

ТРАНСФАРМАЦЫЯ

ЧЭСКІ ДОСЬВЕД

X crossing

**ТРАНСФАРМАЦЫЯ
ЧЭСКІ ДОСЬВЕД**

Любаш Вэсэлы (рэдактар)

Выдаў Чалавек у нядолі з падтрымкай Міністэрства замежных справаў Чэскай рэспублікі, Прага 2005

Рэдактар выказвае падзяку ўсім, хто дапамог узьнікнуць гэтай кнізе: *Льле Глыбоўскаму, Рыце Гаціх*

Náklad: 2000 ks

Vytiskla: *tiskárna Hugo, s. r. o., Pražská 16, Praha 10*

Zakázka číslo: 2005/cvt/0035

ISBN 80-86961-06-0 (беларус. вэрсія)

ISBN 80-86961-05-2 (гішп. вэрсія)

Зьмест

Досьвед чэскай трансфармацыі.	1
Першыя дні	5
Вяртаньне Чэхаславацчыны да дэмакратыі	7
Канстытуцыйнасьць і рэтраактыўнасьць (зваротнае дзеяньне) заканадаўства ў Сярэдняй Эўропе	19
Падзеньне камуністычнага рэжыму ў Чэхаславацчыне	29
Зьмены ў судовай сыстэме	33
Мае рэфлексіі з трансфармацыі судовай сыстэмы	37
Эканамічныя рэформы	39
Прыватызацыя	51
Цэнявыя бакі трансфармацыі банкавай сыстэмы	57
Трансфармацыя войска	63
Трансфармацыя міністэрства ўнутраных спраў і злучэньняў бясьпекі	67
Мая праца ў міністэрстве ўнутраных спраў	71
Трансфармацыя інфармацыйных службаў	73
Чэскія сродкі масавай інфармацыі ў пэрыяд трансфармацыі	81
Зьмена выгляду чэскіх СМІ	87
Зьмены прававога становішча мясцовага самакіраваньня – чэскі досьвед	91
Досьвед са сфэры камунальнай палітыкі	93
Трансфармацыя чэскай сыстэмы аховы здароўя пасля 1989 году	97
Мая рэфлексія на трансфармацыю чэскай сыстэмы аховы здароўя празь пятнаццаць год	101
Ахова навакольнага асяродзьдзя да 1989 году і пасля	105
Прафсаюзы ўчора і сёньня	109
Пераход да дэмакратыі і «Люстрацыя»	111
Сярэдні чэскі шлях да пераадоленьня таталітарнага мінулага	117
Маёмасьць камуністычнай партыі	123

Першыя дні

Пэтр Пітгарт / *Petr Pithart*

Першыя дні, тыдні і месяцы пасля 17 лістападу 1989 году ў «Каардынацыйным цэнтры Грамадзянскага форуму», які знаходзіўся пасярод Прагі, мы былі максымальна засяроджаныя і разам з тым па-свойму сьляпыя. Засяроджаныя на разьвіцьці сытуацыі ў краіне, мы заставаліся сьляпымі ў замежнай палітыцы. Мы ня ведалі, як нас успрымаў сьвет, як ён ацэньваў тое, што мы рабілі.

Штаб «цэнтра» спачатку месціўся ў сапраўдным падземьлі. Тэатр «Латэрна Магіка» («Laterna Magika») з даўжэзнымі лесьвіцамі, якія вялі да перагрэтых гардэробаў, складаў і памяшканьняў для рэпэтаньяў быў сапраўднай мадэллю крэпасці. Крэпасці, якая абараняла супраць зьнешняга варожага сьвету сілы, а таксама ізалявала ад зьнешніх уплываў.

З таго часу прайшло 15 год і зараз мы ўжо ведаем, што на першапачатковым этапе дапусьцілі не адну памылку. Натуральна, што вельмі цяжка дамовіцца на тым, якія гэта былі памылкі; хутчэй за ўсё, усе пагодзьяца з тым, што мы недацанілі ўнікальнасьць (непаўторнасьць, арыгінальнасьць) нашай сытуацыі. Штабы перавароту ці рэвалюцыі, насамрэч, выглядаюць як цэнтры сусьвету, альбо калі казаць больш сьціпла і па-чэску, як пупы зямлі, і паводзяць сябе адпаведна з гэтым – крыху самаізалявана. Уяўляць сябе такім – гэта так хвалюча, як і вельмі безадказна.

Калі рэвалюцыя ці пераварот набярэ абароты і захопіць які-небудзь тэатр, хутчэй за ўсё ўжо будзе позна. Грамадства, якое сасьпела да радыкальных зьменаў у кірунку да дэмакратыі, ад сваіх будучых правадыроў мусіла б засвоіць досьвед тых, што былі да іх. Абагульнены досьвед існуе. Свабодныя грамадзтвы нашмат больш разнастайныя, чым грамадзтвы несвабодныя, якія знаходзяцца пад уладай аўтарытарных ці таталітарных рэжымаў. У рэшце рэшт тыя грамадзтвы на дзіва падобныя адно да аднога і падобна рэагуюць на лубы, не кантраляваны імі, рух у грамадзтве. Ня будзем падманвацца рознымі шырмамі і мудрагелістымі характарыстыкамі асобных дыктатараў, асабліва тых «нашых».

Паспрабуем сёньня, калі ўжо мінула 15 гадоў, абагульніць прычыны нашых посьпехаў, а яшчэ лепш прычыны нашых няўдач. Пры гэтым будзем імкнуцца ўвайсьці ў становішча тых, хто будзе заўтра ці паслязаўтра побач з намі ці на іншым баку сьвету пераймаць уладу а разам з ёй і адпаведнасьць за будучыню краіны, якая выйдзе на цяжкі шлях свабоды. Яны будуць стаяць на сцене, ярка асьвечаныя сьвятлом пражэктараў.

Я б тэрмінова сказаў ім, што яны ня першыя і не апошнія, хаця менавіта гэта ім будзе здавацца. Кажуць, што людзі ніколі ня вучацца на сваіх памылках... Гэта ня праўда. Гэта зразумелая адгаворка тых, хто быў асьлеплены сьвятлом імгненьня ды не захацеў на гэтым павучыцца.

Пасьля гэтага прывіляванага моманта прыйдуць доўгія пятнаццаць, трыццаць, пядзесят год. Мы гэта ўжо ведаем. Потым пражэктары ўжо сьвецяць не на нас, а на вынікі таго што мы маглі б зрабіць лепш, але не зрабілі, бо былі аслеплены адчуваннем, што мы першыя і што нам не было дзе павучыцца.

Пэтр Пітгарт да 1989 года прымаў удзел у шэрагу акцый чэскіх дысыдэнтаў, зь лютага 1990 да чэрвеня 1992 году быў старшынём ураду Чэскай рэспублікі. З восені 1992 два гады працаваў у Сярэднеэўрапейскім унівэрсытэце ў Празе, з 1994 году выкладаў на юрыдычным факультэце Карлавага ўнівэрсытэту. У лістападзе 1996 году яго абралі ў Сэнат Парлямэнту Чэскай рэспублікі, а ў сьнежні таго ж году стаў яго першым старшынём. Ад сьнежня 1998 году ён быў намесьнікам старшыні Сэнату, у 2000 годзе зноў быў абіраны ў Сэнат і зноў ён становіцца яго старшынём. Па сканчэньні паўнамоцтваў Вацлава Гаўла ў 2003 годзе непасьпяхова кандыдаваў на пасаду прэзыдэнта Чэскай рэспублікі. Пасьля сэнацкіх выбараў у 2004 годзе яго абралі першым намесьнікам старшыні Сэнату.

Вяртаньне Чэхаславаччыны да дэмакратыі

Іржы Сук / Jiří Suk

«1989 – год цудаў»

У другой палове васьмідзесятых гадоў XX стагодзьдзя у савецкай камуністычнай імперыі, якая мусіла пратрываць «вякі вечныя», адбываліся зьмены, што вялі да яе распаду і да новага разьмеркаваньня сіл і каштоўнасьцяў у сьвеце. Колішняя Чэхаславаччына была часткай гэтых зьменаў, зьольшага пасіўнай, але на пералому 1989–1990 гадоў на кароткі час саўдзельнічала ў іх фармаваньні. Савецкая «перабудова» – зьвязаная зь імём Міхаіла Гарбачова і азначаючая спробу глыбейшых рэформаў зкарумпаванай і закасыяненай бюракратычнай сыстэмы – не хацела быць ініцыятарам такога павароту, але тым не менш стварыла для яго ўмовы: аслабіла жалезны абруч, які «звонку» і «з сярэдзіны» трымаў савецкую імперыю ды дазволіла народам і дзяржавам вызваляцца з-пад жорсткага васальскага падпарадкаваньня. У першыя гады «перабудовы» ўсё адбывалася ў межах тых камуністычных партый, якія ў той ці іншай ступені атаясамлівалі сябе з новымі павевамі з Масквы – у нацыянальных рэспубліках СССР, Вугоршчыне, Польшчы, Чэхаславаччыне і Баўгарыі. Румынія і Ўсходняя Нямеччына захавалі да «перабудовы» стрыманае стаўленьне. З 1987–1988 гадоў падзеі аднак пачалі перасягаць магчымасьці пасьвячонах (або сьвятасьць імітуючых) цэнтраў ды выходзіць з-пад іх кантролю. Доўгі час табуяваньня палітычныя, гаспадарчыя і нацыянальныя праблемы вырываліся на паверхню, рэвалюцыйныя падзеі кумулявалі, узаемна ўплывалі на палітычны працэс і паскаралі яго.

Галоўнай прычынай цэнтрабежнага руху былі рэфармацыйныя праекты, якія прапанавалі свабоду слова («галоснасьць»), намер карэнным чынам дэмакратызаваць Камуністычную партыю Савецкага Саюзу, замяніць намэнклятурна-бюракратычнае кіраваньне эканомікай на мэнэджэрскае і па-новаму наладзіць стасункі Усходу з Захадам («новое мысьленьне»). Шукаліся спосабы як спалучыць дэмакратычныя, плюралістычныя і рынковыя прынцыпы з рэальнасьцю дзяржавы, у якой пануе камуністычная партыя і якая заснавана на марксісцка-ленінскай ідэалёгіі. Але лібэралізацыйныя і дэмакратычныя тэндэнцыі не заўсёды вялі да чаканых вынікаў, а наадварот паглыблялі сацыяльны, эканамічны і нацыянальны крызісы. Гарбачоў і яго людзі пачалі губляць папулярнасьць. У партыйнай верхушцы востра палярызаваліся погляды. Рэформы заскарузьлі ў структуральных супярэчнасьцях. Савецкі блёк перакіпаў цэнтрабежнымі сіламі, а яго кіраўніцтва ад безвыходнасьці праклямавала свабоду падпарадкаваных нацыяў і адмаўлялася ад ролі строгага жандара. У 1989 годзе развалілася знешняя імперыя, якая ўключала ў сябе краіны Сярэдняе і Ўсходняе Эўропы.

Польшча

Новая «вясна народаў» пачалася ў Польшчы. Моцная і незалежная прафсаюзная арганізацыя Салідарнасьць успрымалася дзяржавай як палітычны партнэр, які мусіў узяць адказнасьць, хаця б часткова сябе дыскрэдытаваць, стварыла ўжо ў сьнежні 1988 году Грамадзянскі камітэт, які складаўся са 119 прадстаўнікоў апазыцыйных структураў. Камітэт быў падзелены на 15 групаў са старшынямі на чале, якія адказвалі за выдатную падрыхтоўку Салідарнасьці пры складаных перамовах за «круглым сталом», якія мусілі тычыцца галоўных палітычных, сацыяльных і гаспадарчых тэмаў. Большасьць патрабаваньняў, якія Салідарнасьць хацела ажыццявіць, навязваліся на першапачатковыя патрабаваньні з 1980–1981 гадоў (адмена цэнзуры, свабода друку, доступ апазыцыі да сродкаў масавай інфармацыі, ліквідацыя намэнклятуры і арганізацыйных манаполій, свабода аб'яднаньняў, незалежнае тэрытарыяльнае самакіраваньне, эканамічныя рэформы і г.д.). Салідарнасьць хацела выступаць за «круглым сталом» як моцная ўплывовая група, якая прымусіць рэжым зрабіць вальнейшым грамадства ды правесці ў бліжэйшы час свабодныя выбары. «Круглы стол» пачаўся 6 лютага 1989 году. Перамовы, якія праходзілі ў трох асноўных накірунках – гаспадарчая і сацыяльная палітыка, палітычныя рэформы ды гаспадарчы плюралізм, скончыліся 5 красавіка дамовай аб паступовай лібэралізацыі і дэмакратызацыі рэжыму. У інтарэсах будучага правядзеньня свабодных выбараў Салідарнасьць пагадзілася з мадэллю пераходных выбараў, у якіх магла атрымаць у ніжэйшай палаце парламэнта – Сэйме – максымальна 35 % мандатаў; выбары ў другую палату – Сэнат – маглі адбывацца без абмежаваньняў. Салідарнасьць вырашыла, што

пасля выбараў ня будзе ні прэтэндаваць на ўладу, ні падзяляць уладу з-за «паглыбляючага гаспадарчага крызісу, рэальных сілаў у выглядзе войска і апарата бясьпекі, а таксама з-за нявызначанасьці пазыцыі Масквы». Меркавалася, што ў пераходны пэрыяд яна будзе дзейнічаць як парлямэнцкая апазыцыя, ініцыяваць заканадаўчыя зьмены і кантраляваць кіруючую Польскую аб'яднаную рабочую партыю пры ўладзе. Абсалютна адназначнымі, а для кіруючай партыі разбуральнымі, былі вынікі выбараў, якія адбыліся 4 і 18 ліпеня. Салідарнасьць на чале з Лехам Валенсам заняла практычна ўсе месцы пакінутыя для свабодных выбараў – у Сэйме 260 з 560 агульных (і з 260 магчымых), а ў Сэнаце – 99 са 100 магчымых. Адзначная перамога прымусіла Салідарнасьць зьмяніць стратэгію – яна абвесьціла, што калі кіруючая партыя зойме пасаду прэзыдэнта, то апазыцыя будзе патрабаваць пасаду прэм'ер-міністра. 19 жніўня польскі прэзыдэнт Войцех Ярузельскі даверыў складаньне новага ўраду каталіцкаму актывісту з Салідарнасьці Тадэўшу Мазавецкаму. Новы ўрад, ў якім з 24 крэслаў Салідарнасьць заняла палову, пачаў працаваць 12 верасьня 1989 году.

Вугоршчына

У Вугоршчыне таксама пачалі адбывацца хуткія зьмены. Вырашальныя імпульсы ішлі ад кіруючай Вугорскай сацыялістычнай рабочай партыі (ВСРП), якая пад моцным грамадзкім ціскам прызнала палітычны плюралізм і адмовілася ад сваёй манополіі на ўладу. Ужо ў студзені парлямэнт, якім авалодвалі камуністы, прыняў закон аб праве на аб'яднаньні і сходы, які дазволіў ствараць палітычныя партыі. Новыя партыі стварылі 22 сакавіка «круглы апазыцыйны стол» які мусіў аб'яднаць апазыцыю і падрыхтаваць яе да перамоваў з кіруючай партыяй аб пераходзе да дэмакратычнай сыстэмы. Пасьля пэўных складанасьцяў 13 чэрвеня пачаліся палітычныя перамовы за «трохкутным сталом», у якім прынялі ўдзел ВСРП, партыі круглага апазыцыйнага стала і так званыя трэці бок, які быў прадстаўлены афіцыйнымі грамадзкімі арганізацыямі. Камуністы атрымалі адчувальную паразу 16 чэрвеня падчас афіцыйнага пахаваньня парэшткаў старшыні вугорскага ўраду Імрэ Наге (Imre Nagy) і яго таварышаў, пакараных за падтрымку антысавецкага паўстаньня ў 1956 годзе. Пахаваньне ператварылася ў агульнанацыянальную паніхіду і маніфэст у падтрымку свабоды і дэмакратыі. Надзвычайны зьезд Вугорскай сацыялістычнай рабочай партыі (6–10 кастрычніка) скончыў пэрыяд лібэралізацыі – спыніў дзейнасьць Вугорскай сацыялістычнай рабочай партыі і стварыў яе пераемніцу – Вугорскую сацыялістычную партыю, якая адмовілася ад манополіі на ўладу ды падтрымала парлямэнцкую плюралістычную дэмакратыю, зьмешаную ўласнасьць, сацыяльную рынкавую эканоміку і грамадзкае самакіраваньне. 17–20 кастрычніка Нацыянальны сход зацьвердзіў канстытуцыйныя ды іншыя заканадаўчыя дапаўненьні прынятыя падчас «трохкутнага стала»: аб дзейнасьці і гаспадараньні палітычных партый, зрушэньні Прэзыдынай рады, выбарах дэпутатаў і прэзыдэнта рэспублікі, а таксама аб пераглядзе прысудаў зьвязаных з паўстаньнем 1956 году. З назвы дзяржавы прыбралі слова «народная» і абвесьцілі Вугорскую рэспубліку незалежнай прававой дзяржавай. На пералому сакавіку – красавіку 1990 году адбыліся свабодныя парлямэнцкія выбары, на якіх выразна перамог апазыцыйныя партыі Вугорскі дэмакратычны форум (43%), Вугорская сацыялістычная партыя атрымала 8,5% галасоў.

Усходняя Нямецчына

Разьвіццё падзеяў у Нямецкай дэмакратычнай рэспубліцы (НДР) ня мела кампраміснага характару. Мясцовы камуністычны рэжым пад кіраўніцтвам нэасталініскіх палітыкаў на чале з Эрыхам Гонэкерам (Erich Honecker) не дапускаў ніякіх зьменаў і настойваў на існаваньні дзвух нямецкіх дзяржаваў з супрацьлеглым дзяржаўным ладам. Незадаволенасьць грамадзянаў Усходняй Нямецчыны з паўсюль прысутным паліцыйным рэжымам і нізкім узроўнем жыцьця (які ў параўнаньні з Заходняй Нямецчынай быў значна ніжэйшы) выклікала пэсымістычную наладу. Шмат людзей бачылі адзінае выйсьце ва ўцёках у капіталістычную Фэдэратыўную рэспубліку Нямецчыну. У траўні 1989 году Вугоршчына адкрыла сваю мяжу з Аўстрыяй, што дало магчымасьць шматлікім усходнім немцам уцекчы на Запад.

Пераход праз мяжу ўжо не быў такім рызыкаўным, што падштурхоўвала ўсё больш і больш незадаволеных – колькасьць уцекачоў стала ўзрастала і пачала нагадваць рысы масавага сыходу. У верасьні была заснавана апазыцыйная фармацыя Новы форум, якая заклікала дзяржаўныя ўлады да «дэмакратычнага дыялёгу аб задачах прававой дзяржавы, гаспадаркі ды культуры». Восеньню кіруючая эліта страціла кантроль за падзеямі, якімі рашучым чынам авалодалі масы, якія выйшлі на вуліцы і плошчы. На пачатку кастрычніка ў Ляйпцыгу пратэставала 20 000 чалавек, праз тры дні колькасьць дэманстрантаў павялічалася да 300 000. Паліцыя не адважылася ўмяшацца. Дэманстрацыі ахапілі і іншыя гарады. Людзі патрабавалі свабодных выбараў і грамадзкіх свабодаў. 9 лістападу яны змусілі адкрыць

памежны пераход між усходнім і заходнім Бэрлінам, пала «бэрлінская сьцяна», якая сымбалізавала падзел Нямецчыны ды Эўропы. Першапачатковыя пажаданьні лібэралізацыі і дэмакратызацыі Нямецкай дэмакратычнай рэспублікі перараслі ў прагу дэманстрантаў да аб'яднаньня дзьвух нямецкіх дзяржаваў. У сакавіку 1990 году ў НДР адбыліся выбары, на якіх са значным адрывам перамагла Хрысьціянская дэмакратычная ўнія (ХДУ) заходнянямецкага канцлера Гельмута Коля (Helmut Kohl) з праграмай аб'яднаньня Нямецчыны. Кандыдаты Новага форуму выбары прайгралі. З 1 ліпеня пачала дзейнічаць грашовая, гаспадарчая і сацыяльная ўнія абедзьвух дзяржаваў, 23 жніўня ўсходнянямецкі парлямэнт прагаласаваў значнай большасьцю галасоў за далучэньне НДР да Фэдэратыўнай рэспублікі Нямецчыны. Нямецкая дэмакратычная рэспубліка праіснаваўшы амаль 41 год зьнікла з кастрычніка.

Зьмены не абмінулі і іншыя краіны зьнешняй савецкай імперыі. Баўгарскі «палацавы пераварот» у лістападзе і румынская «крывавая рэвалюцыя» у сьнежні 1989 году прадэманстравалі дзьве ськрайнія магчымасьці – альбо ўсе зьмены адбудуцца толькі ў межах кіруючай партыі, альбо за ўладу будуць весьціся баі на вуліцах. Чэхаславацчына не пайшла ні па воднаму з гэтых шляхоў. У сваёй першай фазе «аксамітная рэвалюцыя» нагадвала хутчэй нямецкі варыянт – поўныя плошчы людзей патрабуюць сканчэньня камуністычнай гегемоніі і свабодных выбараў, які потым схіліўся да польска-вугорскага, што ўяўляў сабой гістарычны кампраміс між апазыцыяй і ўладамі дамоўлены падчас «круглага стала».

«Аksamітная рэвалюцыя» ў Чэхаславацчыне

Мірная студэнцкая дэманстрацыя 17 лістападу 1989 году ў Празе, якая была жорстка падаўленая паліцыяй, падштурхнула да рэвалюцыйных падзеяў. Студэнты вышэйшых школаў адразу пасьля паліцыйнай апэрацыі кантактавалі інтэлектуалаў, мастакоў, актораў кіно і тэатраў. Пад уплывам абурэньня ўзніклі першыя актыўныя асяродкі грамадзкага неспакою. Нарадзіўся забастовачны рух. Праз два дні ў Празе ўзьнік Грамадзянскі форум (ГФ), як палітычны рух ён ахопліваў ня толькі дысыдэнтаў, але і ўсіх неспакойных і незадаволеных грамадзянаў, сярод якіх апынуліся нават некаторыя камуністы і члены партый Нацыянальнага фронту. Усеагульна прызнаным лідэрам ГФ быў самы вядомы дысыдэнт у Сярэдняй Эўропе – Вацлаў Гавал (Václav Havel). У той самы час у сталіцы Славацчыны Браціславе быў створаны падобны грамадзкі рух – «Грамадзкасьць супраць гвалту» (ГСГ). Лідэрамі ГСГ сталіся дысыдэнцкі культурны дзяяч Ян Будаі (Ján Budaj) і вядомы актор Мілан Княжко (Milan Kňažko). Мэтай ГФ і ГСГ быў дзялёг зь дзяржаўнымі ўладамі аб лібэралізацыі і дэмакратызацыі Чэхаславацчыны. Пад моцным ціскам поўных народаў вуліцаў і плошчаў, які 27 лістападу кульмінаваў усеагульнай забастоўкай, камуністычныя ўлады прадстаўленьня старшынём фэдэральнага ўраду Ладзіславам Адамцам (Ladislav Adamec) напрыканцы першага рэвалюцыйнага тыдня распачалі перамовы з апазыцыяй.

Непасрэдным вынікам дыялогу былі першыя крокі лібэралізацыі – вызваленьне палітычных вязняў, выдаленьне з канстытуцыі артыкулаў аб вядучай ролі камуністычнай партыі ў грамадзтве і ў зачыненай палітычнай сыстэме Нацыянальнага фронту, легалізацыя апазыцыйных аб'яднаньняў і іх доступ да СМІ і г.д. Грамадзянскі форум і Грамадзтва супраць гвалту патрабавалі асноўных зьменаў у складзе і праграмных варунках ураду, але самі не хацелі ангажавацца ў гэтым працэсе. Нежаданьне захапіць уладу, ці хаця б прыняць у ёй удзел вынікала з таго, што грамадзкія рухі ўзьніклі занадта хутка, ўласна ўжо пасьля 17 лістападу 1989 году. Пры гэтым патрабаваўся час на фармаваньне сваіх арганізацыйных, праграмных і палітычных структураў. Прэм'ер Адамэц скарыстаў момант і з сьнежня сфармаваў урад, у якім надалей пераважалі камуністы, якія занялі 15 з 20 пасадаў. Але найважнейшым фактарам надалей заставаліся неспакойныя масы, якія яшчэ не скарысталі ўсю назапашаную энэргію і рашуча не прымалі фэдэральны ўрад. Пратэсты насілі бурны, але культурны характар і не перараслі ў гвалт. У наступныя дні апазыцыйны рух усвядоміў, што калі ён ня хоча прайграць, то мусіць імкнуцца да ўлады. Прэм'ер Адамэц, якога Грамадзянскі форум ніколі не заклікаў пакінуць пасаду, страціў прастору для сваіх манэўраў і пад моцным ціскам нізоў сышоў. Грамадзянскі форум увайшоў ва «уряд нацыянальнага паразуменьня» пад кіраўніцтвам памяркоўнага камуністы Мар'яна Чалфа (Marián Čalfa) сям'ю міністрамі ў важных гаспадарчых і заканадаўчых ведамствах, але ня змог заняць пасады ў Міністэрстве ўнутраных справаў і Міністэрстве нацыянальнай абароны, да таго ж Грамадзтва супраць гвалту ва ўрадзе не прадстаўляў ніводзін міністар.

Хто стане новым прэзыдэнтам?

10 сьнежня, у дзень прызначэньня фэдэральнага ўраду і адстаўкі камуністычнага прэзыдэнта Густава Гусака (Gustav Husák), Грамадзянскі форум і Грамадзтва супраць гвалту абвесьцілі, што іх супольным кандыдатам на пасаду прэзыдэнта будзе Вацлаў Гавал. Але супраць гэтай кандыдатуры выступілі

камуністы. Фэдэральны сход, як найвышэйшы заканадаўчы ворган чэхаславацкай фэдэрацыі складаўся пераважна з камуністаў, а тыя вырашылі прасунуць прамыя выбары прэзыдэнта, у выніку якіх чакалі перамогі свайго кандыдата – падаўшага ў адстаўку прэм’ера Ладзіслава Адамца. Таксама палітычныя партыі і грамадзкія арганізацыі Славацкай рэспублікі ўстрымаліся ад Гаўла на карысьць палітычнага сымбала 1968 году – Аляксандра Дубчака (Alexandr Dubček). Настала парадаксальная сытуацыя: Грамадзянскі форум, як рэвалюцыйны палітычны рух хацеў каб прэзыдэнта адпаведна з камуністычнай канстытуцыяй абраў камуністычны Фэдэральны сход. Камуністычная партыя наадварот рыхтавалася правесці асноўную канстытуцыйную зьмену мэтавым увядзеньнем прэзыдэнцкай сыстэмы. Грамадзянскі форум хацеў гэтаму перашкодзіць, але ня ведаў якім чынам. Ён праклямаваў свае дзяржаватворныя намеры ды волю пераняць усе канстытуцыйныя і дзяржаўныя структуры, а таму ня змог супакоіць парлямэнт у якім ня меў ні воднага дэпутацкага мандату. Грамадзянскі форум ня меў ніякіх фармальных інструмэнтаў, толькі мабілізаванае грамадства. Аднак уцягваць яго ў справу было рызыкаўна – мог пачацца распад Фэдэральнага сходу і вяртаньне грамадства на шлях рэвалюцыі, а Грамадзянскі форум быў катэгарычна супраць гэтага.

Выхад з тупіковай сытуацыі прапанаваў дэмакратам сам прэм’ер Чалфа. Падчас сустрэчы адзін на адзін, якая адбылася па яго ініцыятыве 15 сьнежня ў Доме ўраду, ён дамовіўся з Вацлавам Гаўлам аб выйсьці. Мэтай іх супольнага пляну было тое, каб Фэдэральны сход яшчэ ў 1989 годзе абраў Гаўла прэзыдэнтам Чэхаславацкай рэспублікі. Хуткае і выразнае ўмяшальніцтва Чалфа паспрыяла прыняць рашэньне ў парлямэнту. Дэпутаты ад камуністаў ужо на паседжаньні 19 сьнежня адмовіліся ад сваіх плянаў прамога галасаваньня і ўсе без выключэньня падтрымалі памкненьні дэмакратычнага руху. Каб пад час прэзыдэнцкіх выбараў не разгарэўся крызіс чэска-славацкіх адносін, то спатрэбілася нейкім чынам, прымальным для абодвух бакоў, зьліквідаваць напружаньне між двума кандыдатамі на пасаду прэзыдэнта – Гаўлам і Дубчакам. З гэтай мэтай адбылася некалькі сустрэчаў дзьвух найверагоднейшых кандыдатаў. Вынікам складаных перамоваў, якія паралельна суправаджаліся сустрэчамі палітычных партыяў за круглым сталом, сталася дамова аб падзелу найвышэйшых дзяржаўных пасадаў – Аляксандар Дубчак быў 28 сьнежня абраны на пасаду старшыні Фэдэральнага сходу, а на наступны дзень Вацлава Гаўла абралі прэзыдэнтам Чэхаславацкай рэспублікі. Абудва былі абраны адзінагалосна. І толькі пасля гэтых урачыстых актаў студэнты ВНУ, якія ад 17 лістапада былі галоўнай сілай і сымбалам руху супраціву, спынілі сваю забастоўку, бо лічылі далейшае разьвіцьцё падзеяў незваротным працэсам.

Першых шэсьць месяцаў

Выдаленьне з канстытуцыі артыкулаў аб вядучай ролі Камуністычнай партыі Чэхаславацкай рэспублікі ў грамадстве і ў дзяржаве, заняццё важнейшых міністэрстваў у фэдэральным урадзе і абраньне Вацлава Гаўла прэзыдэнтам рэспублікі падарвалі магутнасьць КПЧ як палітычнага гегемона. На пералому сьнежня – лютага 1990 году камуністычная партыя перастала быць дамінуючай сілай і ў найвышэйшых заканадаўчых органах. Тым ня менш яна змагла захаваць у палітыцы вельмі моцнае і стратэгічнае становішча аж да першых свабодных выбараў. Больш канкрэтнае ўяўленьне нам дадуць асноўныя лічбы, якія дакумэнтуюць вынікі кааптацыі да найвышэйшых заканадаўчых органаў. Аб памеры і спосабе кааптацыі дамовіліся так званыя «вырашаючыя палітычныя сілы», якія з 8 сьнежня 1989 году кансультаваліся за круглым сталом. «Вырашаючыя палітычныя сілы» складаліся з вельмі неаднароднай масы імправізаваных палітычных партыяў, рухаў і арганізацый вялікага, меньшага і зусім мізэрнага значэньня. Па сутнасьці ў іх уваходзілі партыі далістападаўскага Нацыянальнага фронту, якіх дапоўнілі Грамадзянскі форум і Грамадства супраць гвалту.

Галоўная зьмена ў складзе трохсотпяцідзсяцічленнага Фэдэральнага сходу ЧССР была праведзена ў студзені 1990 году. З 242 дэпутатаў Камуністычнай партыі Чэхаславацкай рэспублікі ці былі адкліканыя 122 дэпутаты; Грамадзянскі форум і Грамадства супраць гвалту занялі 114 месцаў (6 засталася незанятых); беспартыйным дэпутатам з 64 пакінулі 41 месца; чэскія і славацкія партыі былога Нацыянальнага фронту захавалі для сябе ранейшую колькасьць месцаў: Чэхаславацкая партыя народная (ЧПН) і Чэхаславацкая партыя сацыялістычная па 18, а Дэмакратычная партыя і Партыя свабоды – па 4 месцы. На пачатку лютага 1990 году была адноўлена дзьвухсотчленная Чэская нацыянальная рада (ЧНР). Камуністычная партыя, якая мела 133 мандаты, адклікала 51 дэпутата, а на іх месцы кааптаваў сваіх дэпутатаў Грамадзянскі форум; 33 месцы пакінулі сабе беспартыйныя і па 17 мандатаў засталася Чэхаславацкай партыі народнай і Чэхаславацкай партыі сацыялістычнай. Праз некалькі дзён адбылася галоўная зьмена ў складзе стапяцідзсяцічленнай Славацкай нацыянальнай рады: зь першапачатковых 106 дэпутатаў-камуністаў 21 пайшлі ў адстаўку, а яшчэ 20 Камуністычная

партыя адклікала. Рэшту ў 85 мандатаў амаль па-роўну падзялілі іншыя палітычныя партыі і грамадзкія арганізацыі з беспартыйнымі дэпутатамі.

У лютым 1990 году прыняццё палітычных рашэнняў перайшло ад круглага стала да заканадаўчых сходаў. Такім чынам ў Чэхаславаччыне была фармальна адноўлена *парлямэнцкая дэмакратыя*. Існуючыя на дадзены момант Канстытуцыя і структура дзяржаўных органаў засталіся па-ранейшаму дзейнымі. З-за разрозьненасці ў сваіх шэрагах, а потым і з-за нязгоды з Грамадствам супраць гвалту, Грамадзянскому форуму не ўдалося прасунуць рэструктурызацыю фэдэрацыйнага дзяржаўнага ўпарадкавання, мэтай якой было забяспечыць больш мэтанакіраваную камунікацыйную сувязь і палепшыць функцыянальнасць дзяржаўных органаў ва ўмовах надыходзячай свабоды і палітычнага плюралізму. Над гэтай спробай перамагла інэрцыйная канцэпцыя канстытуцыйнай непарыўнасці, якую абаранялі функцыянеры Фэдэральнага сходу і славацкія палітыкі, якія фэдэрацыйны лад дзяржавы з 1968 году лічылі найвышэйшым палітычным дасягненнем і не хацелі аніякіх зьменаў.

У часткова рэканструяваных урадах і парламэнтах, якія складаліся з палітыкаў і дэпутатаў з самым розным досведам, арыентацыяй і інтарэсамі, запанавалі сваеасаблівыя адносіны. На характар палітыкі пераходнага перыяду ўплывалі канкрэтныя, у пэўным сэнсе выкрышталізаваныя палітычныя тыпы. Пераважалі палітыкі зьвязаныя ў большай ці меншай ступені з камуністычнай ці сацыялістычнай ідэалёгіяй: а) *экскамуністы* (былыя рэфармацыйныя камуністы), якія вярнуліся да грамадзкага жыцця пасля вымушанага дваццацігадовага маўчання (старшыня Фэдэральнага сходу Аляксандар Дубчак, намесьнік старшыні Фэдэральнага сходу Здэнэк Ічынскі (Zdeněk Jičínský) і г.д.); б) *некамуністы*, якія прадстаўлялі новую, паслялістападаўскую КПЧ; в) *старакамуністы*, якія захавалі свае перакананні і палітычны стыль ды якія ў сваёй большасці адмовіліся (ці былі адкліканыя) ад высокіх пасадаў; г) *посткамуністы* – палітычныя прагматыкі, якія ад камуністычнай партыі і яе вучэння адхіліліся як правіла на карысць іншай палітычнай дактрыны (старшыня фэдэральнага ўраду Мар'ян Чалфа, намесьнік старшыні фэдэральнага ўраду Ўладзімір Длоўгі (Vladimír Dlouhý), старшыня Славацкай нацыянальнай рады Рудольф Шустар (Rudolf Schuster), старшыня славацкага ўраду Мілан Чыч (Milan Čič) ды інш.). Несумненную процівагу вышэй пералічаным чатыром тыпам складалі два асноўныя тыпы, якія рэпрэзэнтавалі *грамадзянскую палітыку*: д) некамуністычныя грамадзкія актывісты, якія ўзышлі з *дысыдэнцтва* і *шэрай зоны* (прэзыдэнт Вацлаў Гавал, старшыня чэскага ўраду Пётр Пітгарт, першы намесьнік фэдэральнага міністра ўнутраных справаў Ян Румл (Jan Ruml) і г.д.); е) *прагматычныя актывісты*, якія прыйшлі ў палітыку падчас рэвалюцыі. Акрамя таго на палітычнай сцэне дзейнічала некалькі ўплывовых палітычных функцыянераў з чатырох партыяў былога, падуладнага камуністам, Нацыянальнага фронту.

Асноўныя рэфарматарскія законы

У гэтай канстытуцыйнай і сілавой сыстэме была распачата паступовая лібэралізацыя і дэмакратызацыя палітычнага, грамадзкага і гаспадарчага жыцця. 23 студзеня 1990 году Фэдэральны сход прыняў «малы закон аб палітычных партыях», які дазволіў узнікнуць шматпартыйнай палітычнай сыстэме. Перавагу атрымалі этаблаваныя партыі далістападаўскага Нацыянальнага фронту, якія без абмежавання сталі часткай нараджаючайся палітычнай сыстэмы (у тым ліку і КПЧ); новы элемент у гэтай сыстэме прадстаўлялі палітычныя рухі Грамадзянскі форум і Грамадства супраць гвалту. Побач з гэтымі парлямэнцкімі ўтварэннямі ўзніклі шматлікія іншыя палітычныя партыі з амбіцыямі перамогі ў студзеньскіх ці лютаўскіх кааптацыях альбо ў чэрвеньскіх выбарах. Новы выбарчы закон, які быў прыняты 27 лютага, пастанавіў, што выбары будуць адбывацца па прапарцыйнай сыстэме, у 12 акругах, з 5% бар'ерам (у Славацкую нацыянальную раду 3%), выбарчы тэрмін будзе два гады і галоўнай задачай дэпутатаў ды палітыкаў будзе распрацоўка і прыняццё новай канстытуцыі. Найважнейшыя законы, якія замацоўвалі асноўныя грамадзянскія свабоды – аб аб'яднанні грамадзянаў, аб праве на сходы, аб праве на пэтыцыі, зьмену закона аб друку і грамадзянскага кодэкса – парламэнт прыняў 27–29 сакавіка 1990 году. Асноўныя ўмовы для надыходзячых зьменаў у галіне эканомікі мусілі стварыць законы аб роўнасці ўсіх формаў уласнасці, аб акцыянерных таварыствах, аб індывідуальным прадпрыемальніцтве фізічных асобаў, аб дзяржаўным прадпрыемстве, якія былі прынятыя ў другой палове красавіка. Парлямэнты прынялі новыя назвы дзяржаваў і дзяржаўныя сымбалі – з назваў абедзвух рэспублік прыбралі слова «сацыялістычная» – Чэская рэспубліка (ЧР), Славацкая рэспубліка (СР) агульная дзяржава была названа Чэская і Славацкая Фэдэратыўная рэспубліка (ЧСФР). На пачатку траўня парламэнт адмяніў сьмяротнае пакараньне, ухваліў зьмены закона аб базавых і сярэдніх школах ды новы закон аб вышэйшай адукацыі, які надаў свабоду і аўтаномію акадэмічным колам.

Зьмены ў замежнапалітычнай арыентацыі таксама мусілі быць вельмі дынамічнымі ды намякаць на тое, што Чэхаславацчына пакідае «учораšní сьвет» і скіроўваецца новым шляхам. Гэтую тэндэнцыю сымбалічна падкрэсьлілі два незвычайныя замежныя візыты – 2 лютага прыехаў 14-ты тыбецкі Далай-лама Тэнзін Г'ятсо (Tändzin Gjamcscho), які толькі атрымаў Нобелеўскую прэмію міру, а 21 – 22 красавіка Чэхію, Маравію і Славацчыну наведаў папа рымскі Ян Павал II. Прэзыдэнт Вацлаў Гавэл, якога ўжо віталі і адзначалі ў сьвеце як сымбала хуткай і мірнай перадачы ўлады, ужо 2 студзеня наведаў абедзьве нямецкія дзяржавы, дзе выказаў падтрымку іх аб'яднаньню, а таксама паспачуваў з нагоды гвалтоўнага перасяленьня немцаў з пасьяваеннай Чэхаславацчыны. Трыюмфальным прыёмам у Кангрэсе кульмінаваў візыт Чэха-славацкай дэлегацыі на чале з прэзыдэнтам Вацлавам Гаўлам у Злучаныя штаты Амэрыкі, які адбыўся 19 – 23 лютага. Праз тры дні ў Маскве была падпісана дамова між урадамі ЧССР і СССР аб вывадзе савецкіх войскаў з Чэхаславацчыны (27 чэрвеня 1991 году сыйшоў апошні савецкі салдат). 6 чэрвеня ў Маскве на сустрэчы дзяржаваў-сябраў Варшаўскай дамовы быў ухвалены паступовы роспуск пакту на карысьць будаваньня калектыўнай бясьпекі. Чэхаславацчына праявіла зацікаўленасьць да супрацоўніцтва з заходнеэўрапейскімі структурамі. Рада Эўропы 7 траўня надала Чэхаславацчыне статус асаблівага госьця, у той жа дзень ў Брусэлі была падпісана дамова аб гандлёвым і гаспадарчым супрацоўніцтве з Эўрапейскай супольнасьцю.

Палітычны працэс быў нашмат больш складаным, чым мог бы здацца пасья апошняга пераліку прынятых законаў, трыюмфальных замежных візытаў, смелых пармоваў і нечаканых прапановаў. Ва ўсіх сфэрах іерархіі фармаваліся розныя сілавыя кааліцыі і кааліцыі па інтарэсах, у якіх экспромтам, адпаведна з сытуацыйнымі параметрамі аб'ядноўваліся ці разьядноўваліся асобныя палітычныя тыпы. Агулам можна сказаць, што ў чэскіх краях сфармаваліся наступныя асноўныя палюсы: між экскамуністамі і нэакамуністамі, а таксама між грамадзянскімі палітыкамі і двума папярэднімі тыпамі. Стварылася некалькі сцэнаў на якіх адыгрываліся сілавыя сутыкненьні – эканамічная рэформа (спрэчка прыхільнікаў радыкальнай «шокавай» тэрапіі з прыхільнікамі памяркоўнай рэформы), палітычная ідэалёгія (левыя супраць правых, этатызм супраць нэалібэралізму) і г.д.

У чэскіх краях у цэнтар увагі патрапілі эканамічная рэформа і перагляд дзейнасьці камуністычнай партыі Чэхаславацчыны ды яе злачынстваў. У Славацчыне нэакамуністы і экскамуністы аб'ядналіся супраць грамадзянскіх палітыкаў, бо адчувалі пагрозу ў іх магчымым прыходзе да ўлады. Чарговым сутыкненьнем інтарэсаў сталася спрэчка аб славацкіх нацыянальных інтарэсах (памяркоўныя і радыкальныя славацкія нацыяналісты супраць прыхільнікаў традыцыйных дэмакратычных і грамадзянскіх каштоўнасьцяў). Ключавой тэмай палітычнай дыскусіі была пазыцыя Славацчыны ў Чэхаславацчыне і дзяржаўная самастойнасьць Славацчыны.

Паўстагодзьдзя ізаляцыі аддзяліла чэскае і славацкае грамадзтва ад досьведу свабоднай палітыкі. Лістападаўская рэвалюцыя абудзіла да жыцьця шмат праблемаў і пытаньняў, якія доўгія гады не вырашаліся, адкрыла старыя канфлікты, выклікала чаканьні, надзеі і новыя спрэчкі. Меркаваньне, што канстытуцыйная непарыўнасьць забясьпечыць спакойны і ўпарадкаваны пераход да парлямэнцкіх выбараў, апынулася нерэальным. Шырокае разуменьне непарыўнасьці разам з адсутнасьцю выпрафіляванай канцэпцыі дазволілі распачаць гульню супрацьлеглых інтарэсаў. Такім чынам тое, што мела статус гарантыі стабільнасьці, парадаксальна станавілася матрыцай сілавой дэзінтэграцыі і паралелізацыі. У палітыцы не панавала ніякай дамінуючай ідэі, ніякія традыцыйныя ці новыя легітымацыйныя рамкі не сталі галоўнымі (верхаўства народу ці падобнае). Гэта вельмі спрэчнае пытаньне: ці было гэта, як сьцьвярджаюць некаторыя навукоўцы постмадэрнісцкага кірунку, плённым аднаўленьнем хаоса і пачаткам шляху ў імперыю плюралізму.

Праблемы зь мінулым.

Парлямэнт, які складаўся пераважна з дэпутатаў-камуністаў, напрыканцы 1989 году абраў Вацлава Гаўла прэзыдэнтам, таму Грамадзянскі форум уважаў камуністычную партыю як паўнапраўную частку нараджаючага палітычнага плюралізму. Ня глядзячы на гэта, *антыкамунізм* стаўся адной з асноўных праблемаў надыходзячага пэрыяду. У студзені, лютым і сакавіку 1990 году ён прабудзіўся ў другім па велічыні чэскім горадзе – мараўскай мэтраполіі Брно. Мясцовы Грамадзянскі форум на чале з экскамуністам і пазнейшым падпісантам Харты 77 Яраславам Шабатам (Jaroslav Šabat) пакінуў прэстыжную і прадстаўнічую пасаду брненскага прыматара камуністу Ёзафу Пэрніцу (Josef Pernic). Супраць гэтага ўзьнялася хваля пратэсту часткі брненскай грамадзкасьці і мясцовых форумаў, на чале якіх стаяў дысыдэнт і былы палітычны вязень Пэтр Цыбулка (Petr Cibulka). Хаця і атрымалася брненскую якабінскую ерась супакоіць, антыкамунізм пранікнуў у палітыку Грамадзянскага форуму і пачаў там

дзеінічаць як адна зь яго частак. Як зручны інструмэнт для барацьбы за ўплыў і моц яго выкарысталі перш за ўсё «рэвалюцыянэры апошняй гадзіны»; рэгіянальныя і абласныя Грамадзянскія форумы знайшлі ў ім інструмэнт для барацьбы зь мясцовай «камуністычнай мафіяй» і «намэнклятурнымі брацтвамі», якія пераводзілі свой палітычны і сацыяльны капітал ў сфэру прыватнага прадпрымальніцтва.

У сярэдзіне красавіка 1990 году праскі гарадзкі пракурор Томаш Сокал (Tomáš Sokol) (ГФ) выступіў з прапановай паставіць КПЧ па-за законам; прапанова адчыніла апошні бар'ер, які стрымліваў моцнае напружаньне між схільным да кампрамісу кіраўніцтвам Грамадзянскага форуму і радыкалізуемым мясцовымі форумамі. З набліжэньнем выбараў антыкамунізм набываў моц і пастаноўкі камунізму па-за законам патрабавалі нават тыя палітычныя партыі, якія доўгі дзесяцігодзьдзі калябаравалі з камуністамі ў Нацыянальным фронце. Аднак былі тут і тыя, чыя легітымнасьць (права прамаўляць раней і найгучней) для вырашэньня рахункаў з камуністычным мінулым была неаспрэчнай – палітычныя вязьні 50-х гадоў. Меншасць іх галасоў страчвалася ў шуме часу, мала хто да іх прыслухоўваўся. Тым ня менш па іх прапанове 24 красавіка Фэдэральны сход прыняў закон аб судовай рэабілітацыі, які ў пэўнай ступені капіраваў падобны закон 1968 году; гэтым былі зададзены ягоныя межы – адмяняў несправядліва вынесеныя прысуды і рабіў магчымай кампэнсацыю ахвярам камуністычнага юстыцыйнага самавольства, але не характарызаваў камуністычны рэжым як злачынны і супрацьпраўны. Менавіта аб гэтых аспектах у наступныя гады разгарнуліся бурныя дыскусіі.

Праблема ворганаў Дзяржаўнай бяспекі (СтБ) сатрасала палітыку ўвесь пераходны пэрыяд. Міністэрства ўнутраных справаў імгненна сталася цэнтрам увагі тых зацікаўленых групавак, чые прадстаўнікі воляй лёсу альбо мэтанакіравана апынуліся ў яго магнетычным полі. Патраплялася іх тут болей, з рознымі матывацыйнымі накірункамі і намерамі, прычым Грамадзянскі форум і Грамадзтва супраць гвалту аж да чэрвеньскіх выбараў ня мелі вырашальнага ўплыву на падзеі, якія адбываліся ў гэтым ведамстве. Пераможцы рэвалюцыі адмаўляліся ад авалоданьня ключавым сілавым інстытутам, у якім захоўвалі свой уплыў далістападаўскія функцыянэры. Лейтматывам непублічных ці напaupублічных дзеяньняў у Міністэрстве ўнутраных справаў было жаданьне прысабечыць той сілавы капітал, які быў схаваны ў архівах міністэрства. За дзвярыма кабінэтаў і сакратарыятаў пачалі праводзіцца першыя, неафіцыйныя «люстрацыі» (праверкі кантактаў і сувязяў палітыкаў са структурамі Міністэрства ўнутраных справаў, у першую чаргу з ворганамі Дзяржаўнай бяспекі), якія не былі звязаныя толькі з ідэяй ачышчэньня публічнага жыцьця ад канфідэнтаў, але таксама са спробамі перафабрыкаваць і мэтанакіравана выкарыстоўваць кампрамітуючыя сьпісы на асобы з шэрагу дзяржаўных структураў і дэмакратычнага руху. Некантраляваны і сумніўны працэс (сьпісы прыкладна 15 000 найважнейшых тайных агентаў былі знішчаныя ці выдаленыя на пачатку рэвалюцыі) перарос у афіцыйную перадвыбарчую люстрацыю – праверку кандыдатаў палітычных партыяў і рухаў. У Славацкім нацыянальна (рэ)арыентаваным посткамуністы і экскамуністы былі разам у падозраньні і адпору супраць грамадзянскіх палітыкаў, якія прэзэнтавалі лібэральныя і фэдэратыўныя ідэі. У Чэхіі наадварот даходзіла да вострага канфлікту між былымі «экскамуністамі» і «посткамуністамі» наконт канцэпцыі Міністэрства ўнутраных справаў.

Пытаньне эканамічнай трансфармацыі таксама сталася прадметам (пакуль што скрытай) палемікі. Некаторы час пасяля ўсталяваньня «ураду нацыянальнага паразуменьня» магло падацца, што размова пойдзе аб рэчы спэцыялізаванай, але першыя месяцы новага году паказалі, што і эканоміка будзе для палітыкаў *par excellence*. З падачы Грамадзянскага форуму пачалося неформальнае спаборніцтва за найлепшы сцэнар «эканамічнай рэформы», у якім імкнуліся праявіць сябе розныя сілавыя групы і школы. Натуральна, што самымі ўплывовымі ў рэшце-рэшт сталіся тыя канцэпцыі, якія распрацавалі эканамічныя адмыслоўцы паасобных урадаў. Гарманаграм рэформы створаны камандай экспэртаў пры чэскім урадзе хаця б часткова перакрываваўся з альтэрнатывай, якую прапанавалі эканамічныя адмыслоўцы фэдэральнага ўраду, якая потым і перамагла ў неформальным спаборніцтве.

Насуперак іншым праблемам і цяжкасьцям (напрыклад, пасяля грандыёзнай прэзыдэнцкай амністыі ў некалькі разоў узрасла злачыннасьць) урад цешыўся даволі значнай папулярнасьцю. Шмат людзей самым выразным палітыкам выказвалі свае чаканьні і спадзяваньні. Прэзыдэнт Вацлаў Гавал ажыццяўляў «іншую» палітыку, якая вызначалася маральнымі апэляцыямі, глыбокасэнасоўнымі жэстамі і вытанчанай мовай выступаў. Яшчэ адзін былы дысыдэнт і пасялялістападаўскі міністар замежных справаў Іржі Дзенстбер (Jiří Dienstbier) атаясамліваўся з новай, празаходняй, замежнапалітычнай арыентацыяй Чэхаславацкіны. Міністар фінансаў Вацлаў Клаўс (Václav Klaus) (з 2003 году прэзыдэнт Чэскай рэспублікі) ужо ў пераходны пэрыяд стаўся ўвасабленьнем хуткай, радыкальнай і шматабяцаючай эканамічнай рэформы. У Славацкім сярэд самых папулярных палітыкаў былі старшыня ўраду Мілан Чыч і старшыня Славацкай нацыянальнай рады Рудольф Шустар, і што дзіўна – гэтаму ніяк не перашкаджала іх сувязь

з далістападаўскім камуністычным эстэблішмэнтам; бяз сумніву гэтаму выразна садзейнічала рэальнасьць, што яны спрытнымі манэўрамі і жэстамі змаглі пераканаць грамадзянаў у тым, што здольныя абараняць славацкія інтарэсы у межах фэдэрацыі.

Папулярнасьць і давер новым палітычным сымбалам былі цесна зьвязаныя з трыма пасьялістападаўскімі мітамі. Міт аб «зацягваньні паясоў» падтрымліваў надзею, што неабходнасьць часовага абмежаваньня і сціпласьці прывядзе да выразнага паляпшэньня жыцьцёвага ўзроўню ды да агульнаграмдзкага добрабыту; гэта дало палітыкам прастору для правядзеньня непапулярных мерапрыемстваў. Другі міт называўся «вяртаньне ў Эўропу» і выклікаў уражаньне, што Чэхаславацчына вельмі хутка далучыцца да эканамічна развітой Заходняй Эўропы. Трэці міт мы маглі б назваць як «хуткае дасягненьне незалежнасьці Славацчыны» у спрыяльных умовах палітычнай свабоды.

Першыя парламэнцкія выбары.

У напружана чаканых парламэнцкіх выбарах, які адбываліся ўжо праз паўгады пасья лістападаўскай рэвалюцыі (8 і 9 чэрвеня 1990 году) пры ўдзеле амаль 90 % паўнапраўных выбаршчыкаў чэскія і славацкія грамадзяне ўпершыню за сорок гадоў маглі свабодна выбіраць з некалькіх дзесяткаў палітычных партый і рухаў. «Сьвята дэмакратыі» суправаджалі дзьве афэры зьвязаныя зь імём старшыні Чэхаславацкай партыі народнай Ёзафа Бартончыка (Josef Bartončík) і лідэра Грамадзтва супраць гвалту Яна Будая (Jan Budaj), якія былі азначаныя за супрацоўнікаў камуністычнай Дзяржаўнай бясьпекі. Будай апынуўся ў сьпісах пазытыўна люстраваных кандыдатаў і пакінуў выбарчы сьпіс Грамадзтва супраць гвалту; але катэгарычна адмаўляў якое-небудзь супрацоўніцтва зь Дзяржаўнай бясьпекай. Грамадзтва супраць гвалту яго падтрымала і выказала свой сумніў наконт усяго працэсу люстрацыі, які быў сьпешна падрыхтаваны і суправаджаўся дзіўнымі практыкамі ў неканцэптуальна кіруемым міністэрстве ўнутраных справаў. Бартончык ня быў сярод пазытыўна люстраваных кандыдатаў ЧПН. На аснове сьведчаньняў былога супрацоўніка СтБ ды неадназначных зьвестак у рэгістры, былы дысыдэнт і намесьнік фэдэральнага міністра ўнутраных справаў Ян Румл (ГФ), азначыў яго за шматгадовага і важнага агента Дзяржаўнай бясьпекі. Чэхаславацкая партыя народная палічыла гэта за незаконны і палітычна матываваны напад у пэрыяд перадвыбарчага спакою.

Перамога Грамадзянскага форуму ў Чэхіі была чаканай. У дзьвухсотмясцовай Чэскай нацыянальнай радзе ён атрымаў амаль 50% галасоў, столькі ж і ў стапяцідзсяцімясцовай Сьнямоўне нацыі Фэдэральнага сходу. Перамога Грамадзтва супраць гвалту ў Славацчыне, у чым больш сумняваліся, была не такой выразнай, але пераканаўчай: ГСГ атрымала прыкладана 1/3 месцаў. Дэмакратычныя палітычныя рухі, якія спантанна нарадзіліся ў лістападзе 1989 году на плошчах чэскіх і славацкіх гарадоў, на выбарах трыюмфавалі. За Камуністычную партыю Чэхаславацчыны галасавала 13–14% насельніцтва. Зважаючы на растучую хвалю антыкамунізму гэта быў посьпех, але ў параўнаньні з пераходным пэрыядам камуністы страцілі значную колькасьць мандатаў. З улікам гэтай страты камэнтатары лічылі, што партыя асуджана да паступовага заняпаду. Наступныя гады паказалі, што гэта была памылковая думка.

Вынікі выбараў вызначалі характар кааліцыйных перамоваў аб складзе ўрадаў; новыя ўрады былі прадстаўлены на прыканцы чэрвеня. Негледзячы на нязгоду Грамадзянскага форуму, старшынём фэдэральнага ўраду зноўку стаў Мар'ян Чалфа (КПЧ/ГСГ), якога выразна падтрымаў прэзыдэнт Гавал. Урад разам са старшынём складаўся з 16-ці сябраў (9 з ГФ, 5 з ГСГ, 1 беспартыйны, 1 з КПЧ).

Старшынём Фэдэральнага сходу ЧСФР быў зноў абраны Аляксандар Дубчак (ГСГ), першым намесьнікам старшыні – Здэнек Ічынскі (ГФ). Старшынём Чэскай нацыянальнай рады стала Дагмар Бурэшава (Dagmar Burešová) (ГФ), а старшынём Славацкай нацыянальнай рады – Францішак Міклошка (František Mikloško) (ГСГ/ХДР). Выбарамі новага прэзыдэнта ЧСФР 5 ліпеня 1990 году кульмінавалі пасьявыбарчыя перамовы. Фэдэральны сход тайным галасаваньнем абраў Вацлава Гаўла адзіным кандыдатам (234 – за, 50 – супраць). Такім чынам канчатковая перадача моцы дэмакратычным рухам адбылася аж праз паўгады пасья падзеньня камуністычнага рэжыму.

Першыя свабодныя мясцовыя выбары адбыліся 23–24 лістаду 1990 году і перамогу ў іх атрымаў Грамадзянскі форум з 36% супраць Камуністычнай партыі Чэхіі і Маравіі з 17% і Чэхаславацкай партыі народнай з 11,5%. У выбарах прыняло ўдзел каля 75% выбаршчыкаў.

Пераразмеркаваньне палітычных сілаў

Адваротным бокам выбарчага трыюмфу была значная нестабільнасьць палітычных рухаў, якія ня мелі выбарнага кіраўніцтва. Ні ў Чэхіі, ні ў Славацчыне іх не рэпрэзэнтавала ўсімі паважаная асоба, але свабодныя аб'яднаньні ідэйна адрозных (калі не зусім супрацьлеглых) асобаў; нявысьветленымі

заставаліся структура і механізмы забяспечваючыя функцыянальнасьць і мабільнасьць рухаў. Палітыкі, якія стаялі на чале гэтых рухаў з канца 1989 году спрабавалі падоўжыць жыцьцё «кансэнсуснай палітыкі», якая ў сваёй аснове тым ня менш была вельмі хаатычнай («кансэнсус» удавалася ўтрымаць толькі таму, што шматлікія ідэйныя групы былі вымушаныя беручы пад увагу добры вынік выбараў часова прыхаваць свае інтарэсы). Заклікі да партыйна невыкрышталізаванай цэнтрысцкай палітыкі, якія былі пад патранажам аўтарытэту прэзыдэнта Гаўла, пасля выбараў ужо не былі ўчыннымі. Не існавала аніякая знешняя ці ўнутраная сіла, якая б змагла ўтрымаць адзінства Грамадзянскага форуму – надыходзіў час драбленьня. Розьніца ў поглядах ужо прарочыла падзел ГФ і ГСГ на некалькі выпрафіляваных палітычных клубаў. Дыфэрэнцыяцыя разьвівалася перадусім па тэмах чэха-славацкіх спрэчак, эканамічных рэформаў і стаўленьні да камуністычнай мінуўшчыны.

Першае сутыкненьне прыйшло адразу пасля выбараў – прызначэньне некаторых камуністаў на пасады ў парлямэнце стала прадметам вострай крытыкі правіцова арыентаваных дэпутатаў ГФ. На нявыбарнае кіраўніцтва ГФ – чый посьпех на выбарах садзейнічаў перакананню, што ўпарадкаваньне ГФ не патрабуе зьменаў – спакваля расла крытыка, якая ўжо прыходзіла ня толькі звонку, але і знутры, з уласных шэрагаў. Драбленьне пачалося ў парлямэнтах. Ужо ў верасьні ў выніку спрэчак аб характары эканамічнай рэформы сфармаваўся Міжпарлямэнцкі клуб дэмакратычнай правіцы (МКДП), які складаўся з Клубу правіцовых дэпутатаў ГФ у Чэскай нацыянальнай радзе на чале зь Янам Калводай (Jan Kalvoda) (ГДА) і падобнага клубу ў Фэдэральным сходзе на чале з Даніэлям Кроўпай (Daniel Kroupa) (ГДА). Як рэакцыя на ўзьнікненьне МКДП дэпутатамі, якія не жадалі падзелу Грамадзянскага форуму, быў заснаваны Лібэральны клуб (13 сьнежня 1990 году), у які ўвайшла большасьць міністраў чэскага і фэдэральнага ўрадаў.

Набліжаліся непазьбежныя і грунтоўныя зьмены ў Грамадзянскім форуме. На сойме, які адбываўся 13 кастрычніка 1990 году, паразу атрымалі тыя, хто жадаў каб рух у цяперашнім выглядзе палітычна невыкрышталізаванай, цэнтрысцкага накірунку фармацыі дзейнічаў аж да парлямэнцкіх выбараў 1992 году. Па волі большасьці раённых і краёвых форумаў старшынём абралі харызматычнага міністра фінансаў Вацлава Клаўса, які не хаваў таго, што хоча з Грамадзянскага форуму зрабіць правіцовую палітычную партыю з выкрышталізаванай праграмай і сталым членствам, якая мусіла быць для яго апорай у прасоўваньні радыкальнай эканамічнай рэформы. І хаця прэзыдэнт Вацлаў Гавал быў супраць, заснавальнікі руху і найуплывовейшыя палітычныя лідары, а таксама сойм Грамадзянскага форуму падтрымалі намер Клаўса.

Прэзыдэнт Вацлаў Гавал склікаў прадстаўнікоў ГФ каб яны вырашылі будучыню руху, у першую чаргу форму яго існаваньня да наступных парлямэнцкіх выбараў. Падставай для гэтага былі намаганьні захаваць большасьць у чэскай частцы Фэдэральнага сходу і ў Чэскай нацыянальнай радзе, каб не дайшло да карэнных зьменаў у складзе чэскага і фэдэральнага ўрадаў. Абодва мяркуюмыя суб'екты-спадкаемцы ГФ дамовіліся на парытэтным разьмеркаваньні месцаў у прэзыдыюмах парлямэнтаў, у камітэтах і ва ўрадах. 23 лютага ў Празе адбываўся апошні рэспубліканскі сойм, які прыняў рашэньне аб падзелу Грамадзянскага форуму на Грамадзянскую дэмакратычную партыю (ГДП) на чале з фэдэральным міністрам фінансаў Вацлавам Клаўсам і Грамадзянскі рух (ГР) пад нефармальным кіраўніцтвам міністра замежных спраў Іржы Дзенстбера. ГДП, у якую трансфармавалася большасьць рэгіянальных форумаў, вельмі хутка сталася даволі моцнай палітычнай партыяй і ўплывовай парлямэнцкай фракцыяй. Насуперак гэтаму большасьць міністраў чэскага і фэдэральнага ўрадаў далучыліся да ГР, улучна з чэскім прэм'ерам Пэтрэм Пітгартам і старшынёй ЧНР Дагмар Бурэшавай. Такім чынам чэскі ўрад *via facti* ператварыўся ва ўрад меньшынёвы. Гэта быў адзін з чарговых нечаканых парадоксаў так званай палітыкі кансэнсуса.

Эканамічная рэформа.

У другой палове 1990 году былі зроблены рашучыя палітычныя і заканадаўчыя крокі па трансфармацыі гаспадаркі. У верасьні і кастрычніку Фэдэральны сход ухваліў сцэнар «радыкальнай эканамічнай рэформы», які быў распрацаваны пад кіраўніцтвам міністра фінансаў Вацлава Клаўса; быў прыняты закон аб «малой прыватызацыі» і закон аб пераадоленьні наступстваў некаторых маёмасных крыўдаў («рэстытуцыйны закон»). Узнікла Рада гаспадарчай і сацыяльнай дамовы («трыпартыта»), як ворган перамоваў для дасягненьня згоды між урадам, прафсаюзамі і працадаўцамі. У сярэдзіне кастрычніка была праведзена дэвальвацыя рынкавага курсу кроны ў адносінах да даляра і іншых свабодна канверсаваных валютаў.

Да 1 студзеня 1991 году былі лібэралізаваныя цэны. Першыя публічныя аўкцыёны малых прадпрыемстваў, крамаў, рэстаўрацый распачалі «малую прыватызацыю», якая працягвалася аж да сьнежня 1993 году. У Чэхіі было прададзена каля 20 000 адзінак агульным коштам больш за 1,235 мільярдаў

USD. На прыканцы лютага Фэдэральны сход зацьвердзіў закон аб вялікай прыватызацыі, які даваў магчымасьць пераводу дзяржаўнай маёмасьці у рукі прыватных уласьнікаў з мэтай прадпрымальніцтва. Закон, які рэгуляваў прыватнаўласьніцкія адносіны да зямлі і іншай земляробчай маёмасьці, прыняты Фэдэральным сходам 21 траўня, належыў да катэгорыі рэстытуцыйных законаў і зьмякчаў наступствы некаторых маёмасных крыўдаў у адносінах да ўладальнікаў зямельнай і лясной маёмасьці ў 1948 – 1989 гадох. Першая хваля «купонай прыватызацыі», пад час якой дзяржава прапаноўвала акцыі 1491 прадпрыемства цалковым коштам каля 300 мільярдаў крон, пачалася 1 лістапада 1991 году рэгістрацыяй «ўладальнікаў інвэстыцыйных купонаў» (ДІК). Пад уплывам урадавай прапаганды і камэрцыйных рэкламаў шэсьць мільёнаў чэскіх і два мільёны славацкіх грамадзянаў набылі кніжкі з тысячай інвэстыцыйных пунктаў. У сьнежні 1991 году Фэдэральны сход прыняў закон аб навакольным асяродзьдзі і закон аб карэкцыі і вырашэньні маёмасных адносінаў у каапэратывах (так званы трансфармацыйны закон). З 18 траўня маглі ўсе, хто зьяўляліся ўласьнікамі «купоновых кніжак», інвэставаць свае купоны альбо непасрэдна ў прыватызаваныя прадпрыемствы, альбо іх даверыць інвэстыцыйным фондам. Тры чвэртки ДІК пад уплывам рэкламных кампаній і спадзяваньняў хутка разбагацець у асяродзьдзі «народнага капіталізму» даверылі свае кніжкі фондам.

Характар эканамічнай рэфармфы меў альтэрнатыву. Ужо вышэй згаданыя спрэчкі сярод эканамістаў фэдэральнага і чэскага ўрадаў, як напрыклад адрозны погляд на спосаб прыватызацыі, засталіся і пасля выбараў. Абедаўе канцэпцыі пагаджаліся з асноўнымі крокамі: дэрэгуляцыя цэн, частковая канвэртаванасьць валюты і лібэралізацыя замежнага гандлю мусілі адбыцца адначасова. Таксама не сумняваліся ў неабходнасьці шырокай прыватызацыі, але прынцыповым пытаньнем было «як» прыватызаваць. Як адзін са спосабаў прыватызацыі прапаноўваліся *рэстытуцыі*, якія мусілі хаця б часткова зьменьшыць маёмасныя крыўды і злачынствы, якія ўчыніла камуністычная дзяржава пасля 1948 году.

Больш істотнае адрозьненне мела пытаньне наконт таго ці мусіць дзяржава неяк рэструктурызаваць свае прадпрыемствы перад прыватызацыяй. ГДП распаўсюджвала погляд, што дзяржава ня мусіць ніякім чынам умешвацца ў мікрасфэру прадпрыемстваў. Таму яна хацела ўсе прадпрыемствы прыватызаваць купонавым мэтадам. Аргументавала гэта тым, што ў рэспубліцы не хапае капітала для прыватызацыі прадпрыемстваў стандартным мэтадам – гэта значыць продажам плацежаздольнаму жадаючаму; пры гэтым па-папулісцку падкрэсьлівала, што чэскае і славацкае «сямейнае срэбра» ня сьмее быць лёгкай здабычай для замежнага капіталу. Абяцала, што гэты спосаб прыватызацыі будзе хуткім і абмяжуе карупцыю да мінімуму. Гаспадарчым міністрам у чэскім урадзе на чале з Карлам Врбай (Karel Vrba) гэты спосаб здаваўся вельмі рызыкаўным. Яны пярэчылі, што якасную маёмасную структуру нельга стварыць з дапамогай купонавай латэраі; бо узнікне разасобленае ўласьніцтва і замежныя інвэстары, безь якіх чэхаславацкая прамысловасьць не абыйдзецца, ня будуць зацікаўленыя ўступаць у такія прадпрыемствы. Прыватызацыя, якую прапаноўвалі эканамісты з ГР прадугледжвала, што ўсе вялікія і ключавыя прадпрыемствы аб'яднаюцца ў транснацыянальныя кампаніі, прычым прадпрыемствы трэба да гэтага рыхтаваць, а працэс прыватызацыі трымаць пад кантролем.

На думку міністра Клаўса было недапушчальна ўмешвацца ў асобныя прадпрыемствы. Ён дадаваў, што задачай улады зьяўляецца толькі стварэньне агульных умоваў, аб усім астатнім паклапоцяцца новыя ўладальнікі і «нябачная рука рынку». Складаны комплекс пытаньняў і праблемаў быў выразна палітызаваны і ідэалізізаваны – Клаўс ацэньваў сваіх апанэнтаў як прыхільнікаў дыскрэдытаванага дзяржаўнага інтэрвэнцыянізму, як крыптакамуністаў, левых і прыхільнікаў безадказных «трэціх шляхоў». Наступныя гады паказалі, што вялікія прадпрыемствы прыватызаваныя ў рукі замежных інвэстараў пасьпяхова развіваюцца, затое прадпрыемствы прыватызаваныя праз купоны знаходзяцца ў стане перадсьмяротнай агоніі альбо заняпадаюць.

На заканчэньне можна сказаць, што «малая прыватызацыя» ня гледзячы на некаторыя частковыя праблемы была пасьпяховай і выразна пасадынічала дынамічнаму развіцьцю сэктара паслугаў. «Вялікую прыватызацыю» нельга лічыць такой пасьпяховай, бо яе суправаджала выразная карупцыя, практыкі так звананага «тунэляваньня» і «сокавыцісканьня» (новыя выразы для крымінальнага адчэрпваньня вялікіх фінансавых частак з прадпрыемстваў і банкаў). Адмова кіраўнікоў эканамічнай рэфармфы ад увядзеньня кантрольных мэханізмаў і ад прававой падтрымкі сталася добрай нагодай для «акулаў» і паступова вяла да шчыльнага ўзаемапрапранікненьня сфэраў палітыкі і бізнесу.

На хаос, непарадак і ўзрастаючае пачуцьцё няпэўнасьці ў першыя два гады пасьля падзеньня камуністычнага рэжыму народ адказаў выбарам моцных харызматычных асобаў пад час парламэнцкіх выбараў у чэрвені 1992 году. Уладзімір Мечыяр (Vladimír Mečiar), як старшыня Руху за дэмакратычную

Славаччыну і Вацлаў Клаўс, як старшыня Грамадзянскай дэмакратычнай партыі ажыцьцявілі выразныя ідэі і чаканьні: першы – палітыку нацыянальнага выбару, другі – палітыку эканамічнага росквіту. Перамовы пад іх кіраўніцтвам аб дзяржаўнаправавым ладзе краіны не вялі да прыймальнага для абодвух рашэньня і 25 лістападу 1992 году парлямэнт прыняў рашэньне аб падзелу Чэхаславаччыны на дзьве самастойныя дзяржавы да 31 сьнежня.

Заклучэньне.

З распадам Чэхаславаччыны на самастойныя Чэскую і Славацкую рэспублікі зьнікла дзяржава, якая ў бурных сярэднеэўрапейскіх варунках праіснавала 74 гады. Зьнікла таму, што ніколі не змагла станоўча вырашыць асноўнае пытаньне свайго існаваньня. У сувязі з тым, што дэмакратычныя палітычныя эліты лічылі сваім прыярытэтам захаваньне гэтай дзяржавы як гістарычнай спадчыны, яе распад быў найвыразнейшай трансфармацыйнай паразай. З другога боку сам акт падзелу быў мірны, хуткі і прыстойны, што ў параўнаньні з крывавай нацыянальнай расправай ў краінах былога Савецкага саюзу і Югаславіі заслугоўвае станоўчай адзнакі. Другія свабодныя выбары ў 1992 годзе завяршылі вяртаньне да сыстэмы парлямэнцкай дэмакратыі, у якой дамінуючую ролю адыгрывалі палітычныя партыі. У гэтым сэнсе Чэхія і Славаччына наблізіліся да заходнеэўрапейскага сыстэмнага стандарту і вярнуліся да ідэалаў зь якімі ў 1918 годзе паўсталі ў выглядзе мадэрнай дзяржавы. Аднак дзейнасьць палітычных партыяў была выразна пазначана кар’ерызмам і кліэнталізмам, і перш за ўсё цеснай сувяззю між мэдыяльнай, прадпрыемальніцкай і палітычнай сфэрамі. Вялікія палітычныя афэры і скандалы толькі пачыналіся. Таксама як і вынікі эканамічнай трансфармацыі – чыя пераможныя альтэрнатывы заключаліся ў «шокавай тэрапіі» – апынуліся вельмі спрэчнымі. Вера ва ўсемагутную «нябачную руку рынка» і мяркуючую традыцыйную годнасьць чэхаў і славакаў праявіла свае межы ў экспансіўным імкненьні да хуткага і лёгкага ўзбагачэньня на шкоду агульнаму і ў разыходжаньні з законам і ці ўсеагульнымі каштоўнасьцямі. Тое, што было адной з галоўных прычынаў падзеньня камунізму – недасягальнасьць тавараў штодзённага попыту і нізкая якасьць паслугаў – відавочна зьмянілася да лепшага. На ўзроўні «вялікай прыватызацыі» – разьмеркаваньні вялікай маёмасьці ў прыватныя рукі – ня споўніліся спадзяваньні, якія надаваліся «купонаваму» мэтаду, які ня веў да стварэньня стабільнага асяродку капіталу і эканамічнага росту. Часта даходзіла да цалкам наўмысных і карысьлівых палітычных рашэньняў – перш за ўсё адсутнічала палітычная воля запусьціць кантрольныя мэханізмы ў працэс прыватызацыі. Гэта адбывалася магчыма, з-за боязі лішняй бюракратычнай валакіты, а часьцей за ўсё дзеля зручнасьці і карысьці.

У пытаньні «Што рабіць з камуністычнай мінуўшчынай?» ужо ў першай палове 1990 году запанавала шызафрэнічнае становішча. Гістарычны кампраміс між ГФ і КПЧ з канца 1989 году зрабіў немагчымым пасьлядоўны перагляд адноснаў з камуністычнай партыяй і з саракагадовай спадчынай яе неабмежаванай улады. Такім чынам на адным баку панавала цалкам яснае ўсьведамленьне, што гістарычна камунізм аджыў сваё і меў зьлачынны характар, тады як на другім баку дэмакратычная эліта ўжо ў студзені 1990 году прызнала КПЧ як паўнапраўную і паўнаважную частку палітычнага жыцьця безь якіх-небудзь абмежаваньняў. З гэтага струменіў хаос і шматлікая блытаніна, між іншага і ў пытаньні вяртаньня мільярдавай маёмасьці КПЧ дзяржаве, і пакараньні сапраўдных зьлачынцаў ды здраднікаў камуністычнай эры. Дваістае стаўленьне зцягвала прыняцьце закона аб зьлачыннасьці і супрацьпраўнасьці камуністычнага рэжыму ў 1993 годзе – у грамадстве, якое асудзіла камунізм і надалей існуе камуністычная партыя як парлямэнцкая сіла, якую астатнія партыі з-за сваёй добрай рэпутацыі азначаюць за экстрэмісцкую і пры гэтым з ёю на мясцовым і дзяржаўным узроўні супрацоўнічаюць. Чэскае грамадства, падобна як і пасьляваенную Нямецчыну, не міне асноўнага генэрацыйнага палярызацыя і вынікаючая з яе вострая дыскусія аб непераадаванай мінуўшчыне. У замежнапалітычнай арыентацыі пераважала воля далучыцца да заходняй эўраатлантачнай цывілізацыі, якая фармальна была дасягнута на пералому трэцяга тысячагодзьдзя ўваходжаньнем Чэскай рэспублікі ў Паўночнаатлантачны альянс, а пазней і ў Эўрапейскі зьвяз.

Іржы Сук скончыў Філязофскі факультэт Карлавага ўнівэрсытэту ў Празе па спецыяльнасьці гісторыя і архівазнаўства, працуе навукоўцам у Інстытуце сучаснай гісторыі Акадэміі навук Чэскай рэспублікі.

Канстытуцыйнасьць і рэтраактыўнасьць (зваротнае дзеянне) заканадаўства ў Сярэдняй Эўропе

Іржы Пшыбань / *Jiří Příbáň*

Канстытуцыйная і прававая трансфармацыя ў сярэднеэўрапейскіх краінах у 90-ыя гады ХХ ст. адбывалася адпаведна зь лёгкай дзвух адрозных стратэгіяў: першая выходзіла з пытаньня «Як будзем дзейнічаць у працэсе зьменаў?»; другая была заснавана на пытаньні «Якая ў нас калектыўная ідэнтычнасьць?». З пункту погляду часу размова ішла аб цалкам супрацьлеглых пытаньнях. Заканадаўства, якое вызначалася першым пытаньнем было пераважна пэрспектыўным, гэта значыць скіраваным у будучыню, а яго мэтай было прадстаўленьне нарматыўных рамак для прагматычных паводзінаў і новаўзнікаючых інстытутаў, такіх як напрыклад інстытут рынкавага гаспадараньня ці інстытут плюралістычнай дэмакратыі. Насуперак гэтаму заканадаўства, якое выходзіла з другога пытаньня мусіла ідэнтыфікаваць палітычныя каштоўнасьці ў працэсе стварэньня новых інстытуцыйных рамак і правілаў. Першую стратэгію будзем называць працэдуральнай і арыентаванай на будучыню, а другую стратэгію акрэсьлім як нарматыўную, таму што яе мэтай было стварэньне новай ідэнтыты палітычнага грамадства. Пры гэтым ясна, што дзеве стратэгіі неабходна разумець усяго як ідэальныя тыпы, чья дзейнасьць мае вузкую ўзаемасувязь.

Заканадаўства, якое выходзіла з працэдуральнай стратэгіі, зьяўляецца тыповым напрыклад для гаспадарчай трансфармацыі. Галоўнай праблемай было вызначыцца: ці мусяць працэсы прыватызацыі і ўзнікненьня рынкавай эканомікі як мага больш выходзіць са спантаннай эвалюцыі ці наадварот лепей было б рэгуляваць іх шляхам прававых правілаў. Нэалібэральныя эканамісты ў свой час лічылі рынкавыя сілы за надзейны мэханізм эканамічнай трансфармацыі і аддавалі ім перавагу перад прававой рэгуляцыяй, да якой прымушала дзяржава. Кожнае ўмяшальніцтва дзяржавы ў эканамічную рэформу лічылася небясьпечным. Многія эканамісты таго часу кіраваліся лэзунгам: «меньш прававой рэгуляцыі азначае болей эканамічнай свабоды».

Насуперак так вызначанай супрацьлегласьці між правам і эканомікай ані працэс эканамічнай трансфармацыі не пазьбегае нарматыўных пытаньняў гістарычнай справядлівасьці і вызначэньня каштоўнасьцяў. У вынку гэтага комплекс законаў рэгулюючых эканамічную трансфармацыю знаходзіўся пад значным уплывам працэсу маёмаснай рэстытуцыі, які быў узаконены імператарскай гістарычнай справядлівасьцю і жаданьнем вярнуць несправядліва забраную маёмасьць ці даць за яе нейкую форму кампэнсацыі. Працэс выпраўленьня несправядлівасьці і крыўдаў, якія адбыліся ў мінулым, складаў важную частку посткамуністычнай трансфармацыі, якая ўключае ў сябе нарматыўнае пытаньне калектыўнай палітычнай ідэнтычнасьці. Гэтае пытаньне засяроджваецца на адрозьненні між камуністычнай мінуўшчынай рэпрэзэнтаванай тымі, каго мы называем яны, і посткамуністычнай сучаснасьцю якая рэпрэзэнтуюе нас.

Зьвяздзеньне рахункаў зь мінуўшчынай і крымінальная справядлівасьць

Посткамуністычная палітычная сучаснасьць выходзіла з пажаданьняў архівацыйнага імператыву: зафіксаваць усе несправядлівасьці здзейсьненыя мінулым камуністычным рэжымам, зрабіць іх даступнымі новаствараючамуся грамадству і ўпарадкаваць іх у форме памяці для будучых генэрацыяў. З пункту погляду крытэрыя крымінальнай справядлівасьці гэты імператыв можа мець альбо мінімалісцкую форму безь якога-кольвеч прававога рашэньня, альбо максымалісцкую форму, якая кіруецца намаганьнем пакараць усе злачынствы і несправядлівасьці якія былі здзейсьнены ў мінулым ды надзяліць кампэнсацыяй ейныя ахвяры. Мінімалісцкая форма, якая адмаўляе агульныя прынцыпы крымінальнай справядлівасьці была тыповай напрыклад для разнастайных камісій праўды і замірэньня, якія былі створаны пасля падзеньня розных аўтарытарных рэжымаў у Лацінскай Амэрыцы ці Паўднёвай Афрыцы.

Сярэднеэўрапейскі досвед быў вельмі розным і новыя дэмакратычныя ўрады зазвычай не пазьбягалі магчымасьці выкарыстаньня крымінальнай справядлівасьці для таго, каб забясьпечыць палітычную стабільнасьць новага рэжыму і нацыянальнае адзінства. Тым не менш і ў Сярэдняй Эўропе зьявіліся

спробы крытычнага разьліку з былымі камуністычнымі рэжымамі неправавымі сродкамі. Адным з такіх прыкладаў зьяўляецца рашэньне парламэнту ФРН стварыць камісію, якая б фармальна расьсьледавала прычыны і наступствы камуністычнай дыктатуры ў былой НДР. Парлямэнт даў камісіі задачу перагледзіць саракагадовую эру існаваньня НДР, якая нагадвала напрыклад задачы Камісіі праўды і замірэньня ў Паўднёва-афрыканскай рэспубліцы. У пэрыяд між траўнямі 1992 і 1994 гадоў парламэнцкая камісія, якая складалася з 16 членаў парламэнта, 11 акадэмічных дарадцаў і шматлікіх адміністрацыйных супрацоўнікаў, зарганізавала шэраг грамадзкіх слуханьняў, закрытых сходаў і дыскусій аб гісторыі былой НДР. Заканадаўцы прынялі вынікі дзейнасьці камісіі вельмі станоўча і працягнулі яе дзейнасьць да 1995 году.

Урад Чэскай рэспублікі абраў крыху іншы мэтад прыняцьця архівацыйнага імператыву. На пачатку 1995 году быў створаны Камітэт па дакумэнтацыі і расьсьледаваньню злачынстваў камунізму як адміністрацыйная частка міністэрства ўнутраных справаў. Дзейнасьць гэтага камітэту прадвызначыла гістарычная задача зманітараваць усе несправядлівасьці, жорсткасьці і злачынствы камуністычнага рэжыму і яго прадстаўнікоў, а разам з тым і задача ініцыяваць крымінальны перасьлед у тых выпадках, калі гэта магчыма з пункту погляду права. Неправавыя і прававыя мэтады разьліку з мінуўшчынай ад самага пачатку дзейнасьці камітэту ўзаемна дапаўнялі адзін аднаго. Беручы пад увагу прыцып адкрытасьці інфармацыі пра ўсе злачынствы і дзейнасьці тайнай камуністычнай паліцыі, ў сярэдзіне 90-х гадоў заканадаўцы прынялі закон, які рэгуляваў доступ да гэтых інфармацый.

Польшча таксама прыняла сваю ўласную мінімалісцкую вэрсію архівацыйнага імператыву. У чэрвені 1999 году быў заснаваны Інстытут нацыянальнай памяці, чья дзейнасьць заключалася ў дакумэнтаваньні злачынстваў нацызму і камунізму, палітычных рэпрэсій і перасьледаў. Падобна як і чэскі Камітэт па дакумэнтацыі і расьсьледаваньню злачынстваў камунізму, мусіў і польскі Інстытут нацыянальнай памяці расьсьледаваць і дакумэнтаваць індывідуальныя выпадкі. З гэтай мэтай ён можа адкрыць ахвярам доступ да дагэтуль сакрэтных інфармацый камуністычнай тайнай службы. У адрозьненьні ад чэскага варыянту расьсьледаваньне ня мае непасрэдных крымінальнаправавых наступстваў.

Бездань між мінуўшчынай і будучыняй

Архівацыйны імператыў можа весьці альбо да канфрантацыі з мінуўшчынай, альбо да спробы стварыць новы кансэнсус і спадзяваньні для палітычнай будучыні. Сацыяльныя і палітычныя вынікі архівацыйнага імператыву часта залежаць ад яго стаўленьня да карнай справядлівасьці. Некаторыя навукоўцы-правазнаўцы сьцьвярджаюць, што кожная форма імператыву, якая ўключае ў сябе нейкую форму крымінальнай справядлівасьці альбо адміністрацыйнай дыскрымінацыі былых камуністычных функцыянераў (напрыклад люстрацыя), разьдзяляе палітычнае грамадзтва і зьяўляецца прычынай сацыяльнага ды палітычнага напружаньня і канфрантацыі. Але гэты погляд зусім неаднародны, таму што гэтыя прававыя мэтады канфрантацыйнага характару насамрэч маглі абапірацца на шырокі сацыяльны кансэнсус. Большасьць грамадзянаў думала, што ў прыцыпе будзе правільна прыцягнуць да юрыдычнай адказнасьці тых, хто непасрэдна ці ўскосна прымаў удзел у функцыянаваньні камуністычнага рэжыму.

Насуперак палітычнай кантравэрснасьці, карная крымінальная справядлівасьць у Сярэдняй Эўропе суправаджала працэсы трансфармацыі менавіта на той падставе, што яна ўтрымлівала імкненьне ўсталёўваць раўнавагу між мінулымі палітычнымі злачынствамі і іх справядлівым пакараньнем. Карная крымінальная справядлівасьць была адным з найважнейшых мастоў над безданьню між палітычнай мінуўшчынай і будучыняй. Адмаўленьне справядлівасьці, якая заснавана на ўяўленьні эквівалентнасьці і раўнавагі, насамрэч аслабляе прыцып прававой дзяржавы ў трансфармуемых краінах Сярэдняй Эўропы.

Пры аналізе тэрмінаў і розных аплікацый карнай крымінальнай справядлівасьці вельмі істотна адрозьніваць наступныя колы праблемаў: крымінальны перасьлед злачынстваў, якія не былі перасьледаваны камуністычнай юстыцыяй і якія можна надалей перасьледаваць адпаведна з дзеючымі пастановамі крымінальнага права; рэтраактыўнае заканадаўства, якое б дало магчымасьць крымінальнага перасьледу злачынстваў мінуўшчыны ў тых выпадках, калі нельга прымяніць існуючыя крымінальнаправавыя нормы; прававыя санкцыі, якія не нясуць крымінальнаправавы характар і тым ня менш дазваляюць выкарыстаць пэўную форму пакараньня некаторых асобаў за іх палітычную дзейнасьць у пэрыяд камуністычнага рэжыму.

Пытаньні рэтраактыўнасьці (зваротнага дзеяньня) заканадаўства

У адрозьненьні ад Паўднёва-афрыканскай рэспублікі альбо лацінаамерыканскіх краінаў, у краінах Сярэдняй Эўропы не існавала ніякай палітычнай дамовы ці грамадзкага кансэнсусу, якія б гарантавалі беспакаранасьць былым камуністычным прадстаўнікам і прымянялі палітыку замірэньня. Сярэднеэўрапейскія краіны зазвычай

прымянялі крыміналізацыйную палітыку ў адносінах да палітычных злачынстваў, але гэтая палітыка ў шмат якіх індывідуальных выпадках праявіла сябе як цяжкая і часта тэхнічна немагчымая. Інстытуцыянальныя збоі, а часта і нежаданьне часткі судзьдзяў ды дзяржаўных прадстаўнікоў караць злачынствы мінуўшчыны ў перашай палове 90-х гадоў XX ст. былі звычайнымі зьявамі.

Чаканьні грамадзкасьці, што новы рэжым разьбярэцца з палітычнымі злачынствамі старога рэжыму засталіся нязьдзейсьненымі з-за шматлікіх інстытуцыянальных і нарматыўных перашкодаў. Давер грамадзкасьці і легітымнасьць новага рэжыму, які абапіраўся на прынцыпы прававай дзяржавы, былі аслабленыя. Рэчаіснасьць таго, што злачынствы можна адкрыта ідэнтыфікаваць, але нельга пакараць, ставіла пад сумніў легітымнасьць. Крымінальная карная справядлівасьць і яе дысфункцыянальнасьць у посткамуністычных краінах Сярэдняй Эўропы раскрывае адзін з парадксаў трансфармаваньня прававой дзяржавы: дакладнае выкананьне прынцыпаў прававой дзяржавы і фармальных крымінальнаправавых працэдураў вядзе да канфлікта між чаканьнямі грамадзкасьці (пакараньне камуністычных палітычных злачынстваў) і прававым эфэктам (толькі адсотак тых злачынстваў можна было пакараць, а злачынцаў асудзіць).

Такая сытуацыя палітычнай і маральнай фрустрацыі вяла да думкі прымяніць адмысловыя правілы рэтраактыўнай юстыцыі ў выпадках ацэнкі злачынстваў мінуўшчыны. Забарона рэтраактыўнасьці ў крымінальным праве натуральна вызначае дэмакратычную прававую дзяржаву і яе канстытуцыйнасьць. Правая рацыянальнасьць тыповая для прававой дзяржавы аднак уключае прынцып, адпаведна з якім ніхто не знаходзіцца па-над законам і ўсе крымінальныя праступкі караюцца. Таму ад новых дэмакратычных уладаў Сярэдняй Эўропы чакалася, што яны прыцягнуць да суда тых, чый палітычны статус не дазваляў іх крымінальнага перасьледу.

Праблемай рэтраактыўнай справядлівасьці ды перасьледу палітычных злачынстваў у посткамуністычных краінах займаліся заканадаўчыя сходы, канстытуцыйныя суды, палітыкі і недзяржаўныя арганізацыі. Сымбалічная сіла гэтай справядлівасьці зрабіла зь яе адну з найгалоўнейшых тэмаў дыскусіі аб новаўзьнікаючай прававой дзяржаве. Адны лічылі прынцып *lex retro non agit* за абсалютна недакранальны слуп дэмакратычнай прававой дзяржавы, затое другія ў гэтым фундаментальным прынцыпе знаходзілі цынізм былых камуністычных эліт у юрыдычных прафэсіях.

Лон Л. Фулэр (Lon L. Fuller) сьцьвярджаў, што рэтраактыўныя законы неспалучаюцца з прынцыпамі прававой дзяржавы, і разам з тым дапускаў, што могуць існаваць спэцыфічныя выпадкі палітычнай перарванасьці, у якіх гэтыя законы насамрэч падтрымліваюць прынцыпы прававой дзяржавы. Фулэр скарыстаў мэтафарычны прынцып нацыскай Нямеччыны каб паказаць, што прымяненьне спэцыфічных маральных прынцыпаў права ня можа ігнараваць сацыяльны і палітычны кантэкст. Паводле Фулёра рэтраактыўнасьць зазвычай адмаўляе асноўную функцыю права, якой зьяўляецца падпарадкаваньне чалавечых паводзінаў правілам, тым ня менш у пэўных гістарычных сытуацыях гэтая функцыя настолькі парушана, што рэтраактыўная справядлівасьць становіцца талераванай і жаданай, калі зь яе дапамогай аднаўляецца першапачатковая функцыя права. Палітычныя перарванасьці патрабуюць прававога ўяўленьня і вынаходлівасьці пры прымяненьні прававых прынцыпаў. У момант перарванасьці пэрспэктыўная арыентацыя прававой рэгуляцыі немагчымая без увагі да гістарычнай, пазіраючай у мінулае, справядлівасьці. Дакладнае прымяненьне і выкананьне прынцыпаў прававой непарыўнасьці ды *lex retro non agit* зьяўляюцца шкоднымі, бо легітымізуюць мінулую прававую сыстэму ды могуць нават весць да спантаннага праяваў помсты і гвалту.

Кэлсэн (Kelsen) і Гарт (Hart) падобна аргументавалі тое, што кожная рэвалюцыя мае элементы палітычнай і прававой перарванасьці. Новая канстытуцыя і правая сыстэма ў выніку дэфінуюць новыя нарматыўныя рамкі, якія ў большай ці меншай ступені адрозьніваюцца ад папярэдніх рамак. Такая канстытуцыя прэзэнтэуе нарматыўныя разыходжаньні з прававой і палітычнай мінуўшчынай ды пры ейным пасярэдніцтве можна прымяняць новыя прававыя прынцыпы і на ранейшыя ўчынкі, якія ў будучыні будуць дэфінавацца як злачынствы. Характар і аб'ём прававой перарванасьці могуць выразна адрозьнівацца і могуць знаходзіцца між татальнай рэвалюцыйнай дэструкцыяй былога нарматыўнага парадку і спакойным пераходам, падчас якога элементы новага парадку паступова пранікаюць ва ўжо існуючую прававую сыстэму.

Калі прымем аргумент, адпаведна зь якім пры прымяненьні рэтраактыўнага заканадаўства мусіць існаваць узаемны палітычны давер між уладай і грамадзянамі, то натуральна што такога даверу бракуе ва ўсіх тыраніях і таталітарных сыстэмах заснаваных на арбітражным выкарыстаньні палітычнага гвалту і тэрору. У посттаталітарнай сытуацыі строгая забарона рэтраактыўнасьці ў крымінальным праве можа парадаксальна падоўжыць наступствы і эфэкт палітычнага тэрору і гвалту ў новых палітычных

і прававых умовах. Самай важнай праблемай, якую мусіць вырашыць кожная новая дэмакратычная ўлада і стваральнік канстытуцыі, зьяўляецца аб'ём палітычнай перарванасці і будучае дзеянне рэтраактыўных крымінальных законаў і юстыцыі. Галоўным вынікам кожнага рэтраактыўнага заканадаўства ў дэмакратычным грамадстве мусіць быць узмацненне палітычнага даверу, інтэграцыйнасці і стабільнасці новага прававога і канстытуцыйнага рэжыму.

Прававыя фікцыі канстытуцыйнай непарыўнасці нельга ўявіць без спасылкі на палітычны давер. У сярнеэўрапейскіх краінах, такіх як Польшча ці Вугоршчына, якія прайшлі хутчэй паступовым, «пераходным» працэсам палітычных і канстытуцыйных зменаў, гэты давер па сваім паходжанні быў «даверам элітаў» між камуністычнай сілай і палітычнай апазыцыяй, які ўзьнік падчас перамоваў за круглымі сталамі ў 1988 і 1989 гадох. Дэмакратычны давер між народам і ўладай мусіў паходзіць з абмежаванага даверу між асобнымі бакамі гэтых перамоваў.

Насуперак гэтаму «рэвалюцыйным» краінам як Чэхаславацчына альбо былая НДР, якія прайшлі хуткім працэсам радыкальных зменаў, нехапала якой-небудзь формы палітычнага даверу, акрамя даверу між рэвалюцыйнымі лідэрамі і масамі пратэстуючых грамадзянаў. Гэтая адсутнасць і патрэба аднаўлення палітычнага даверу насамрэч былі адным з імпульсаў рэвалюцыйнай змены. Такім чынам палітычны давер прадстаўляе знешні аргумент, які прадвызначае і ўплывае на канстытуцыйны і прававы канфлікт, які датычыцца прынцыпу прававой непарыўнасці і забароны рэтраактыўнага заканадаўства. Рэтраактыўная юстыцыя мусіла пасадзейнічаць рэканструкцыі дэмакратычнага палітычнага даверу і як такая ў значнай ступені паўплывала на ўнутраную дынаміку трансфармацыі ў асобных краінах Сярэдняй Эўропы.

Рэтраактыўнасць і канстытуцыйны суд

Для зменаў якія адбываліся ў Сярэдняй Эўропе пасля 1989 году было характэрна, што ў краінах з паступовым пераходам (Вугоршчына, Польшча) палітыка прававой непарыўнасці, беспакаранасці і строгай забароны рэтраактыўнага заканадаўства мела нашмат мацнейшы водгук, чымся ў краінах, якія праходзілі радыкальнай рэвалюцыйнай зменаю (былая НДР, Чэхаславацчына). Непарыўнасць і самаабмяжоўваючы характар палітычных і сацыяльных трансфармацый у кірунку ад камунізму да лібэральнай дэмакратыі разумеўся як вельмі важная палітычная каштоўнасць, а сам тэрмін перарванасці адмаўляўся як нешта, што вядзе да рэвалюцыйнай палітычнай катастрофы. Ступень палітычнага нежадання і адмовы прымяняць рэтраактыўнае заканадаўства можна лічыць адным з найважнейшых фактараў, з дапамогай якога можам адрозьніваць характар трансфармацыі ў асобных краінах Сярэдняй Эўропы.

Рэтраактыўная справядлівасць – гэта рэвалюцыйная справядлівасць. Мусім адрозьніваць два галоўныя прававыя мэтады інкарпарацыі гэтай справядлівасці ў сыстэму дзейснага права: рэтраактыўнае заканадаўства, якое прыняў прадстаўнічы заканадаўчы сход, і рэтраактыўныя рашэнні, якія прынялі суды. Першым мэтадам карысталіся новыя, дэмакратычна абраныя парлямэнты з мэтай разлічыцца са злачынствамі мінуўшчыны. Яго часта скарыстоўвалі супраць «часавай бомбы», якая была закладзена ў інстытуце тэрміну даўніны. Размова вядзецца пра праблему падобную той, якая вырашалася ў паваеннай Нямецчыне ў працэсе дэнацыфікацыі, калі ў рэшце-рэшт у 60-я гады гэтыя тэрміны былі падоўжаны ў выпадках забойстваў.

Акрамя падаўжэння тэрмінаў даўніны посткамуністычныя прававыя нормы мусілі вырашыць праблему тых дзеянняў, якія з катэгарычна легіслатыўнага гледзішча немагчыма было класіфікаваць як крымінальнае злачынства, тым ня менш яны ўяўлялі сабой найгоршыя формы палітычных рэпрэсіяў, дыскрымінацыі і знеўжывання моцы. У такіх выпадках гаворка ішла аб зваротнай крыміналізацыі паводзінаў, якія ў мінулым лічыліся легальнымі.

Фармалізаваныя падыходы вугорскага канстытуцыйнага суду

Вугорскі Канстытуцыйны суд сфармуляваў моцную дактрыну прававой непарыўнасці калі абмяркоўваўся так званы закон Зэтэні і Такача (Zetény, Takács), якім нарэшце адкрывалася магчымасць пераследаваць сур'ёзныя палітычныя злачынствы якія адбыліся між 21 снежня 1944 і 2 траўнем 1990 году. Суд пастанавіў, што закон супярэчыць канстытуцыі на той падставе, што ім падаўжаюцца тэрміны даўніны, дзейсныя ў тагачасным крымінальным праве. Закон быў абвешчаны неадпавядаючым канстытуцыі з-за таго, што прадстаўляў зваротнае, ex post facto заканадаўства. Суд у сваім рашэнні таксама падсумаваў уласны погляд на характар змены палітычнага рэжыму ў Вугоршчыне ўлучна праблемы прававой непарыўнасці, калі пастанавіў, што «... не існуе істотнай розніцы між прававымі

правіламі выдадзенымі ў пэрыяд камуністычнага рэжыму і пасля прыняцця новай канстытуцыі. На гэтай падставе не існуе двойной меркі пры ацэнцы канстытуцыйнасьці прававых нормаў... Канстытуцыя і асноўныя законы, якія ўвялі рэвалюцыйныя зьмены ... былі прынятыя без фармальнага недахопаў, адпаведна з заканадаўчымі правіламі старога рэжыму і выводзяць зь іх сваю абавязковасьць ...». Да таго ж суд адмовіў які-небудзь уплыў гістарычнай справядлівасьці і сваеасаблівых палітычных умоваў на асноўныя прынцыпы прававой дзяржавы, якая абвесьціла што «...прававыя гарантыі, заснаваныя на аб'ектыўных і фармальных прынцыпах маюць перавагу перад справядлівасьцю якая ўвогуле суб'ектыўная і не зьяўляецца пазапартыйнай».

Суд скарыстаў Кэлсэнаву (Kelsen) нарматыўную дэфініцыю як аснову для ўласнай аргументацыі. Рэвалюцыя – гэта кожная нелегітымная зьмена існуючай прававой сыстэмы, што азначае праходзячую без канстытуцыйна прадпісанай працэдуры як прававая перарванасьць. Насуперак гэтаму зьмены, якія адбываліся ў Вугоршчыне суд разглядаў як рэгуляваны працэс заснаваны на існуючых прававых рамках. Апісаньне зьменаў, зь якімі прыйшоў суд, хутчэй нагадваюць Гартва разуменьне пераходу, адпаведна зь якім паступова, на аснове выкарыстаньня існуючых правілаў, усталёўваецца цалкам новая прававая сыстэма. Дэклараваная супрацьканстытуцыйнасьць рэтраактыўнага заканадаўства паходзіць зь пераходнага, а ні ў якім разе не рэвалюцыйнага разуменьня зьмен, і адмаўляе якую-небудзь магчымасьць, каб канстытуцыйны парадак рэальна рэгуляваў палітычную перарванасьць і пералом у прававой сыстэме.

Аргумэнт прававой непарыўнасьці і прававой дзяржавы ў выпадку вугорскага канстытуцыйнага суду насамрэч маскуе палітычныя рэвалюцыйныя зьмены. Суд нават паспрабаваў вельмі актывісцкім спосабам далучыцца да праходзячага палітычнага і прававога пераходу, калі дапусьціў меркаваньне, што старая сыстэма не была заснаваная на прынцыпах прававой дзяржавы, і што тым няменьш узынікаючая сыстэма дэмакратычнай прававой дзяржавы мусіць гэтыя прынцыпы рашуча ахоўваць. Мэтай аргумэнту прававой непарыўнасьці канешне ж не была легітымізацыя камуністычнага рэжыму, які быў адсуджаны як юрыдычна нігілістычны. Суд сам сабе прысвоіў ролю, з дапамогай якой ажыцьцяўляў «палітычную рэвалюцыю з дапамогай права» і з гэтай мэтай скарыстоўваў прынцыпы канстытуцыйнасьці і прававой дзяржавы. Патрабаваньне ўзяць пад увагу гістарычную справядлівасьць ён разумеў як палітычны дыктат.

Гэтую экстрэмальна фармальную пазыцыю і парадокс стварэньня новага права з дапамогай існуючых правілаў, якім надаецца зусім іншы сэнс, крытыкавалі шматлікія экспэрты-праўнікі і палітыкі з абедзвух частак вугорскага палітычнага спектру. Пакуль кансэрватыўныя антыкамуністы ўспрымалі дзейнасьць суда як перашкоду ў спробе разабрацца з палітычнымі апанэнтамі, лібэралы баяліся, што суд прысвоіў зашмат нарматыўных паўнамоцтваў у гістарычны пэрыяд, які меў выключна часовы і пераходны характар.

Вугорскі канстытуцыйны суд не займаўся праблемай рэтраактыўнасьці толькі ў адносінах да карнай крымінальнай справядлівасьці, але таксама браў пад увагу маёмаснае права і праходзячы працэс рэстытуцыі. Пры гэтым тыпова, што ў гэтых выпадках ён займаў нашмат больш гнуткія пазыцыі, чым у выпадках крымінальнай справядлівасьці. Суд адмовіўся прызнаць зваротную дзейнасьць правоў парушаных камуністычнымі законамі і тым самым прызнаць неканстытуцыйнасьць умяшаньня камуністычнай улады ў маёмаснае права. Такім чынам суд адмовіў ва ўмяшальніцтве ва ўласьніцкія правы дзяржавы заснаваныя на працэсе нацыяналізацыі, адначасова дапусьціўшы, што рэтраактыўнае судовае ўмяшальніцтва і кампенсацыя шкодаў магчымыя толькі ў тых выпадках, калі гэтага патрабуе прынцып прававых гарантый на баку скажніка.

Суд пасля гэтак жа паслядоўна адасобіў маёмасную рэстытуцыю закладзеную на кампэнсацыі і рэпрыватызацыі маёмасьці адпаведна палітыцы дзяржавы. Паколькі першую форму ён разумеў як пэўную форму рэтрыбуцыі і рэпарацыі за страты прынесеныя ў мінулым, то другую форму разумеў як мэтавую палітыку, якая вядзе да гаспадарчага абнаўленьня. Рэстытуцыя маёмасьці ў выглядзе кампэнсацыі была ў далейшым дэфінавана як імкненьне ўлады аднавіць старыя абавязацельствы на новай аснове і тым самым надаць новы статус у адносінах да маёмасьці (інавацыя). Гэты тэрмін цалкам пэрспэктывны, арыентаваны на будучыню і адмаўляе зваротныя юрыдычныя абавязацельствы новай улады адносна ўдзельнікаў рэстытуцыі.

Польскі шлях

Фармалізаванае і легалізаванае разуменьне прававой дзяржавы вугорскім канстытуцыйным судом мае надзвычай сымбалічнае значэньне, бо вылучае гісторыю разам з яе патрабаваньнем справядлівасьці зь дзеючай прававой сыстэмы. Гісторыя – суб'ектыўная, яе прысутнасьць вызначана прававой рацыянальнасьцю (і судом) як аб'ектыўная і непартыйная. У параўнаньні з гэтым фармалізмам рашэньні

польскага Канстытуцыйнага трыбуналу болей рэфлексійныя ў адносінах да «гістарычнай суб'ектыўнасьці» і яго рашэньні не ставяць гістарычную справядлівасьць у вострую апазыцыю да прававой дзяржавы.

Тым ня менш у выпадку рэтраактыўнай крымінальнай справядлівасьці ўжо ў жніўні 1990 году трыбунал прыняў рашэньне, адпаведна зь якім прынцып забароны рэтраактыўнасьці складае важную частку прынцыпаў прававой дзяржавы, як было зазначана ў канстытуцыйным дадатку да артыкулу 1 тадышняй канстытуцыі. Адпаведна з рашэньнем трыбуналу, якое тычылася закона зьніжаючага пэнсіі камуністычным функцыянерам, такія заканадаўчыя дадаткі несумяшчальныя з артыкулам 1, а таму зьяўляюцца неканстытуцыйнымі і несапраўднымі. Гэтае рашэньне нечакана супадае з прынцыпам забароны рэтраактыўнасьці, як яго сфармуляваў трыбунал яшчэ падчас існаваньня камуністычнага рэжыму ў 1986 годзе, калі падкрэсліў, што гэты прынцып «...уяўляе асноўны прынцып прававога парадку. Ён бярэ свой пачатак з такіх каштоўнасьцяў якімі зьяўляюцца прававыя гарантыі, стабільнасьць прававых задачаў і ахова правоў».

Польскі трыбунал, падобна як і вугорскі суд, сфармуляваў вельмі моцную дактрыну прававой непарыўнасьці між старым і новым рэжымам, якая была істотна аслабленая пазьнейшым рашэньнем у справе крымінальнага перасьледу сталінскіх злачынстваў здзейсьненых у пэрыяд з 1944 па 1956 гады. У гэтым рашэньні трыбунал усталяваў межы магчымага выкастаньня рэтраактыўнасьці, калі вырашыў, што любы адхіленьні ад прынцыпу *lex retro non agit* у кірунку напаўненьня прынцыпу справядлівасьці патрабуе вельмі дакладнай дэфініцыі злачынства, якое мусіць разглядацца рэтраактыўна. Ня глядзячы на тое, што польскі трыбунал ня выключыў цалкам магчымасьць рэтраактыўнасьці ў дзеючым заканадаўстве, гэтую магчымасьць ён азначыў як цалкам надзвычайны спосаб, якім можна скарыстацца толькі тады, калі прынцып *lex retro non agit* парушае прынцыпы матэрыяльнай справядлівасьці.

Дэфініцыя легальнасьці паводле пастановаў Канстытуцыйнага суду Чэскай рэспублікі

У выпадках рашэньняў Канстытуцыйнага суду ЧСФР, а пазней і Канстытуцыйнага суду Чэскай рэспублікі, мы зьяўляемся сьведкамі нашмат больш гнуткага падыходу да праблемаў гістарычнай справядлівасьці, прававых гарантыі і рэтраактыўнага заканадаўства. Канстытуцыйны суд ЧСФР займаўся гэтымі праблемамі ў сваіх справах, якія датычылі люстрацый. Насуперак шматлікім абмежаваньням ужо на першы погляд бачна, што люстрацыйны закон не адпавядае такому асноўнаму прынцыпу прававой дзяржавы як роўнасьць усіх грамадзянаў перад законам. Калі суд ацэньваў канстытуцыйнасьць гэтага закону, то мусіў у сваім рашэньні выправіць праблему дыскрымінацыі і перасьледу. Суд прыняў уласны аргумэнт, адпаведна зь якім люстрацыя перашкаджала дэстабілізацыі новаўзнікаючага дэмакратычнага рэжыму.

Замест таго, каб сачыць за фармальнымі доказамі, пастанова суду ўтрымлівае моцны аргумэнт, адпаведна зь якім стварэньне прававой дзяржавы насамрэч патрабуе адкінуць фармальна законнае разуменьне прававой непарыўнасьці з таталітарнай прававой сыстэмай, якая заснавана на цалкам іншых палітычных каштоўнасьцях. Хаця суд фармальна прызнаў нарматыўную непарыўнасьць заканадаўства Чэхаславацкай да і пасля 1989 году, але адкінуў магчымасьць, каб прававыя нормы было магчыма інтэрпрэтаваць незалежна ад каштоўнасьцяў лібэральна-дэмакратычнай прававой дзяржавы. Дыскрымінацыйныя меры, што былі зьмешчаны ў люстрацыйным законе, паводле суду ніякім чынам не бралі пад сумнеў асноўныя мэты закону – ахову прынцыпаў і каштоўнасьцей, на якіх заснаваная дэмакратычная прававая дзяржава. Такім чынам Канстытуцыйны суд пераняў моцны аргумэнт для палітыкі дэкамунізацыі, які ў асноўных рысах перасякаецца з аргумэнтамі, якія патрабавалі палітыку дэнацыфікацыі ў нямецкіх умовах пасля 1945 году.

У адрозьненні ад фармалізаванага падыходу вугорскага суду, чэхаславацкі, а пазней і чэскі канстытуцыйны суд аддаў перавагу той інтэрпрэтацыі палітычных і юрыдычных зьменаў, якія выходзілі зь перадумоваў палітычнай і матэрыяльнай прававой перарванасьці між камуністычнай і дэмакратычнай прававой сыстэмай. Канстытуцыйныя законы, што былі ўхвалены пасля 1989 году, а саблівва Дэклярацыя асноўных правоў і свабодаў радыкальна зьмянілі сыстэму каштоўнасьцяў і падмуркі канстытуцыйнага і прававога парадку. Розьніца між фармальнай легальнасьцю (якая ўтрымлівае элементы прававой непарыўнасьці) і матэрыяльнай легальнасьцю (якая ў сувязі з адрозьненнем у асновах каштоўнасьцяў ёсьць крыніцай перарванасьці між дэмакратычнай прававой дзяржавай і таталітарнай прававой сыстэмай) зьяўляецца асноўным аргумэнтам рашэньня ў справе люстрацыйнага закону ды пазьней на яе спасылаюцца і іншыя важныя пастановы Канстытуцыйнага суду ЧР. Палітычная перарванасьць дэфінуе ў іх зьмены каштоўнасьцяў і прынцыпаў, якімі кіруецца новая прававая і канстытуцыйная сыстэма і фармальна легальная непарыўнасьць ня мае права абмяжоўваць гэтыя каштоўнасьці.

Нямецкія лекцыі па філасофіі права

Нямецкі падыход да пакараньня палітычных злачынстваў быў бясспрэчна самым актыўным з усіх сярэднеэўрапейскіх краінаў. Яшчэ парлямэнт НДР падкантрольны камуністычнай партыі (САПН) у лістападзе 1989 году заснаваў камітэт па перасьледу крымінальнай дзейнасьці, якая была звязаная са зьнеўжываньнем моцы, карупцыяй і фальшаваньнем вынікаў выбараў. Партыйная эліта імкнулася захаваць сваё палітычнае існаваньне тым, што дазволіла крымінальны перасьлед членаў сваёй партыі. Гэтая палітыка вылілася ў часовы арышт некалькіх членаў прэзыдыюму САПН ужо на працягу сьнежня 1989 году.

Пасьля свабодных выбараў 1990 году ўсе дэмакратычна абраныя партыі ва ўсходнямецкім парлямэнту падтрымлівалі палітыку крымінальнай справядлівасьці і перасьледу злачынстваў камунізму. Наступная дамова аб аб'яднаньні краінаў гэтую палітыку пераняла з тым, што крымінальны перасьлед асобаў будзе адбывацца адпаведна з крымінальным кодэксам, які дзейнічаў на тэрыторыі ФРН. На грамадзянаў былой НДР адпаведна з гэтай дамовай распаўсюджваліся нормы закону, які ў пэрыяд зьдзяйсненьня крымінальных злачынстваў ня дзейнічаў на тэрыторыі іх краіны, таму можна казаць аб зьнешняй справядлівасьці, паводле якой у рэшце рэшт падлягалі крымінальнаму перасьледу ды караліся палітычныя злачынствы камунізму як напрыклад стрэлы на межах былой НДР, выбарчыя маніпуляцыі і перавышэньне паўнамоцтваў.

Першапачаткова асаблівую ўвагу выклікала гаспадарчая злачыннасьць і фальшаваньне вынікаў мясцовых выбараў у траўні 1989 году. Аб'яднаная Нямецчына толькі пераняла карную крымінальную справядлівасьць, якую ініцыявалі яшчэ канстытуцыйныя органы былой НДР. У 1994 годзе ўзнік адмысловы сьледчы орган, дзейнасьць якога была абмежавана на тэрмін пяці гадоў, а яго мэтай быў перасьлед палітычных злачынстваў былой НДР. Тым ня менш, вынікі расьсьледаваньняў не апраўдалі надзеяў, бо з агульнай колькасьці 22 756 падсьледных спраў толькі 565 скончыліся крымінальнымі працэсамі.

Што датычыцца праблемаў рэтраактыўнасьці, то Нямецчына прыняла найактыўнейшую палітыку, якая ўключала ў сябе працяг тэрмінаў даўніны ды рэкрыміналізацыю раней законных чынаў. Падобна як і ў паваеннай постнацысцкай Заходняй Нямецчыне нямецкія заканадаўцы пасьля 1989 году нарэшце працягнулі тэрміны даўніны для злачынстваў, які былі зьдзейсненьня ў пэрыяд з 1949 па 1990 гады на 10 год, і такім чынам іх заканчэньне супадала зь дзесяцігодзьдзем аб'яднаньня Нямецчыны ў кастрычніку 2000 году. У выпадку такіх злачынстваў як забойства, гэты тэрмін быў працягнуты да 2030 году. Такім чынам нямецкія заканадаўцы стварылі юрыдычную фікцыю, аб якой у посткамуністычных краінах часта дыскутавалі і якая паходзіла з таго, што сыстэма камуністычнай юстыцыі, падобна як і нацысцкая сыстэма, была заснавана на арбітражным злоўжываньні моцы і парушэньні асноўных прынцыпаў законнага судовага працэсу.

Стрэлы на мяжы

Хаця рэтраактыўныя рэкрыміналізацыйныя разьбіральніцтвы зьяўляюцца вельмі выключнай засьцярогай, зь ёй можна сустрэцца ў працэсах посткамуністычнай прававой трансфармацыі. Гэты падыход зьяўляецца тыповым асабліва для нямецкіх судоў, якія судзілі палітычныя злачынствы камунізму і грубыя парушэньні правоў чалавека як напрыклад стрэлы на мяжы былой НДР. Зноўку падобна як пасьля 1945 так і пасьля 1989 году гэты падыход быў заснаваны на прыняцьці надпазытывісцкага азначэньня справядлівасьці. Фэдэратыўны канстытуцыйны суд і крымінальная юстыцыя такім чынам скіраваліся да практыкі, якую можна азначыць як вяртаньне да Радбрухавай (Radbruch) формулы. Гэтая формула першапачаткова выкарыстоўвалася для перасьледу нацысцкіх палітычных злачынцаў улучна канфіскацыі маёмасьці. Хаця заканадаўства былой НДР тэхнічна дазваляла прызнаваць за законныя стрэлы на мяжы, суд аргументаваў тым, што гэтая справядлівасьць неспраўдная, бо супярэчыць надпазытывісцкаму прынцыпу справядлівасьці, які інкарпараваны ў міжнародных дамовах аб правах чалавека і стандартах, да якіх былая НДР далучылася.

Пры гэтым спасылку на Радбрухаву формулу можна знайсці ўжо ў рашэньні ў першай інстанцыі першага працэсу па справе стрэлаў на мяжы НДР, які вёў краёвы суд з 2 кастрычніка 1991 году. Старшыня суда Тэадор Зэйдэль (Theodor Seidel) скарыстаў гэтую формулу, калі прыйшоў да высновы, што ніхто ня можа разьлічваць на законы якія груба разыходзіліся з прынцыпамі прававой дзяржавы і былі прынятыя краінай, якая ня мела ніякай легітымнасьці. Хаця Фэдэральны судовы двор у адносінах да гэтай надпазытывісцкай, маральнай і палітычнай аргументацыі паставіўся вельмі крытычна, насамрэч ён падтрымаў погляд, адпаведна якому ўжо сам факт таго, што асобы паводле закону выконвалі загады

кіраўнікоў, нельга скарыстаць для абароны альбо ўсталяваньня справядлівасьці чын, які б інакш уважаўся за крымінальны. Суд да пэўнай ступені заснаваў сваё рашэньне на дзеючым праве былой НДР ды выкарыстаньне формулы да пэўнай ступені маргіналізаваў.

Пазней Канстытуцыйны суд схіліўся да Радбрухавай формулы ў сваёй пастанове, адпаведна зь якой грамадзяне НДР не маглі мець легітымны давер да існуючай прававой сыстэмы ў сувязі з тым, што яна была недэмакратычнай і супярэчыла асноўным прынцыпам міжнародных дамоваў аб правах чалавека. Паводле гэтай пастановы канстытуцыйная забарона рэтраактыўнасьці ў артыкуле 103, абзац 2 Канстытуцыі не была ніякім чынам парушана, бо грамадзяне НДР не маглі чакаць, што чын дэфінаваны як грубае парушэньне правоў чалавека, якія ахоўваюцца на міжнародным узроўні, хай і быў легальны ў адпаведнасьці з камуністычным заканадаўствам, ня можа быць прадметам крымінальнага перасьледу. Легітымны давер у права можа паводле суду існаваць толькі там, дзе законы ствараюцца ў адпаведнасьці з дэмакратычнымі правіламі. Сама звычайка падпарадкоўвацца існуючым прававым правілам не гарантуе ахову ад крымінальнага перасьледу.

Камісія Гаўка

На заканчэньне гэтай часткі яшчэ трэба прыгадаць спосаб, якім прававая сыстэма аб'яднанай Нямецчыны перагледзела архівы тайнай паліцыі (Stasi) і адносіны да яе супрацоўнікаў па-за межамі крымінальнаправавой адказнасьці. Стварэньне так званай Камісіі Гаўка (Gauck) азначала ўзьнікненьне адміністрацыйнага воргану з паўнамоцтвамі прадстаўляць інфармацыю аб мінулым некаторых асобаў у адносінах да структураў і дзейнасьці рэпрэсіўных воргану ў былой НДР. У выпадку з Камісіяй Гаўка размова вядзецца аб тыповым гібрыдзе адміністрацыйнага воргану і грамадзкага архіву. Хаця гэтая камісія не атрымала паўнамоцтваў выдаваць «люстрацыйныя пасьведчаньні», але ейны сэнс быў падобны чэскай люстрацыйнай працэдурі, якая заключалася ў адміністрацыйных санкцыях і дыскрымінацыі, інфармацыі, якія яна прадастаўляла, мелі сур'ёзныя наступствы для датычных асобаў.

Інфармацыя, якую прадстаўляла Камісія ня мела непасрэднага юрыдычнага эфэкту. Тым ня менш гэтая інфармацыя мела сур'ёзныя прававыя наступствы, якія маглі ўплываць на датычныя суб'екты (напрыклад працаўнік і працадаўца). Такім чынам Камісія Гаўка ўяўляе сабой цікавы ды ўнікальны выпадак установы, якая заснавана заканадаўчым актам дзяржавы, але яе дзейнасьць ня мае непасрэднага прававога эфэкту і дае магчымасьць трэцім асобам прымаць рашэньні з дапамогай гэтых эфэктуў. У гэтым нямецкая сыстэма карэнным чынам адрозьніваецца ад чэскага люстрацыйнага заканадаўства, якое ўжывае непасрэдна адміністрацыйныя санкцыі рэтраактыўна прымененыя да дзейнасьці асобаў у пэрыяд камуністычнага рэжыму.

Пераарванасьць ці дадатак?

Калі больш чым чатыры гады таму Ота Кірхгаймэр (Otto Kirchheimer) папярэджаў наконт магчымага злоўжываньня судовай сыстэмы і прававых працэдураў рэжымамі-пераемнікамі з палітычнымі мэтамі, то безумоўна меў рацыю, бо выпадкі палітычнага злоўжываньня ўяўляюць сабой адну з найбольшых пагроз заў для самой ідэі прававой дзяржавы. Аналіз канстытуцыйнага судаводства ў розных краінах Сярэдняй Эўропы ў пэрыяд прававых і палітычных трансфармацый у 90-ыя гады мінулага стагодзьдзя тым ня менш выяўляе нашмат больш складаныя праблемы і тэмы, зь якімі сутыкаліся лібэральныя дэмакратычныя рэжымы.

Праблемы, звязаныя з рэтраактыўнасьцю, нарэшце зканцэнтраваліся ў працы канстытуцыйных судоў. Гэтыя суды мусілі разабрацца з праблемай тэрмінаў даўніны і рэтраактыўным заканадаўствам, якое ўводзіла розныя формы прававых санкцый і дыскрымінацый у адносінах да чынаў асобаў у былым камуністычным рэжыме. Напрыклад чэскі канстытуцыйны суд у сваіх пастановах грунтаваўся на прававой і палітычнай перарванасьці ў каштоўнасьцях камуністычнага і дэмакратычнага рэжымаў. Рэфлексія гэтай перарванасьці была яшчэ большай у аб'яднанай Нямецчыне. З другога боку вугорскі канстытуцыйны суд, а ў меншай ступені і польскі канстытуцыйны трыбунал, абгрунтавалі свае пастановы прынцыпам фармальнай прававой пераемнасьці.

Нарэшце вугорскі суд зайшоў так далёка, што адмовіўся ад гістрычнай справядлівасьці як неканстытуцыйнай з-за яе суб'ектыўнасьці і частковага характару. Зьмена рэжыму дасягнутая за круглым сталом заключалася ў меркаваньні, што вугорская палітычная трансфармацыя будзе цалкам адбывацца ў межах канстытуцыйных законаў ды існуючых прававых працэдураў. Канстытуцыйная рэвалюцыя ў Вугоршчыне мела на мэце пазьбегнуць палітычных канфліктаў і ўсталяваць новае нацыянальнае адзінства. Як сьведчыць Пэтэр Пацолай (Peter Paszoly): «...асноўным патрабаваньнем вугорцаў доўгі

час былі спакойныя перамены, стварэнне канстытуцыйнай дзяржавы і жаданне пазьбегнуць канфлікту з Савецкім Саюзам.» Існуючая канстытуцыя была сымбалам стабільнасці і пераемнасці, ні ў якім разе не рэзкай змены і перарванасці. Вугорская рэвалюцыя была трансфармацыяй камунізму ў лібэральную дэмакратыю, якую стваралі і кантралявалі існуючая канстытуцыя і прававыя рамкі. Такія змены насілі характар канстытуцыйнага дадатку. Кантроль будучай канстытуцыйнай прысутнасці і мінуўшчыны быў у Вугоршчыне нашмат больш моцны, чым у іншых краінах Сярэдняй Эўропы.

Калі вугорскі канстытуцыйны суд аргументаваў, што жыццёвыя функцыі прававой дзяржавы залежаць ад забароны рэтраактыўнасці, і бягучыя палітычныя працэсы замацоўваюцца ў пэрспектыўнай лёгкіцы ў выглядзе «рэвалюцыі з дапамогай права», то падыходы нямецкай судовай сыстэмы ці чэскага канстытуцыйнага суду былі цалкам супрацьлеглыя, бо легалізоўвалі рэтраактыўнае заканадаўства ці рашэнні суду на падставе грамадзкага даверу як неабходнай перадумовы існавання кожнай дэмакратычнай прававой дзяржавы. Адпаведна з такім поглядам нашмат больш шкодна адмовіцца ад пакарання палітычных злачынстваў мінулага, чымся ўхіліцца да некаторых рэтраактыўных дзеянняў.

Рэвалюцыі 1989 году паходзілі з калектыўнага адмаўлення камуністычнага рэжыму і зьвязанага з ім чакання, што злачынствы гэтага рэжыму будуць справядліва пакараныя. Палітычная перарванасць ўключала ў сябе канстытуцыйную і прававую перарванасць, таму новыя дэмакратычныя рэжымы мелі моцны мандат для таго, каб разабрацца зь мінулым шляхам крымінальнаправавых ці іншых санкцый. Прававая рэтраактыўнасць мела потым моцную падтрымку ў дэмакратычнай легітымнасці. Любая форма непакаранасці ці адмаўлення ад магчымасці пакараць разумелася бы як паслабленне прынцыпаў прававой дзяржавы, паводле якіх ніхто не стаіць па-над законам. Усеагульная вера ў прававую дзяржаву залежыла ад здольнасці разабрацца са злачынствамі мінуўшчыны.

Розныя падыходы да рэтраактыўнасці ў паасобных краінах Сярэдняй Эўропы пераканаўча даводзяць, што не існуе простага адказу на пытанне, як разабрацца з камуністычнай мінуўшчынай. Розныя стратэгіі, аргументы і тлумачэнні прапанаваныя ўрадамі, заканадаўчымі сходамі ці судамі хутчэй за ўсё паказваюць унутраную лёгкіку палітычных і канстытуцыйных зменаў у асобных сярэднеэўрапейскіх краінах. Відавочнае адрозненне між рашэннямі вугорскага канстытуцыйнага суду і канстытуцыйных судоў Нямецчыны ці Чэскай рэспублікі адназначна паказваюць, што ў краінах, дзе адбыліся хуткія рэвалюцыйныя змены з удзелам масаў на вуліцах, агулам існуе большае жаданне скарыстаць «рэтрэспектыўныя сродкі для пэрспектыўных мэтаў». З другога боку такія краіны як Вугоршчына ці Польшча, дзе трансфармацыя адбывалася як змены дасягнутыя з дапамогай працяглых перамоваў за «элітарнымі» круглымі сталамі, праяўляюць хутчэй неахвоту разабрацца з камуністычнай мінуўшчынай сродкамі крымінальнага права.

Іржы Пшыбань скончыў Юрыдычны факультэт Карлавага ўніверсітэту ў Празе, зараз выкладае там жа і ў Юрыдычнай школе Валійскага ўніверсітэту (Кардыф).

Падзеньне камуністычнага рэжыму ў Чэхаславацчыне

Ян Чарнагурскі / *Ján Čarnogurský*

Падзеньне камунізму ў Чэхаславацчыне, таксама як і ў іншых краінах Сярэдняй Эўропы, надышло нечакана, але прыкметы яго паслабленьня можна было назіраць ужо некалькі год перад тым. Паслабленьне камуністычнага рэжыму праяўлялася і ў зьмяняшэньні здольнасьцяў да рэпрэсій супраць сваіх праціўнікаў. Судовыя працэсы супраць дысыдэнтаў працягваліся, але ступень пакараньня памяншалася і паліцыя як бы зь меншай ахвотай пачынала крымінальныя справы. Проста судзьдзі, пракуроры і паліцэйскія больш альбо менш ясна ведалі, што адбываецца ў сьвеце і не хацелі ахвяраваць сабой за рэжым, які быў усё менш і менш здольны спаборнічаць з краінамі іншага палітычнага ўпарадкаваньня.

У былой Чэхаславацчыне гэта праяўлялася так, што на судовыя працэсы супраць праціўнікаў рэжыма прыходзіла ўсё больш і больш людзей, якія рознымі формамі праяўлялі свае сымпатыі асуджаным. Сродкі камунікацыі, у першую чаргу міжнародныя тэлефоны на прыканцы 80-х гадоў, давалі магчымасьць замежным радыёстанцыям Свабодная Эўропа, Голас Амэрыкі, ВВС і іншым ужо вечарам таго ж дня, калі адбываўся судовы працэс, выпускаць у этэр рэпартажы аб ходу працэса з поўнымі імёнамі судзьдзяў, пракурораў і паліцэйскіх. Гэта вельмі нэрвалава апошніх, таму што сваю службу на карысьць аўтарытарнага рэжыму ўжо не маглі выконваць ананімна. Агалошваньне поўных імёнаў судзьдзяў, пракурораў, сьледчых і па магчымасьці іншых супрацоўнікаў рэжыму было вельмі важным.

Адказнасьць меньшасці

Супраціў аўтарытарнаму рэжыму зазвычай вядзе меньшасць грамадства. Але гэтая меньшасць у працэсе паслабленьня дыктатуры здольная да кожнай новай акцыі прыцягнуць усё больш і больш людзей. У Чэхаславацчыне гэта праяўлялася так, што на працягу 80-х гадоў значна павялічвалася колькасьць людзей, якія былі згодныя падпісаць нейкую пэтыцыю, адозву, пратэст супраць судовага працэсу і г.д. Таксама павялічвалася колькасьць людзей якія былі гатовыя прыняць удзел у дэманстрацыі. Адказнасьць актыўнай меньшасці заключалася ў тым, каб не прымушаць людзей браць удзел у акцыях пратэсту супраць рэжыму, якія выстаўлялі ўдзельнікаў надта вялікай рызыцы, якая відавочна перасягае мамэнтальную ступень усьведамленьня і пратэсту грамадства супраць пануючага рэжыму ды да таго падобнае.

Пад час заключнага пэрыяду панаваньня камуністычнага рэжыму ў Чэхаславацчыне такі рост колькасьці ўдзельнікаў і радыкальных патрабаваньняў можна было назіраць нарыклад на Сьвечкавай маніфэстацыі ў Браціславе ў сакавіку 1988 году, на дэманстрацыях у Празе з нагоды гадавіны заснаваньня Чэхаславацчыны ў кастрычніку 1988, у студзені 1989 году на дэманстрацыях з нагоды 20-й гадавіны самаспаленьня Яна Палаха (Jan Palach) і нарэшце ў лістападаўскіх дэманстрацыях 1989 па ўсёй рэспубліцы. Правільнае вызначэньне формы і радыкалізму асобных акцый пратэсту супраць рэжыму вельмі важнае для ўзмацненьня ціску на рэжым. Калі правадыры супраціву дыктатарскаму рэжыму няправільна вызначаць грамадскую сытуацыю ў сваёй краіне і са сваімі акцыямі пратэсту супраць рэжыму ідуць далей чым іх гатовая падтрымаць больш менш значная колькасьць людзей, то як правіла пацерпяць паразу, а гэтая параза ўзмоцніць дыктатарскі рэжым.

Акцыі пратэсту супраць рэжыму маюць больш шанцаў на посьпех, калі абапіраюцца на мясцовыя падзеі ці хаця б на мясцовыя традыцыі, а не на абстрактныя сымбалі, якія вядомыя вузкаму колу людзей, як правіла інтэлегенцыі. Напрыклад 10 сьнежня 1987 году Хартыя 77 хацела ў Празе правесці маніфэстацыю з нагоды міжнароднага дня правоў чалавека. Міжнародны дзень правоў чалавека для большасці насельніцтва Чэхаславацчыны нічога не азначаў. На дэманстрацыю ў Празе, на якую кіраўніцтва Хартыі 77 запрашала людзей шляхам самвыдату і замежных радыёстанцый, прыйшло вельмі мала людзей. І наадварот, у кастрычніку 1988 году на 70-ую гадавіну заснаваньня Чэхаславацчыны ў Празе дэманстравалі дзесяткі тысячаў людзей. Пры арганізацыі вялікіх акцыяў пратэсту вельмі важна пакінуць дастаткова вялікі прастор для спантаннага дзеяньняў маніфэстантаў. Арганізатары акцыяў пратэсту не мусяць імкнуцца плянаваць хаду акцыі вельмі падрабязна.

Ізаляцыя меньшасці

Прадстаўнікі руху супраціву аўтарытарнаму рэжыму зазвычай дзейнічаюць ва ўмовах адноснай грамадзкай ізаляцыі. Гэта натуральна, бо ціск існуючага рэжыму і пагрозы рэпрэсій перашкаджаюць большасці грамадства прымаць свядомы ўдзел у змене існуючага палітычнага рэжыму. Тым болей, калі большасць грамадства жыве ва ўмовах, якія не дазваляюць абстрактна ўявіць іншы палітычны рэжым у сваёй краіне. Умовы грамадзкай ізаляцыі маюць тэндэнцыю весці ўдзельнікаў актыўнага супраціву рэжыму да таго, што яны выдумляюць розныя праекты разлічаныя на будучыню, якія потым праявяць сябе як нежыццяздольныя.

Прыкладна ў 1988–1989 гады ў Чэхаславацчynie дзейнічала група юрыстаў, якія распрацоўвалі канстытуцыю Чэхаславацчynie для ўмоў пасля падзення камуністычнага рэжыму. Гэта была канстытуцыя, якая адпавядала ўсім стандартным патрабаванням дэмакратычных дзяржаваў. Праект будучай канстытуцыі зусім ня ўлічваў рэальны палітычны ціск, які пачаўся пасля падзення камуністычнага рэжыму ў Чэхаславацчynie, і які кожная канстытуцыя ў той ці іншай ступені мусіць рэспектаваць. З праекту канстытуцыі Чэхаславацчynie, над якім працавалі юрысты з асяродку Харты 77, пасля падзення камунізму таксама нічога не атрымалася.

Зь вязніцы ва ўрад

Асабісты досвед змаганьня супраць камунізму мы набывалі паступова. У 1981 годзе мяне вылучылі з шэрагаў адвакатаў пасля дзесяцігадовай працы адвакатам у Браціславе за абарону дысыдэнткі ў крымінальным працэсе. Камуністычнай партыі перашкаджала, што я імкнуўся абараняць абвінавачаную паслядоўна, а не фармальна. У лісьце з сакратарыяту Цэнтральнага камітэту Камуністычнай партыі Чэхаславацчynie, які даў нагоду майму выключэньню з адвакатуры, было напісана, што я ў працэсе абараняў не адсуджаную, але яе крымінальную дзейнасць. Зьвярну ўвагу на тое, што крымінальная дзейнасць заключалася ў перапісваньні тэкстаў чэскіх і славацкіх пісьменьнікаў, якіх выключылі з Саюзу пісьменьнікаў за падтрымку палітыкі Аляксандра Дубчака ў 1968 годзе. Пасля таго, як мяне выключылі з адвакатуры, я працаваў кіроўцам, рабочым, юрыстам, а пад канец ужо быў беспрацоўным.

Аксамітная рэвалюцыя ў лістападзе 1989 году засьпела мяне ў турме ў Браціславе. З турмы мяне выпусцілі напрыканцы лістападу 1989. На другі дзень пасля таго, як мяне выпусцілі з турмы, я выступіў на дэманстрацыі на Галоўным пляцы ў Браціславе; праз тры дні я ўжо быў сябрам дэлегацыі дысыдэнтаў, якая пад кіраўніцтвам Вацлава Гаўла вяла перамовы з тагачасным старшынём ураду Чэхаславацчynie аб перадачы ўлады. Праз два тыдні, пасля таго як мяне выпусцілі з турмы, на Праскім градзе я даваў прысягу як намесьнік старшыні ўраду Чэхаславацчynie. Я быў адказны за заканадаўства, дакладней за распрацоўку законаў, якія б рэгулявалі зьмену камуністычнай дзяржавы на дэмакратычную. Першыя тры тыдні новага ўраду, да абраньня Вацлава Гаўла прэзыдэнтам, я адказваў і за фэдэральнае міністэрства ўнутраных справаў, ці карацей за паліцыю.

Першае паседжаньне новага ўраду нацыянальнай згоды адбылося 10 сьнежня 1989 году ў Дзень правоў чалавека. Да будынку ўраду ў Празе мы ішлі з Градчан адразу пасля канстытуцыйнай прысягі. Старшынём ураду быў міністар апошняй камуністычнай улады Мар'ян Чалфа і ў праграме паседжаньня быў усяго адзін пункт – ухваленне адозвы да Дня правоў чалавека. Гэта было далучэньнем да аховы правоў чалавека і ўрад адзінагалосна падтрымаў адозву, хай амаль палова яго складалася з прадстаўнікоў Камуністычнай партыі Чэхаславацчynie. Вальтр Комарэк (Valtr Komárek) (былы эканамічны дарадца Чэ Гевары) разам са мной быў першым намесьнікам старшыні ўраду. Вальтр Комарэк меў досвед з урадам 1968 году. Для мяне ўдзел ва ўрадзе быў навінкай. Аж да паседжаньня ўраду хада падзеяў апошніх тыдняў была проста нечаканай. Толькі на паседжаньні ўраду я ўсьвядоміў, што пачаўся зусім новы этап у маім жыцці і што я пераймаю адказнасць за лёс краіны. Пасля сканчэньня паседжаньня ўраду Вальтр Комарэк мне сказаў: «Ян, ты нейкі бледны.»

Камуністычная сыстэма ў Чэхаславацчynie пала нечакана і спакойна. Важнай перадумовай для падзення камунізму ў Чэхаславацчynie былі змены ў суседніх дзяржавах. У Берліне пала сцяна, у Польшчы ўжо быў некамуністычны ўрад Тадэўша Мазавецкага (Tadeusz Mazowiecki), а ў Вугоршчynie ліквідавалі жалезную заслону на мяжы з Аўстрыяй. Спакойнае і нечаканае падзеньне камунізму ў Чэхаславацчynie садзейнічала таму, што вельмі важным інструмэнтам зьменаў у грамадстве ў наступным пэрыядзе сталіся прававыя змены.

Зьмены ў канстытуцыі

Зьмены пачаліся з выдаленьня з канстытуцыі артыкула аб кіруючай ролі камуністычнай партыі ў грамадстве. Гэты артыкул выдаліў з канстытуцыі яшчэ парлямэнт, які быў абраны падчас фармальнага камуністычнага выбараў. Наступная зьмена канстытуцыі зрабіла магчымай ратацыю дэпутатаў

Фэдэральнага сходу Чэхаславацчыны і нацыянальных парламэнтаў у Славацчыне ды Чэскай рэспубліцы на падставе дамовы між палітычнымі сіламі. Было важна, каб склад парламэнтаў адпавядаў суадносінам палітычных сілаў у грамадстве. Планавалася, што першыя дэмакратычныя выбары адбудуцца ў сярэдзіне 1990 году. Са сьнежня 1989 і прыкладна да сакавіка 1990 году адбылася зьмена большай палавы дэпутатаў ва ўсіх трох парламэнтах і такім чынам большасьць ужо належыла некамуністам.

Зьменаў Канстытуцыі Чэхаславацчыны, якія адбыліся да выбараў у чэрвені 1990 году, было каля дзесяці. Зьмены адбываліся паступова калі было трэба прымаць законы дэмакратычнага, эканамічнага і арганізацыйнага характару. Напрыклад, было патрэбна зьменаў канстытуцыі даць магчымасьць для правядзеньня прыватызацыі. Вялікія зьмены канстытуцыі былі патрэбныя і для прыняцьця законаў, якія б замацоўвалі дэмакратычныя правы грамадзянаў і дэмакратычную палітычную сыстэму. Важную групу зьменаў складалі артыкулы, якія закладалі новы дзяржаўна-прававы лад Славацкай рэспублікі і Чэскай рэспублікі у межах Чэхаславацчыны. Пасьля таго, як у сьнежні 1989 году пачаў працаваць новы Фэдэральны ўрад Чэхаславацчыны, у якім бльшасьць мелі былыя дысыдэнты, ужо ні хто ня змог прадказаць далейшы ход палітычнага разьвіцьця, таму было немагчыма падрыхтаваць мэтавую канцэпцыю зьменаў у канстытуцыі. Зьмены канстытуцыі працягваліся аж да падзелу Чэхаславацчыны 1.1.1993. Таму новую мэтавую Канстытуцыю Чэхаславацчыны ўжо прыняць не ўдалося.

Занадта вялікая амністыя

На прыканцы сьнежня 1989 году, пасья таго як Вацлава Гаўла абралі прэзыдэнтам рэспублікі, мы ва ўрадзе атрымалі на абмеркаваньне праект пастановы прэзыдэнта аб амністыі. Праект распрацавала Канцылярыя прэзыдэнта рэспублікі. Праект меў выразныя рысы юрыдчнага погляду, адпаведна зь якім ўся камуністычная юстыцыя літаральна прадукавала злачынцаў, і трэба было як мага больш іх выпусьціць з турмаў. Я проста лічыў такую прапанову амністыі надта шырокай. Я меў практычны досьвед адваката, абараняў падсудных і меў сьвежы досьвед з турмы. Ведаў, што пераважную большасьць вязьняў да лістападу 1989 году складалі сапраўдныя злачынцы. Маю на ўвазе 80-ыя гады, а не 50-ыя.

Як намесьнік старшыні ўраду, адказны за заканадаўства, я меў заўвагі. Пасьля доўгай дыскусіі па праекце ўрад вырашыў, каб я ад імя ўраду і Аляксандар Вондра (Alexander Vondra) ад імя Канцылярыі прэзыдэнта па-за паседжаньнямі ўраду перагледзілі ўвесь праект амністыі. На асобным паседжаньні мы прыйшлі да кампрамісу. Праект амністыі быў звужаны, але не ў такой ступені, як я прапаноўваў. Прэзыдэнт рэспублікі абвесьціў амністыю адразу на пачатку студзеня 1990 году і турмы Чэхаславацчыны пакінулі тысячы вязьняў. Частка зь іх хутка вярнулася ў турмы. Вызваленыя вязьні стваралі праблемы па ўсёй краіне і таму памеры амністыі выклікалі хутчэй нэгатыўную рэакцыю насельніцтва.

Парадаксальна, але такая шырокая амністыя не закранула аднаго асуджанага з Попраду (Poprad). Разам зь ягоным кампаньёнам я сядзеў у турме ў Браціславе. Ф.Б. з Попраду быў асуджаны дзесьці ў першай палове 80-х гадоў за тэрарызм. Ф.Б. на пачатку 80-х гадоў паслаў пасылку сакратару раённага камітэту КПЧ у Попрадзе з самаробнай бомбай. У бомбы былі сьветлавы і мэханічны ўключальнікі. Мэханічны ўключальнік быў заблякаваны, а сьветлавы ўключальнік, які мусіў зрэагаваць на адкрыцьцё пасылкі, з-за гэтага не спрацаваў. Бомба была як бы нейкім папярэджаньнем для камуністычнага функцыянера, які ў ваколіцах Попраду меў кепскую рэпутацыю. Амністыя не распаўсюджвалася на Ф.Б., бо ён быў адсуджаны за крымінальную дзейнасьць гвалтоўнага характару. Я прасіў для Ф.Б. індывідуальнае памілаваньне ў Канцылярыі прэзыдэнта, але беспаспяхова. Прыкладна праз год, пасья таго як ён адседзіў дзьве траціны тэрміну, Ф.Б. выпусьцілі на свабоду, замяніўшы пакараньне на ўмоўнае.

Новы ўрад і новыя законы

Сярод першых законаў, якія прымалі ўпершыню, былі законы аб новай грамадзкай і палітычнай сыстэме ў Чэхаславацчыне. Прыняцьцё законаў аб выбарах, палітычных партыях і грамадзянскіх правах навязвалася на заканадаўчыя традыцыі, якія ў пэўнай меры захаваліся яшчэ з часоў міжваеннай Чэхаславацчыны. Былі прынятыя законы аб свабодзе сходаў і асацыяцый грамадзянаў, аб палітычных партыях і выбарах да заканадаўчых сходаў. Выпрацоўка і прыняцьцё гэтых законаў не стваралі ніякіх асаблівых палітычных праблемаў. На працягу першых тыдняў па падзеньні камунізму сфармавалася новая палітычная структура ў краіне. У Чэскай рэспубліцы стварыўся Грамадзянскі форум, які спачатку быў свабодным грамадзянскім рухам, але хутка ператварыўся ў палітычную партыю, у якую ўваходзілі пераважна сілы апазыцыйныя камуністам. Грамадзянскі форум зь лістападу 1989 году дамінаваў на чэскай палітычнай сцэне аж да свайго распаду па выбарах 1990.

Акрамя таго ў Чэскай рэспубліцы актывізаваліся і адрадзіліся дзеве палітычныя партыі, якія існавалі больш менш фармальна і ў часы камунізму. Гэта былі Чэхаславацкая партыя народная і Чэхаславацкая партыя сацыялістычная. Надалей існавала Камуністычная партыя Чэхаславаччыны. Гэтыя чатыры партыі на чэскай палітычнай сцэне з дапамогай дамоваў імкнуліся капіраваць палітычныя зьмены ў краіне, займалі месцы ў парламэнту, ураду і іншых дзяржаўных ворганах. На Славаччыне галоўнай палітычнай сілай стаў рух Грамадства супраць гвалту, далей Хрысьціянска-дэмакратычны рух, адрадзілася Дэмакратычная партыя, стварыліся шматлікія партыі вугорскай меньшасці, працягвала сваю дзейнасьць Камуністычная партыя Славаччыны. Гэтыя палітычныя партыі дамовамі між сабой фармавалі палітычную сыстэму Славаччыны.

У новага ўраду, які пачаў дзейнічаць у сьнежні 1989 году, былі поўныя рукі працы з фармаваньнем новай сацыяльнай і эканамічнай сыстэмы. Дзяржаўныя прадпрыемствы, якія мелі цяжкасьці ўжо ў часы камунізму, у новых умовах проста пачалі распадацца. Працаўнікі шмат якіх дзяржаўных прадпрыемстваў у новых умовах патрабавалі адхіленьня старога кіраўніцтва сваіх прадпрыемстваў, якое было прызначана яшчэ камуністычнымі верхаводамі, і абіралі новае кіраўніцтва. Такі ход падзеяў з аднаго боку быў зразумелы, але на другі бок было відавочна, што займаньне кіруючых пасадаў прадпрыемстваў ня можа адбывацца на аснове выбараў, бо нават такім чынам абранае кіраўніцтва не задаволіла б усіх працаўнікоў. Таму трэба было зьмяніць закон аб дзяржаўных прадпрыемствах так, каб з аднаго боку было магчыма здзейсьніць хуткую зьмену кіраўніцтва, а на другі бок трэба было стабілізаваць кіраваньне дзяржаўнымі прадпрыемствамі, каб не паскорыць іх распад. Шмат якія прадпрыемствы ў новых эканамічных умовах пачалі занепадаць. Зьявілася беспрацоўе, якое ва ўмовах камунізму практычна не існавала, праўда за кошт іншых вельмі вялікіх нявыгод. Трэба было вельмі хутка прыняць законы аб падтрымцы беспрацоўных і спалучыць іх з іншымі сацыяльнымі законамі.

Была патрэба і ў хуткіх зьменах крымінальнага заканадаўства. Поўная зьмена крымінальнага заканадаўства аказалася справай доўгачасовай, але на першапачатковым этапе было дастаткова вылучыць з крымінальнага закона параграфы, якія дазвалялі рэжыму караць палітычныя чыны. Нашмат больш складанай аказалася зьмена Грамадзянскага кодэксу. З аднаго боку новыя сацыяльныя і эканамічныя адносіны пастаянна патрабавалі паскоранага прыстасаваньня Грамадзянскага кодэксу, а на другі бок кожная зьмена Грамадзянскага кодэксу зьяўляецца комплекснай праблемай і патрабуе стараннай падрыхтоўкі. Прыкладана на працягу году была падрыхтавана новая рэдакцыя Грамадзянскага кодэксу, якая вырашала самыя актуальныя праблемы. Новы Грамадзянскі кодэкс не ўдалося выпрацаваць ні ў Чэскай рэспубліцы, ні ў Славаччыне да сёньня. З новай рэдакцыяй Грамадзянскага кодэксу была зьвязаная і зьмена Гаспадарчага кодэксу на новы Гандлёвы кодэкс.

Дзяржаўная бясьпека і суды

У дзяржаўным апарате першая зьмена мусіла тычыцца палітычнай паліцыі ў Чэхаславаччыне, якая звалася Дзяржаўная бясьпека. Адное падразьдзяленьне Дзяржаўнай бясьпекі было ліквідавана ўжо ў сьнежні 1989 году. Цалкам Дзяржаўная бясьпека была зьліквідавана ў 1990 годзе. Яе члены мусілі паступова пакінуць паліцыйны корпус Славаччыны і Чэскай рэспублікі. З часам але стала зразумела, што гэта на шмат больш складаны працэс, чым спачатку здавалася. Некааторыя падразьдзяленьні Дзяржаўнай бясьпекі выконвалі паліцыйныя задачы, якія патрабавалі высокую прафэсійнасьць, як напрыклад праслухоўваньне, контравыведка. Ад такой дзейнасьці ня можа адмовіцца нават дэмакратычная дзяржава, а падрыхтоўка новых адмыслоўцаў патрабуе час.

Аб перабудове прававой сыстэмы ў Чэхаславаччыне агульна можна сказаць, што спачатку, па падзеньні камунізму зьмена законаў праходзіла адносна лёгка на падставе рацыянальных развагаў аб найлепшым рашэньні. Зь бегам часу і зьяўленьнем новых палітычных, грамадзкіх ды эканамічных праблемаў у дзяржаве, прыняцьцё законаў стала больш складаным і ўсё болей і болей залежала ад вынікаў спарборніцтва палітычных партый.

Ян Чарнагурскі скончыў юрыдычны факультэт Карлавага ўнівэрсытэту ў Празе; 1970–81 гады працаваў як адвакат-стажор, потым працаваў адвакатам ў Браціславе. У 1981 годзе быў вылучаны з адвакатуры па палітычных прычынах, але і пасьля таго даваў юрыдычныя кансультацыі палітычным і рэлігійным актывістам. У 1982–86 гадох працаваў спачатку як кіроўца, пасьля юрыстам на прадпрыемстве; 1987–89 гады быў беспрацоўным, выдаваў самвыдацкі часопіс Браціслаўскія лісты (*Bratislavské listy*), належыў да апазыцыі дзе прэзэнтаваў хрысьціянска-дэмакратычную плыню. З 10.12.1989 да красавіка 1990 году – першы намесьнік прэм'ера, а ад красавіка старшыня ўраду ЧСФР. Зь лютага 1990 году старшыня Хрысьціянска-дэмакратычнага руху Славаччыны; ад чэрвеня 1990 да красавіка 1991 году першы намесьнік, а з красавіка 1991 да чэрвеня 1992 году старшыня ўраду Славацкай рэспублікі.

Зьмены ў судовай сыстэме

Яраслаў Марэк / *Jaroslav Marek*

Сярод найважнейшых зьменаў, якія трэба было ажыццявіць у заканадаўстве Чэскай рэспублікі пасля 1989 году, былі ў асноўным зьмены канстытуцыі, якія вялі б да пераўтварэньня Чэскай рэспублікі ў дэмакратычную прававую дзяржаву. У першую чаргу размова ішла пра завядзеньне асноваў падзелу ўладаў і сыстэму зтрымак і супрацьвагаў. У сувязі з гэтым надзвычай важным і тэрміновым было стварэньне незалежнай і дзеючай судовай сыстэмы.

Канстытуцыйны суд

Судовую сыстэму ў першую чаргу было патрэбна дапоўніць канстытуцыйным судом і судом адміністрацыйным. Канстытуцыйны суд быў узаконены яшчэ ў 1968 годзе, калі ў рамках тагачасных рэформаў прадугледжвалася існаваньне канстытуцыйнага суду новаствораным законам аб чэхаславацкай фэдэрацыі. Аднак суправаджаючы закон аб дзейнасьці і арганізацыі гэтых судоў ніколі ня быў прыняты, канстытуцыйны суд да 1989 году ня быў рэальна заснаваны і застаўся толькі на паперы. Больш таго, ён мусіў займацца пераважна спрэчкамі ў паўнамоцтвах між фэдэрацыяй і асобнымі рэспублікамі і для новай сытуацыі, якая склалася пасля 1989 году, патрэбна было іначай дэфінаваць яго паўнамоцтвы. Пасля доўгіх дыскусій Канстытуцыйны суд быў заснаваны аж ў студзені 1992 году і дзейнічаў ён адзін год да распаду Чэхаславацкай фэдэрацыі. Судзьдзяў Канстытуцыйнага суда прызначаў прэзыдэнт Чэскай і Славацкай Фэдэратыўнай рэспублікі з кандыдатаў прапанаваных парламэнтам. Судзьдзі Канстытуцыйнага суду прызначаліся на сем год. Канстытуцыйны суд складаўся з 12 судзьдзяў. На пасаду судзьдзі Канстытуцыйнага суду мог прапаноўвацца і прызначацца несудзімы грамадзянін, які можа абрацца ў Фэдэральны сход, дасягнуў 35-ці гадовага ўзросту, меў вышэйшую юрыдычную адукацыю і працаваў ня меней за 10 год па юрыдычнай спэцыяльнасьці.

Пасля распаду фэдэрацыі праўнамоцтвы канстытуцыйнага суду часова перайшлі ў кампэтэнцыю Найвышэйшага суду Чэскай рэспублікі і на працягу 1993 году на падставе закона аб канстытуцыйным судзе ўзьнік новы Канстытуцыйны суд Чэскай рэспублікі. З таго часу судзьдзяў Канстытуцыйнага суду прызначае прэзыдэнт рэспублікі са згодай Сэнату. Канстытуцыйны суд складаецца з 15 судзьдзяў, якія прызначаюцца на 10 год. Судзьдзём канстытуцыйнага суду можа быць прызначаны несудзімы грамадзянін, які можа абірацца ў Сэнат (гэта значыць пасля дасягненьня саракагадовага ўзросту), мае вышэйшую юрыдычную адукацыю і ня меней за 10 год юрыдычнай практыкі.

Значэньне канстытуцыйнага суду

Галоўнай задачай канстытуцыйнага суду зьяўляецца кантроль за адпаведнасьцю законаў і іншых юрыдычных нормаў канстытуцыі. Гэты кантроль належыць да так званых зтрымак і супрацьвагаў адносна заканадаўчай улады. Разьбіральніцтва выконваецца альбо ворганамі несудовага тыпу (напрыклад парламэнтам альбо адмысловай камісіяй) альбо ворганам судовага тыпу. Напрыклад, ў дзяржавах з ангала-амэрыканскай юрыдычнай сыстэмай гэты кантроль праводзяць звычайныя суды, а ў Эўропе для гэтых мэтаў часцей скарыстоўваюць адмысловы суд, які не належыць да аб'яднаньня звычайных судоў. У Чэскай рэспубліцы ў кампэтэнцыю канстытуцыйнага суду ўваходзяць і іншыя функцыі. Гэта разбор канстытуцыйных скаргаў, якія мае права падаць юрыдычная ці фізычная асоба ў тым выпадку, калі лічыць, што кампэтэнтным судовым альбо адміністрацыйным рашэньнем, удзельнікам якога яна зьяўлялася, было парушана яе асноўнае права ці свабода.

Наступнымі працэсамі, якімі займаецца канстытуцыйны суд, зьяўляюцца рашэньні адносна выбараў. Гэта працэсы аб правамоцных сродках супраць рашэньня, калі дэпутат ці сэнатар ня быў законна абраны, ды працэсы ў выпадках сумневу аб страце магчымасьці абірацца ды несумяшчальнасьці пасады дэпутата ці сэнатара (дэпутат або сэнатар ня могуць быць адначасова на пасадзе прэзыдэнта, судзьдзі ці іншай у адпаведнасьці з законам).

Канстытуцыйны суд, на падставе скаргі Сэната, шляхам адмысловага разьбіральніцтва прымае рашэньне аб здрадзе прэзыдэнта. Пад здрадай разумеюцца дзеянні прэзыдэнта скіраваныя супраць дзяржаўнага сувэрэнітэту і цэласнасьці рэспублікі, а таксама і супраць яе дэмакратычнага ладу.

Іншымі важнымі справамі, якімі займаецца канстытуцыйны суд, зьяўляецца вырашэньне спрэчак аб аб'ёме кампэтэнцый дзяржаўных органаў і органаў тэрытарыяльнага самакіраваньня. З усіх вышэй пералічаных працэсаў перад канстытуцыйным судом галоўным чынам адбываюцца працэсы аб адмене юрыдычных нормаў, якія пярэчаць канстытуцыі і працэсы па разгляду канстытуцыйных скаргаў. Канстытуцыйны суд сваімі рашэньнямі скіроўвае дзейнасьць агульных судоў і ўсталяванай юдыкатурай спрыяе аднароднасьці судовай сыстэмы.

Адміністрацыйны суд

Задачай адміністрацыйнага суду ё першую чаргу зьяўляецца перагляд законнасьці адміністрацыйных рашэньняў, гэта значыць рашэньняў выканаўчых органаў. Адміністрацыйны суд зьяўляецца зтрымкай і супрацьвагай для выканаўчай ўлады. Яшчэ адміністрацыйны суд кантралюе нарматыўныя акты органаў дзяржаўнага кіраваньня (напрыклад пастановы ўраду, рашэньні муніцыпалітэтаў у межах пашыраных паўнамоцтваў), а пры неабходнасьці і іншыя падзаконныя прававыя нормы. Да 1989 году адміністрацыйных судоў не існавала альбо абмяжоўваліся толькі пераглядам даволі вузкай сфэры пастановаў. Размова ідзе пра пастановы, пра якія адмысловы закон пастанавіў, што яны могуць пераглядацца ў судовым парадку (напрыклад пастановы ў сфэры сацыяльнага забесьпячэньня). З 1990 году ў Чэхаславацчыне паступова павялічыўся пералік адміністрацыйных рашэньняў, які падлягалі судовому перагляду.

Канстытуцыя 1992 году ўжо ўключала ў сябе артыкулы, якія датычыліся паўнамоцтваў судовых інстытутаў Найвышэйшага адміністрацыйнага суду. Падзаконная юрыдычная норма, якая б рэгламентавала працэсы перад Найвышэйшым адміністрацыйным судом і іншыя працэсы па перагляду законнасьці адміністрацыйных рашэньняў, была прынятая аж на 10 год пазьней. Да гэтага часу адміністрацыйныя суды былі ўзаконеныя папраўкай у грамадзянска-працэсуальным кодэксу ды так званай генэральнай агаворкай, што перагляду могуць падлягаць усе адміністрацыйныя рашэньні за выключэньнем непасрэдна законам абумоўленых. Прычынай дзесяцігадовага чаканьня прыняцьця закону сталася недастатковая палітычная воля кіруючых партый. Таму калі адміністрацыйныя суды разам з Найвышэйшым адміністрацыйным судом былі часткаю канстытуцыйнага парадку ў Чэскай рэспубліцы, то сам Найвышэйшы адміністрацыйны суд быў створаны аж у 2003 годзе.

На сёньня адміністрацыйныя суды паводле чэскага заканадаўства зьяўляюцца адмысловай судовай сыстэмай, функцыі якой часткова перададзены муніцыпальным судам. Вяршыняй гэтай сыстэмы зьяўляецца незалежны і спэцыялізаваны Найвышэйшы адміністрацыйны суд. Перагляду падлягаюць усе адміністрацыйныя рашэньні. Без судовага кантролю актаў выканаўчай улады не магчыма ўявіць функцыянаваньне дэмакратычнай дзяржавы. Калі кантроль законнасьці такіх рашэньняў будзе аддадзены толькі вышэйшым інстанцыям выканаўчай улады, то ня будзе захавана аб'ектыўнасьць і справядлівасьць рашэньня. Таму неабходна такі кантроль праводзіць органам, які не залежыць ад дзяржаўнай адміністрацыі, найлепш для гэтага падыходзіць суд.

Незалежнасьць судзьдзяў

Незалежнасьць і бесстароннасьць судзьдзі зьяўляецца наступнай важнай перадумовай для нармальнага функцыянаваньня судоў, якая ў камуністычнай Чэхаславацчыне не бралася пад увагу. Судзьдзі на свае пасады абіраліся на розныя тэрміны. Фармальна дэкларавалася іх незалежнасьць. Да 1964 году судзьдзі абіраліся нацыянальнымі камітэтамі на 3 гады, пасля 1964 году гэты тэрмін стаў 10 год і абіраліся яны зноў жа нацыянальнымі камітэтамі. Адклікаць іх мог той самы орган, які і абраў. Прычынай адкліканьня магло быць дасягненьне 65-ці гадовага ўзросту, кепскі стан здароўя ці нарэшце цяжкое парушэньне судзейскіх абавязкаў.

Ужо на першы погляд відаць, што становішча судзьдзі было няпэўным і законы не гарантавалі яму незалежнасьць і бесстароннасьць. Судзьдзя залежыў ад органа, які яго абраў, што азначала ад органа выканаўчай улады, якім і быў нацыянальны камітэт. Тое, што судзьдзяў абіралі на абмежаваны тэрмін, азначала паўтор выбараў, што таксама не спрыяла гарантыям яго незалежнасьці. Пасьля 1989 году становішча судзьдзяў зьмянілася і судзьдзяў у Чэскай рэспубліцы ўжо не абіралі, але прызначалі, хай зноўку прадстаўніком выканаўчай улады – прэзыдэнтам рэспублікі, але без часовага абмежаваньня. Пра парушэньні судзьдзі ўжо не вырашае орган які яго прызначыў, але дысцыплінарны сэнат суду, які складаецца толькі з судзьдзяў.

Наступнай перадумовай незалежнасьці зьяўляецца немагчымасьць пераводу ў іншы суд. Законы да 1989 году дазвалялі перавесці судзьдзю, хай нават толькі на пераходны пэрыяд. Пасьля 1989 году законы дазволілі перавод судзьдзі ці перавод у іншы суд часова толькі са згоды самога судзьдзі ці па яго просьбе.

Правесьці судзьдзю безь ягонай згоды можна толькі на падставе правоцнага рашэньня дысцыплінарнага сэнату суду. Наступным інструмэнтам незалежнасьці і бесстароннасьці судзьдзі зьяўляецца забарона яму выконваць іншыя аплочваемыя функцыі ці прыбытковыя дзейнасьці, акрамя навуковых, педагогічных, літаратурных або мастацкіх. За прыбытковую дзейнасьць ня лічыцца прыбытак з маёмасьці судзьдзі, калі яна не зьяўляецца актыўным прадпрымальніцтвам (напрыклад, здача ў арэнду ўласнай нерухомаьці).

У пяцідзсятыя гады шырокімі карнымі паўнамоцтвамі валодалі адміністрацыйныя органы (нацыянальныя камітэты). Гэтыя органы маглі прызначаць высокія штрафы ды жорсткія прысуды пазбаўленьня волі, а іх рашэньні не падлягалі перагляду судом. Такая прававая норма фактычна вяла да самавольства нацыянальных камітэтаў. Цяперака пакараньні пазбаўленьнем волі могуць прызначаць толькі незалежныя суды. Меньш цяжкія парушэньні таксама санкцыянуюцца, аднак ужо не пазбаўленьнем волі. Найчасцей выкарыстоўваюцца пакараньні грашовыя ці забарона на пэўную дзейнасьць (тыповай зьяўляецца забарона на кіраваньне транспартным сродкам, як санкцыя за кіраваньне ў нецвярозым стане). Такія санкцыі могуць прызначаць і органы выканаўчай улады (адміністрацыйныя органы). Такія рашэньні аднак падлягаюць судоваму перагляду ў межах адміністрацыйных судов.

Прынцып аб'ектыўнай праўды

Грамадзянскія працэсы былі да 1989 году падпарадкаваны прынцыпу аб'ектыўнай праўды. На практыцы гэта азначала, што ў спрэчцы заўсёды высвятлялі так званую аб'ектыўную праўду, хаця часам патрэбы ў гэтым не было. Бакі спрэчкі так мелі адносна абмежаваную дыспазіцыю ў самім разьбіральніцтве. Фактам зьяўляецца тое, што да 1989 году ў Чэскай рэспубліцы не было рынкавай эканомікі, што выяўлялася ў малой колькасьці спрэчак. Да таго ж прадметам абсалютнай бальшыні працэсаў былі спрэчкі грамадзянскага суіснаваньня, напрыклад спрэчкі між суседзямі.

Да прымянення прынцыпу аб'ектыўнай праўды пасаваля і роля пракурора, які ў тыя часы працаваў як орган усеагульнага кантролю законнасьці. Дзякуючы шырокім паўнамоцтвам ён мог уступаць практычна да ўсіх судовых разьбіральніцтваў, у тым ліку і грамадзянскіх. Цяперака дзейнасьць пракурора звязілася на крымінальныя працэсы, а менавіта на абвінавачаньне падазраванага за крымінальнае злачынства ды прадстаўленьне інтарэсаў дзяржавы ці па сутнасьці ўсяго грамадзтва ў крымінальных працэсах супраць абвінавачанага. Пасада пракурора была пасья 1989 году перайменавана на пасаду дзяржаўнага прадстаўніка.

Толькі пасья 1989 году разам з разьвіцьцём рынкавых адносін пачала хутка расьці колькасьць новых судовых спрэчак і прымяньне прынцыпу аб'ектыўнай праўды, пры якім заўсёды высвятляўся сапраўдны стан рэчаў, паказала сябе як залішняе і даўгое па часе. У шмат якіх выпадках высвятленьне аб'ектыўнай, поўнай праўды даступнымі сродкамі было практычна немагчымым і суды сваімі сіламі гэтую аб'ектыўную праўду не маглі праверыць. Таму ў грамадзянскіх працэсах пры вырашэньні спрэчак пачалі выкарыстоўваць так званы прынцып фармальнай праўды, калі суд браў пад увагу рэчы, якія яму прадставяць бакі спрэчкі, і вытрымліваў форму разьбіральніцтва ды сам высвятляў права на падставе прапанаваных бакамі цьверджаньняў. Бакі спрэчкі такім чынам болей валодалі сваёй спрэчкай і толькі ад іх залежыла, што суду прапанаваць і што суд будзе разьбіраць.

Суд ніколі ня мае права ў сваім рашэньні прыймаць прапановы бакоў. Дзякуючы прымяненьню прынцыпу фармальнай праўды можна ўжываць інстытут рашэньня пры пратэрміноўцы, калі невытрыманьне пэўнай формы разьбіральніцтва (напрыклад, неаўка ў суд пасья позы) санкцыянуецца стратай спрэчкі. Гэта зьяўляецца адным з самых выніковых інстытутаў, які дазваляе супрацьдзейнічаць наўмыснаму зацягваньню разьбіральніцтва. Пасья 1989 году сталася вельмі праблематычным хуткае вымаганьне права. Колькасьць судовых спрэчак расла, судзьдзі ня мелі досьведу ў рынкавых адносінах, а старыя працэсуальныя правілы гралі на руку таму боку спрэчкі, які імкнуўся пазьбегнуць ці затрымаць судовае разьбіральніцтва. Інстытут рашэньня пры пратэрміноўцы, быў аднім з тых, які дапамог пазбавіцца зацягваньня працэсаў.

Дзяржаўны прадстаўнік

Да 1989 году пракуратура мела задачу нагляду за пасьядоўным прымяньнем і захаваньнем законаў ды іншых прававых нормаў міністэрствамі і іншымі органамі дзяржаўнага кіраваньня, нацыянальнымі камітэтамі, судамі, эканамічнымі суб'ектамі ды іншымі арганізацыямі і грамадзянамі. На чале пракуратуры стаяў генэральны пракурор Чэхаславацкай сацыялістычнай рэспублікі. Пракуратура тады была якімсьці ўнівэрсальным органам дагляду за выкананьнем законнасьці, а ў ейнай правамоцы была магчымаць актыўна ўступаць практычна ва ўсе разьбіральніцтвы з удзелам дзяржаўных органаў.

Закон аб дзяржаўным прадстаўніцтве, які ўвайшоў у моц 1 студзеня 1994 году, зрушыў пракуратуру ды замяніў яе дзяржаўным прадстаўніцтвам. Дзяржаўнае прадстаўніцтва ўжо не зьяўляецца ўсеагульным ворганам нагляду за законнасьцю, якім была пракуратура, але ворганам прызначаным для прадстаўленьня дзяржавы пры ахове грамадзкіх інтарэсаў у справах павераных законам. Яно зьяўляецца ворганам грамадзкай скаргі ў крымінальных працэсах і выконвае іншыя задачы, што выплываюць з крымінальнага кодэксу, выконвае нагляд за выкананьнем законаў у месцах арышту, пакараньня пазбаўленьнем волі, ахоўнае лячэньне, ахоўнае ці прымусовае выхаваньне ды ў іншых месцах, дзе паводле закону абмяжоўваецца асабістая свабода. Права прысутнасьці ў іншым, не крымінальным, працэсе і выкананьня іншых задач дзяржаўнае прадстаўніцтва мае толькі ў выпадках якія прызначаюцца адмысловым законам. Выкананьне іншых задач пракуратуры, якімі зьяўляліся кантроль за дзейнасьцю іншых дзяржаўных органаў, было пераведзена ў паўнамоцтвы адпаведных дзяржаўных органаў у межах уласнага кантролю дзейнасьці і нагляду.

Пэўныя задачы часткова перайшлі ў паўнамоцтвы Найвышэйшага кантрольнага камітэту, як воргану нагляду. Некаторыя задачы ўжо не здзяйсняе ніводзін ворган – гэта напрыклад уваходжаньне ў грамадзянскі судовы працэс, якое паводле прынцыпаў судовага разьбіральніцтва ўжо не патрэбна. Асноўнай дзейнасьцю дзяржаўнага прадстаўніцтва сталася прадстаўленьне дзяржавы ў крымінальным працэсе супраць падазраванага ў здзяйсненьні крымінальнага злачынства. Паліцыя злачынства спачатку расьсьледуе і пасья камплектацыі справы перадае яе дзяржаўнаму прадстаўніку, які на падставе гэтай справы выпрацоўвае абвінавачваньне ды падае яго адпаведнаму суду.

Гандлёвы рээстар

З магутным разьвіцьцём рынковых адносінаў пасья 1989 году пачалі ўзьнікаць гаспадарчыя суб'екты, якія трэба было браць на ўлік. Дзеля гэтай мэты і ўзьнік гандлёвы рээстар – адкрыты грамадзкасьці сьпіс гаспадарчых суб'ектаў ды найважнейшых зьвестак пра іх: час узьніку, зьмены і зьнікненьня, статутны капітал, статутны ворган ды іншае. Гэты сьпіс вядуць муніцыпальныя суды і для запісу ў рээстар створана адмысловая працэдура. Неабходна каб гэты сьпіс быў адкрыты грамадзкасьці і каб прадпрымальнікі маглі з дапамогаю гэтага гандлёвага рээстру спраўджаць зьвесткі пра сваіх гандлёвых партнэраў. Без функцыяваньня рээстру прадпрымальніцкіх суб'ектаў увогуле нельга ўявіць рынковую эканоміку. Але адносна вялікі час патрэбны для запісу ў гандлёвы рээстар у Чэскай рэспубліцы ўсё яшчэ зьяўляецца адным з балючых праблемаў.

Наступнай праблемаю быў пазьнейшы ўзьнік органаў назіраньня за рынкам і пазьнейшыя зьмены пакараньняў за парушэньне правілаў прадпрымальніцтва. Рынковыя рэформы адбываліся раней за зьмены ў адпаведным заканадаўстве, асабліва доўга чакалі стварэньня органы па нагляду за рынкам капіталу, не былі ўведзены новыя нормы для парушэньняў зьвязаных з несумленным прадпрымальніцтвам і фінансавым махлярствам ды адчуваўся недахоп якасных фіскальных законаў і падатковых органаў, з-за чаго дзяржава не атрымала грунтоўных фінансавых сродкаў.

Яраслаў Марэк скончыў Юрыдычны факультэт Карлавага ўнівэрсытэту ў Празе, працаваў ва ўрадзе раёну Прага 4, зараз зьяўляецца адвакатам-стажорам у адвакацкай канцылярыі Рыхтэцкі & Главачак (Rychetský & Hlaváček).

Мае рэфлексіі з трансфармацыі судовай сыстэмы

Отакар Мотэйл / *Otakar Motejl*

Баюся, што мала каму з зацікаўленых было ў сьнежні 1989 году ясна, што ў новай эпасе, якая адкрывалася перад намі, адбудзецца хутчэй рэканструкцыя судовай сыстэмы чымся яе рэформа. Судовая сыстэма ў Чэскай сацыялістычнай рэспубліцы к 1 студзеня 1990 году знаходзілася ў цяжкім крызісе. Гэты дасканалы крызіс ахапіў усе яе карані. Судовая сыстэма была матэрыяльна не забяспечана і кепска датавана зь бюджэту, улучна неадпаведна нізкіх заробкаў судзьдзяў. Судзьдзі былі ідэалягічна зацягнутыя да прымуовай сыстэмы палітычна-клясавай юстыцыі, усе яны больш ці менш былі кампрамэтаваныя ці заплямленыя штодзённым кантактам з прадстаўнікамі таталітарнага рэжыму.

1990 год прыносіў удар за ўдарам. Навагодні выступ прэзыдэнта рэспублікі, які аналізаваў тую юстыцыю, зь якой мы хацелі разьвітацца, і трапна назваў яе «юстыцыяй без павагі», спусьціў працэс зыходу зь юстыцыі. На працягу трох месяцаў са службы зышла траціна судзьдзяў. Некаторыя гэта рабілі з-за важных падстаў і менш важных дакораў сумленьня, але часьцей за ўсё таму, што ў гэтыя дні дынамічна адкрываліся магчымасьці вырашыць праблемы існаваньня пераходам у хутка і інтэнсіўна лібэралізаваную адвакатуру.

Уяўленьне пра пабудову прававой дзяржавы пачало паралельна ў новым заканадаўстве ўзмацняць, а беручы пад увагу рэальны стан рэчаў нават абсурдна, задачы і значэньне юстыцыі. Даходзіла да штодзённых спрэчак вакол шырыні паўнамоцтваў юстыцыі ды напаўненьня яе працы. Напрыклад разьлезлая ды насамрэч зкампрамітаваная крымінальная юстыцыя мусіла тэрмінова вырашаць акрамя ўсплэску злачыннасьці яшчэ і праблему сваёй рэабілітацыі. Грамадзянская юстыцыя, як адміністратар на той час амаль мёртвага рээстру прадпрыемстваў, мусіла ў поўнасьцю прымітыўных умовах стварыць гандлёвы рээстар, які б забяспечыў юрыдычнае існаваньне дзесяці тысячам новых суб'ектаў.

Поўнасьцю новыя варункі бегам некалькіх дзён атрымала будаваньне гаспадарчых судоў, якое ад пачатку было абцяжарана бессэнсоўным справаводзтвам бюракратычнага гаспадарчага арбітражу сацыялістычнай эканомікі. Усе справы ўжо ў першым парэвалюцыйным пэрыяду, за выключэньнем хіба сямейна-прававых, адчулі шматнасобнае звышэньне новых выпадкаў. Усё гэта адбывалася пад акампаніямэнт часта справядлівай, але часам і несправядлівай крытыкі ды прэтэнзій у сувязі зь нядаўняй мінуўшчынай і з таго струменячага ўсеагульнага скептыцызму, улучна палітычных падыходаў да юрыдычнага вырашэньня актуальных задач эканамічнай трансфармацыі ды распачатай прыватызацыі.

Было відавочна першачарговай задачай ня толькі дапоўніць недастатковую колькасьць судзьдзяў, але й звышыць іх колькасьць у адпаведнасьці з патрабаваньнямі часу. Да таго ж у наяўнасьці была толькі мінімальная колькасьць кандыдатаў з класічных і традыцыйных рэсурсаў – выпускнікоў дзвюх існуючых на той час юрыдычных факультэтаў. Усе новыя кандыдаты, а асабліва адносна вялікая група юрыстаў з гаспадарчай практыкай, не заўсёды пасьпяхова прайшлі прафэсійнымі ды часам маральнымі тэстамі на пасаду судзьдзі. Да таго яшчэ далучыліся й прымітыўныя матэрыяльныя праблемы ў тэхнічным забесьпячэньні. Імі сталіся недастатковасьць і аварыйны стан аб'ектаў юстыцыі, адсутнасьць новых тэхналёгіяў.

У 1990 – 91 гадах было хутчэй посьпехам юстыцыі тое, што некаторыя паўнамоцтвы не перадалі ёй ці прынамсі ёй не вярнулі. Толькі так можна разумець адхіленьне судовага разгляду так званых пазасудовых рэабілітацый, судовага перагляду прыватызацыі, неаднаўленьне судовага справаводзтва зямельных кніг. Падобным чынам, пераважна з прагматычных довадаў, юстыцыя адмаўлялася ад разьвіцьця адміністрацыйнай судовай сыстэмы. Калі кажам у гэтай кароткай характарыстыцы пра крызіс юстыцыі, то справядліва будзе зазначыць, што ўласна быў крызіс усёй юрыспрудэнцыі ўвогуле. Гэты крызіс праявіўся між іншым і адносна нізкай палітычнай актыўнасьцю юрыстаў, што і праявілася ў складзе як заканадаўчага сходу, так і ўраду.

На гэтым рэальным фоне добра відаць, што ня надта лёгка задаволіць асобна сфармуляваныя патрабаваньні на прасоўваньне прававой дыскантынэнальнасьці. Таму быў абраны падыход вырашэньнем частковымі карэкцыямі як у галіне законатворчасьці, так і ў іх рэалізацыі. У галіне законатворчасьці

пайшлі па шляху «дэсацыялізацыі» дзеючых нормаў, які ў большасці праявіўся частковым абнаўленьнем найперш асноўных кодэксаў. Як гэтыя нормы, так і новаствораныя, якія тычыліся перадусім рэабілітацыі ды рэстытуцыі, былі падрыхтаваны выканаўчымі юристамі, у асноўным судзьдзямі.

Наступным прадуктам саракагадовага будавання сацыялізму сталася паступовая дэгенэрацыя прававой культуры ў акадэмічнай галіне. Высьвятлілася, што лепшыя навукоўцы, якія рэпрэзэнтавалі два юрыдычных факультэты і інстытут Акадэміі навук, не былі здольнымі ды падрыхтаванымі ня тое што актыўна ўвайсці ў законатворчы працэс з новымі канцэпцыямі, але нават не маглі праводзіць якаснага аналізу сучаснай сытуацыі. Аж да канца 1992 году ва ўзьніклых праблемах мела сваю долю ці дадала хаосу такая рэчаіснасьць, што ў межах фэдэральнага ладу тадышняй Чэхаславацкай асноўная законатворчасць была ў паўнамоцтвах фэдэральнага парлямэнту, але не існавала ніякага фэдэральнага міністэрства юстыцыі, якое асабліва на стадыі падрыхтоўкі было б кваліфікаваным партнёрам у той час, калі абодва гэтак званыя рэспубліканскія міністэрствы юстыцыі з 1968 году мелі вельмі абмежаваныя паўнамоцтвы пераважна адміністрацыйнага характару.

Фэдэральны статус ва ўсёй гэтай галіне мелі толькі Найвышэйшы суд і Генэральная пракуратура. Таму менавіта ў гэтых ворганах на працягу 1990 году ды напачатку наступнага ўдалося падрыхтаваць шырокія рэвізійныя рэдакцыі асноўных крымінальных і грамадзянскіх законаў, улучна новага гандлёвага кодэксу.

У момант, калі спатрэбілася зьвесці рахункі з мінуўшчынай і падрыхтаваць умовы для будучыні, пачаўся пошук сродкаў рэканструкцыі судовай сыстэмы шляхам новай дэфініцыі статусу судоў і судзьдзяў. І ў гэтым кірунку шлях ня быў лёгкі. З гістарычнага пункту погляду нельга забываць, што пасля аксамітнай рэвалюцыі пачаў праяўляцца, хай спачатку і даволі стрымана, крызіс фэдэральнага ладу дзяржавы, і што ўсё, што было падрыхтавана ды ажыццёўлена за першыя два гады адносна гэтай сыстэмы, развалілася ў 1992 годзе распадам фэдэрацыі ды заняпадам яе ворганаў. Аднак яшчэ ў 1991 годзе ўдалося прыняць новы закон аб судах і судзьдзях ды аб дысцыплінарнай адпаведнасьці судзьдзяў, якія ўзаконілі пажыццёвы мандат судзьдзяў, умовы іх незалежнасьці й адначасова стварылі перадумовы для выпраўленьня іх фінансавага становішча. На падставе гэтых законаў адбываўся, а на сёньня ўжо завяршыўся, прыём судзьдзяў, якія працавалі за мінулым рэжымам, а менавіта той часткі, якая з аднаго боку юстыцыю не пакінула, а з другога сваімі паводзінамі і рашэньнямі сябе не кампрамэтавала.

З распадам фэдэрацыі быццам бы скончыўся першы этап. У новых умовах Чэскай рэспублікі пачаліся першыя спробы генэральнай рэвізіі юрыдычнай сыстэмы, якія між іншым праявіліся ў праклямаваньні праектаў новай, сучаснай кадыфікацыі. Недастатковае асабовае забесьпячэньне нарэшце прывяло да таго, што гэтыя канцэпцыі праграмна і падсвядома арыентаваліся на вяртаньне да прававых нормаў, якія існавалі да 1948 году. Не было дастатковых сіл гэтую арыентацыю адназначна адкінуць, нават калі супраць яе было і тое, што такім чынам прававая сыстэма вярталася да прынцыпаў адпавядаючых канцу XIX стагодзьдзя.

З палітычных і эканамічных прычынаў на практыцы ўсё ж выкарыстоўвалі паступовыя, часта мэтавыя карэкцыі нормаў, што былі прынятыя ў бо-я гады мінулага стагодзьдзя. Невыгоднасьць і беспэрспектыўнасьць гэтай мэтодыкі праявілася аж напрыканцы 90-х гадоў, калі зьявілася патрэба па-новаму мадэляваць заканадаўства і юстыцыю адпаведна патрабаваньням сяброўства Чэскай рэспублікі ў Эўрапейскім Зьвязе. Сур'ёзнасьць і складанасьць гэтага працэсу, які пасля быў адзначаны прыняцьцём Чэскай рэспублікі ў эўрапейскую супольнасьць у красавіку 2004 году, аднак вызначылі трэці этап разьвіцьця, які зноў праявіўся новымі рэвізіямі раней шмат разоў рэдагаваных законаў. А таму ўласна адзінае, што засталася захаваным з пачатку 90-х гадоў і паступова ўдасканальвалася – гэта быў статус судзьдзяў і некаторыя структуральныя і паўнамоцнасныя дэфініцыі, якія першапачаткова былі сфармуляваныя яшчэ ў 1991 годзе.

Выявілася, што для існаваньня прававой дзяржавы больш важны той, хто прымяняе норму, а не норма сама. Таму і самы найдасканалы закон не выканае сваю задачу, калі ім будзе кіравацца кепскі судзьдзя. І наадварот: добры судзьдзя можа прымаць спраўныя рашэньні і пры існаваньні недасканалых законаў.

Отакар Мотэйл пасля заканчэньня навучаньня на Юрыдычным факультэце Карлавага ўнівэрсытэту ў Празе працаваў адвакатам, у верасьні 1968 году яго абралі судзьдзём Найвышэйшага суду, адкуль у 1970 годзе сышоў.

У палітычных працэсах абараняў шэраг дысыдэнтаў і паслядоўнікаў неафіцыйнай культуры. У снежні 1989 году яго абралі сябрам Камісіі Фэдэральнага сходу па дагладу за расьсьледаваньнем падзеяў 17 лістападу, са студзеня і да распаду фэдэральнай дзяржавы ён быў старшынём Найвышэйшага суду ЧСФР, зь лютага 1993 году па жнівень 1998 году зьяўляўся старшынём Найвышэйшага суду Чэскай рэспублікі, пасля аж да кастрычніку 2000 году быў міністрам юстыцыі. У снежні 2000 году Сьнямоўна Парлямэнту Чэскай рэспублікі абрала яго грамадзкім абаронцам правоў (амбудсманам).

Эканамічныя рэформы

Віктар Ганзлік / *Viktor Hanzlik*

У межах працэсаў трансфармацыі эканамічныя рэформы належаць да найважнейшых. Адносіны між уласнікамі, размеркаваньне маёмасьці, эканамічная свабода і заахвочваньні створаньня эканамічнай сыстэмай уплываюць на ўсё грамадзтва. Пераход ад цэнтальнага плянаваньня ў эканоміцы да рынкавай эканомікі быў далёка не адзінай асноўнай зьменай, якая адбылася ў Чэскай рэспубліцы пасля 1989 году. Аднак ён быў адной з тых найбольш заўважных зьменаў. Калі б мы шукалі сымбаль чэскай трансфармацыі, то купонавая кніжка была б адным з найверагоднейшых прэтэндэнтаў на перамогу.

Праз 15 гадоў пасля ліквідацыі панаваньня Камуністычнай партыі Чэхаславацкай, у Чэскай рэспубліцы дзейнічае рынкавая эканоміка. Эканоміка абаліраецца на актыўнасьць прыватнага сэктару і прыватную ўласнасьць, цэны стварае рынак. Удзел дзяржавы ў эканамічнай актыўнасьці трымаецца каштоўнасьцяў звычайных для разьвітых эўрапейскіх краінаў, якія не былі сорак год у сацыялістычным экспэрымэнту. На працягу гэтых 15-ці гадоў адбыўся выразны рост жыцьцёвага ўзроўню насельніцтва Чэскай рэспублікі і значна пашырыліся яе эканамічныя свабоды. Галоўныя праблемы, якія зараз клапоцяць чэскую эканоміку – гэта высокі дэфіцыт дзяржаўнага бюджэту, беспрацоўе, доўгачасовая неўстойлівасьць пэнсійнай сыстэмы і фінансаваньня сыстэмы аховы здароўя. Гэтыя праблемы ў разумных аб'ёмах мае большасьць эканамічных сыстэмаў Эўропы і іх можна азначыць як праблемы посттрансфармацыйныя, якія трэба вырашаць стандартнымі сродкамі, якія мае ўрад у рынкавай эканоміцы.

Шлях да рынкавай эканомікі ня быў прамым і лёгкім. Наадварот, на ім трапляліся тупіковыя вулчкі, памылкі і пошукі ў цемры. Галоўнай падставай для гэтага была беспрэцэдэнтная сытуацыя – не існавалі ніякія інструкцыі для правядзеньня трансфармацыі цэнтральна плянаванай эканомікі ў эканоміку рынкавую, ні якіх прыкладаў, якімі б маглі кіравацца палітыкі і эканомы трансфармуючыхся краінаў. Памылак не пазьбегла ніводная краіна, што праходзіла трансфармацыяй. Трансфармацыя не магла быць беспраблемным працэсам. Справа ішла пра карэнныя і даволі нечаканыя зьмены правілаў гульні, якая ўмешвалася ў жыцьцё ўсяго грамадзтва і непазьбежна стварала ня толькі пераможцаў, але і пацярпелых паразу.

Трэба памятаць, што досьвед трансфармацыі якой-заўгодна краіны вельмі цяжка перанесьці на іншыя краіны. Кожная краіна мае іншыя ўмовы, іншую культуру, звычкі ці ўпарадкаваньне грамадзтва. Палітычны і эканамічны лад у асобных краінах былога савецкага блёку ня быў адзіным. У кожнай краіне сфармавалася свая спэцыфічная форма сацыялізму з рознай ступеньню цэнтралізацыі, асабістай і эканамічнай свабоды ці адкрытасьці заходняму сьвету. Гэта ўсё фактары, якія ўплываюць на кірунак эканамічных рэформаў. Таму немагчыма прапанаваць нейкую інструкцыю для паспяховай трансфармацыі, якую было б дастаткова крок за крокам рэалізоўваць. Але чэскі досьвед можа дапамагчы знайсці адказы на некаторыя асноўныя пытаньні і пазьбегнуць паўтору яго памылак.

Асабліва ўваходжаньне ў заходнія эканамічныя і палітычныя структуры ды інтэнсіўны рост жыцьцёвага ўзроўню і эканамічнай свабоды паказваюць, што асноўны абраны кірунак трансфармацыі – пераход да рынкавай эканомікі і адмаўленьне ад спробаў стварэньня новых «сацыялізмаў з чалавечым тварам» ці пошукі «трэціх шляхоў» было правільным.

Першапачатковыя ўмовы

Чэхаславацкая сацыялістычная рэспубліка належала да найбольш прамыслова разьвітых краінаў былога савецкага блёку. Адначасова сярод сацыялістычных эканомік была адной з самых цэнтралізаваных – да 1989 году ў прыватным сэктары працавала толькі 1,2% насельніцтва. Аж да перавароту, які адбыўся напрыканцы 1989 году, не адбывалася ніякіх рэформаў у кірунку эканамічнай лібэралізацыі. Пасля спробаў рэформаў у 1968 годзе, якія былі прыпыненыя ўмяшальніцтвам войскаў Варшаўскай дамовы, Камуністычная партыя Чэхаславацкай вырашыла не дапусьціць далейшых экспэрымэнтаў з частковай лібэралізацыяй і дробным прыватным прадпрымальніцтвам.

Эканоміка ЧССР мела шмат недахопаў тыповых для сацыялістычнай эканомікі: нефэктыўнае разьмяшчэньне крыніцаў, празьмернае разьвіцьцё некаторых галінаў прамысловасьці (цяжкая выроба, здабыча мінэральных выкапняў), вялікае марнатраўства, недахоп ці нізкая якасьць выробкаў і занядаваньне

экалёгіі. Адсутнасць прыватнага прадпрымальніцтва адбівалася на нізкай ступені інавацый і малой гнуткасці прадпрыемстваў і эканомікі як адзінага цэлага.

Пераварот 1989 году ў Чэхаславацчыне ўспрымаўся як сапраўдная рэвалюцыя. Гэтая палітычная сытуацыя дазволіла прымяніць і вельмі жорсткія эканамічныя засьцярогі, якія б у нармальных умовах былі б зусім непапулярнымі. Праз пэўны час можна было ўсе нэгатыўныя вынікі трансфармацыі прадстаўляць як неабходныя страты для выпраўленьня памылак мінулага рэжыму. Такая сытуацыя спрыяла вялікім і карэнным аднаразовым зьменам. Ахвота грамадства да балючых зьменаў пасля перавароту ў грамадстве хутка зьніжае, а таму час для правядзеньня хуткіх стабілізацыйных засьцярогаў абмежаваны. Зь цягам часу адбываецца кансалідацыя зацікаўленых групаў, зьвязаных з мінулым рэжымам. Яны спрабуюць скарыстаць свой досвед і кантакты для атрымання маемасьці ды ўплываў і ў новым парадку.

Важнасьць акалічнасьцяў, пры якіх дойдзе да зьмены рэжыму паказвае параўнаньне з Вугоршчынай. Там дэмакратызацыі дасягнулі шляхам паступавай перадачы ўлады, які мала хто лічыў рэвалюцыяй. У выніку гэтага вугорцы не ўспрымалі зьмену рэжыму як важную падзею, якая б магла апраўдаць жорсткае ўмяшальніцтва ў эканоміку, а вугорскія палітыкі такім чынам ня мелі параўнальны «палітычны капітал» у выглядзе жаданьня грамадзянаў ператрымаць непрыемныя мерапрыемствы. Калі новы вугорскі ўрад паспрабаваў увесці жорсткія макраэканамічныя мерапрыемствы, то сутыкнуўся з супрацівам грамадзянаў, якія з дапамогай акцыяў грамадзкага непадпарадкаваньня заблякавалі рэформу. Нежаданьне вугорскага грамадства прыняць непрыемныя перасьцярогі стала на шляху так патрэбнай макраэканамічнай стабілізацыі.

Стабілізацыя і лібэралізацыя

Для пераходу ад эканомікі з цэнтральным плянаваньнем да эканомікі рынкавай патрабавалася лібэралізаваць рынак і цэны, адкрыць эканоміку сьвятовай гаспадарцы, засьцерагчыся ад некантраляванага росту інфляцыі, прыватызаваць сацыялістычныя прадпрыемствы і стварыць адпаведнае інстытуцыянальнае асяродзьдзе. Большасць эканамістаў пагаджалася зь неабходнасьцю гэтых крокаў, але іх хуткасьць і паслядоўнасьць заставаліся прадметам спрэчак. Хуткае правядзеньне лібэралізацыі і стабілізацыі падтрымлівалася часовай ахвотай грамадзянаў прыняць жорсткія эканамічныя перасьцярогі, небажальнай драбленьня рэформаў пры павольным прасоўваньні і датэрміновым паслабленьнем зацікаўленых групаў, зьвязаных зь мінулым рэжымам.

Прыхільнікі хуткага падыходу баяліся трансфармацыйнай пасткі – сытуацыі, калі праведзеныя напалову рэформы створаць значныя выдаткі, але ня будуць дастатковыя для сапраўдных зьменаў узораў паводзінаў эканамічных суб'ектаў і звышэньня іх эфэктыўнасьці. Канкуруючай канцэпцыяй быў градуалізм, галоўнай ідэяй якога было паступовае і селектыўнае правядзеньне рэформы. Прыхільнікі градуалізму лічылі, што пры павольным тэмпе рэформаў будзе магчыма абмежаваць ці наваі цалкам пазьбегнуць гаспадарчага ўпадку на пачатку трансфармацыі. Паступовыя рэформы таксама мусілі даць прастору прадпрыемствам для адаптацыі да замежнай канкурэнцыі. У 1990 годзе ўрад Чэхаславацчыны абраў шлях хуткіх рэформаў.

У сацыялістычнай Чэхаславацчыне сыстэма цэнаўтварэньня амаль цалкам знаходзілася пад адміністрацыйным кантролем. Адносныя цэны і суадносіны мясцовых ды замежных цэнаў былі значна дэфармаваныя. Кошты не былі асновай для сапраўднага і кваліфікаванага эканамічнага рашэньня. Першыя ўмяшальніцтвы ў сыстэму цэнаўтварэньня адбыліся ўжо ў 1990 годзе. Палітычна вельмі адчувальную ліквідацыю датацый на харчовыя вырабы, якая вяла да росту цэн на 25 %, урад правёў адразу пасля выбараў 1990 году, калі верагоднасьць супраціву грамадства была мінімальнай. У 1990 годзе таксама павялічыліся цэны паліваў. У студзені 1991 году была распачата шырокая лібэралізацыя цэн, якая датычыла 85 % коштаў тавараў і паслугаў, лічаных доляю на агульнай суме гандлю. Рэгуляванымі засталіся кошты на жытло і энэргію. У харчовых вырабаў рух цэн застаўся часова рэгуляваным, каб забараніць іх хуткаму росту.

На 1 студзеня 1991 году былі таксама зьніжаны датацыі на вугаль, газ і ацяпленне, а прамысловыя вырабы былі пазбаўлены датацый. Галоўнай выгодай такой вялікай цэнавай лібэралізацыі была хуткая ліквідацыя цэнавых дэфармацый. Пасля лібэралізацыі кошты пачалі адлюстроўваць адносную каштоўнасьць тавараў і паслугаў ды структуру попыту. З гэтага моманту цэны зноўку маглі служыць у якасьці асновы для эфэктыўных эканамічных рашэньняў. У сувязі з манапольнай структурай эканомікі аднак існавала пагроза, што прадпрыемствы злоўжыюць сваё становішча адзінага пастаўшчыка і неадпаведна павысяць цэны. Таму было важна, каб цэнавую лібэралізацыю дапоўніла лібэралізацыя замежнага гандлю. Яна дазволіла падключыць чэскую сыстэму цэн да сьвятовай структуры цэн і разам з тым замежная канкурэнцыя абмяжоўвала магчымасьці злоўжываньня манаполіяй мясцовымі прадпрыемствамі.

Да 1989 году замежны гандаль Чэхаславацкіны вызначаўся плянам. Структура прадаваных тавараў была дэфармавана падобным чынам як і вытворчыя магутнасці эканамікі. Галоўнымі гандлёвымі партнёрамі былі краіны зь неканвертаванай валютай, гэта значыць у першую чаргу краіны Савета эканамічнай узаемадапамогі (СЭУ). На працягу 1990 году былі прынятыя законы, якія дазвалялі прыватным і дзяржаўным прадпрыемствам вывозіць тавары ды імпартаваць патрэбныя сыравіны. Сапраўдная лібэралізацыя замежнага гандлю распачалася 1 студзеня 1991 году, калі была ўсталяваная ўнутраная канвертаванасць кроны. З таго моманту прадпрыемствы маглі набываць замежную валюту ў цэнтральным банку з мэтай аплаты імпарту.

Лібэралізацыя замежнага гандлю

Дзеля перасьцярогі з-за неспрыяльнага эфэктна хуткай лібэралізацыі на бягучы рахунак плацёжнага баянсу ўрад увёў імпортную надбаўку ў памеры 20 % на спажывецкія тавары. Гэтая надбаўка на працягу 1991 году два разы памяншалася, а праз год была зрушана поўнасьцю. Разам з лібэралізацыяй замежнага гандлю адбыўся роспуск СЭУ і дзяржавы, якія былі яго членамі, пачалі гандляваць між сабой па рынковых коштах у свабодна канвертуемай валюце.

Галоўны аргумент хуткай лібэралізацыі замежнага гандлю быў падобны як і ў лібэралізацыі цэн – выпраўленьне дэфармаванай структуры цэн. Адміністрацыйна прызначаныя цэны ня толькі не адпавядалі попыту і прапанове, але і адрозніваліся ад структуры цэн на сьвятовым рынку. Калі б былі лібэралізаваны толькі мясцовыя цэны і чэхаславацкая цэнавая структура засталася б адасобленай ад сьвятовай, то і надалей структура эканамічных стымуляў засталася б дэфармаванай і прадпрыемствы б немаглі прымаць адэкватныя рашэньні аб вытворчасці. Пры частковай і паступовай лібэралізацыі прадпрыемствы б баяліся рабіць інвэстыцыі, бо ня ведалі б якія кошты на свой тавар могуць прызначыць пасля адкрыцця гандлю. Іншымі словамі, неабходнае выраўнаньне структуры цэн магло быць дасягнута толькі пасля лібэралізацыі як унутраных цэн, так і замежнага гандлю.

Прыхільнікі паступовай лібэралізацыі аргументавалі яе тым, што мясцовыя прадпрыемствы будуць неканкурэнтаздольнымі ў параўнаньні з больш эфэктыўнымі замежнымі выробцамі. Але адкрытасць была непазбежнай з-за ўжо вышэй згаданага абмежаваньня манополі мясцовых прадпрыемстваў. Да таго ж мясцовых выробцаў ад замежнай канкурэнцыі ахоўвалі дзьве «падушкі». Яшчэ да лібэралізацыі 1990 году адбылася значная дэвальвацыя кроны і фіксацыя яе курсу. Падцэнены курс дазваляў канкураваць і менш эфэктыўным прадпрыемствам. Рэгуляцыя заробкаў, якая была адной зь мераў стабілізацыйных перасьцярог, разам з дэрэгуляцыяй цэн садзейнічала памяншэньню рэальных заробкаў у 1991 годзе амаль на 24 %. Для насельніцтва рэспублікі гэтае памяншэньне было непрямным, але прадпрыемствам скараціліся рэальныя выдаткі на заробкі, што пасля лібэралізацыі міжнароднага гандлю дапамагло зьмякчыць наступствы адкрыцця мясцовага рынку для замежных канкурэнтаў.

Лібэралізацыя цэн і замежнага гандлю прынесла небясьпеку імклівай інфляцыі. Для абмежаваньня некантраляванага росту коштаў і каб пазьбегнуць ўзьнікненьня знешняй і ўнутранай няроўнасьці было патрэбна суправаджаць лібэралізацыю стабілізацыйнымі засьцярогамі. Таму ўрад прыступіў да фіскальных і манэтарысцкіх абмежаваньняў, рэгуляцыі заробкаў і дэвальвацыі. Бюджэт на 1990 і 1991 гады быў складзены як прыбытковы. Разам з тым адбывалася значнае падзеньне долі грамадзкіх выдаткаў у ВУП. У 1989 годзе доля гармадзкіх выдаткаў у ВУП складала 72,3 %, праз тры гады – усяго 47,5 %. Найбольш скараціліся выдаткі на трансфэры прадпрыемствам, іх доля ў ВУП скарацілася з 16 % у 1989 на менш чым тры адсоткі ў 1995 годзе.

Фіскальныя абмежаваньні былі дапоўнены манэтарысцкай палітыкай. Яе задачай на пачатковым этапе трансфармацыі было не дазволіць, каб пачатковыя скачкі росту коштаў выкліканыя дэвальвацыяй і лібэралізацыяй сталі сталай зьявай. Паколькі не існавалі фінансавыя рынкі і камэрцыйныя банкі мала адчувалі стандартныя ўскосныя мэханізмы валютнай палітыкі, то галоўным інструментам цэнтральнага банку для кіраваньня аб'ёмам грашовай масы ў эканоміцы былі адміністрацыйныя абмежаваньні велічыні крэдыту, які маглі прадастаўляць камэрцыйныя банкі. Валютныя абмежаваньні ў 1991 годзе былі жорсткімі, але пасадзейнічалі хуткаму скарачэньню інфляцыі пасля першаснага лібэралізацыйнага шоку. Адміністрацыйнае кіраваньне ліквіднасьцю было паступова скончана і заменена ўскоснымі інструментамі (абавязковыя мінімальныя рэзэрвы ў камэрцыйных банках, адсоткавыя стаўкі). Крэдытныя ліміты былі скасаваны ў 1992 годзе.

Лібэралізацыя і стабілізацыя дасяглі пастаўленых мэтаў і лічацца паспяховымі. Менавіта стабілізацыя і лібэралізацыя садзейнічалі таму, што ў першай палове 90-х гадоў Чэскую рэспубліку ставілі ў прыклад іншым транзытным эканомікам.

Прыватызацыя

Для ўвядзення рынкавай эканомікі і ліквідацыі неэфектыўнасьці чэхаславацкай сфэры прадпрымальніцтва неабходным крокам была прыватызацыя значнай часткі дзяржаўнай маёмасьці. Прыватызацыя пачалася ўжо ў 1990 годзе рэстытуцыямі – вяртаньнем жылых дамоў, зямлі і доляў у некаторых прамысловых прадпрыемствах, якія былі нацыяналізаваныя пасля 25 лютага 1948 году. Рэстытуцыі садзейнічалі маральныя (ліквідацыя несправядлівасьці, якая адбылася ў мінулым) і псыхалогічныя (аднаўленьне грамадзкай веры ў ахову і легальнасьць прыватнага ўласьніцтва) падставы, а таксама тое, што гэта быў хуткі і просты спосаб прыватызацыі дзяржаўнай маёмасьці. Большая частка рэстытуцыяў адбылася ўжо ў 1990 і 1991 гадах і агульны кошт маёмасьці прыватызаванай такім чынам дасягаў каля 6,78 мільярдаў USD.

Наступнай формаю пераводу дзяржаўнай маёмасьці ў рукі прыватных уласьнікаў была так званая малая прыватызацыя. Пад час яе правядзеньня на адкрытых аўкцыёнах, у якіх маглі прымаць удзел толькі мясцовыя суб'екты, было прададзена больш за 23 000 малых прадпрыемстваў – напрыклад крамаў, устаноў грамадзкага харчаваньня ці гатэляў. У адрозьненні, напрыклад, ад Польшчы ў Чэхаславацчыне ня меў папулярнасьці такі мэтад прыватызацыі, як набыцьцё прадпрыемства яго кіраўніцтвам альбо супрацоўнікамі. Гэта адбывалася з-за перакананьня, што было б несправядліва даваць перавагу кіраўніцтву ці супрацоўнікам у параўнаньні зь іншымі грамадзянамі. Да таго ж мэнэджэры, якія авалодвалі прадпрыемствамі адразу пасля перавароту, у сваёй большыні былі прадстаўнікамі камуністычнай намэнклятуры, таму прыватызацыя маёмасьці ў іх рукі была непажаданай. Яшчэ адна частка дзяржаўнай маёмасьці ў памеры 11,87 мільярдаў USD была пераведзена на гарады і мястэчкі, а каапэратывы коштам 5,09 мільярдаў USD былі трансфармаваны ў гандлёвыя кампаніі.

Вялікая прыватызацыя

Вышэй пералічанымі спосабамі былі прыватызаваныя толькі меншыя прадпрыемствы. Вялікія прамысловыя кампаніі якія зьяўляюцца асновай эканомікі, былі прыватызаваныя падчас вялікай прыватызацыі. Яна ўключала ў сябе стандартныя мэтады (наўпроставы продаж, аўкцыёны і адкрытыя конкурсы) і купонавую прыватызацыю. Купонавая прыватызацыя была асноўным мэтадам разьдзяраўленьня вялікіх прадпрыемстваў. Купонавым мэтадам было прыватызавана больш за 60% прадпрыемстваў, ад якіх дзяржава вырашыла пазбавіцца ў вялікай прыватызацыі. І пасля вялікай прыватызацыі дзяржава пакінула стоадсоткавы кантроль над кампаніямі са стратэгічных і манопольных галінаў (энэргетыка, тэлекамунікацыя і здабыча выкапняў). Прыватызацыя некаторых прадпрыемстваў з гэтых галінаў не адбылася і да сёняшняга дня. Прыкладам можа быць ЧЭЗ (найбуйнейшая энэргетычная фірма ў ЧР) ці Чэскі Тэлеком (былая тэлекамунікацыйная манопалія).

Тэхнічна купонавая прыватызацыя функцыянавала наступным чынам: кожны грамадзянін Чэхаславацчыны мог за 1 000 крон набыць купонавую кніжку, якая ўтрымлівала інвэстыцыйныя пункты. Іх можна было скарыстаць падчас аўкцыёнаў па прыватызацыі дзяржаўных кампаній альбо даверыць гэтыя пункты інвэстыцыйным фондам. Калі вырашалася на карысьць другога варыянта, то грамадзянін станавіўся акцыянерам фонду, а фонд інвэставаў атрыманыя такім чынам пункты ў акцыі. Купонавая прыватызацыя адбывалася «хвалямі», кожная зь якіх была падзелена на некалькі «колаў». Першая хваля адбылася ў Чэхаславацчыне ў 1992 годзе, другая затрымалася з-за распаду Чэхаславацчыны на Чэскую і Славацкую рэспублікі і адбылася ў 1994 годзе.

Купонавы мэтад меў некалькі перавагаў, якія на пачатку 90-х гадоў урад палічыў вырашальнымі. Прыватызацыя купонавым мэтадам хуткая, яе можна правесць масава і такім чынам за адзін раз перавесць значную колькасьць дзяржаўнай маёмасьці. Купонавая прыватызацыя ўспрымалася як справядлівая і недаючая прастору для карупцыі. Важкім аргумэнтам на карысьць гэтага мэтаду была рэчаіснасьць, што чэскія грамадзяне ня мелі дастатковага капіталу каб прыватызаваць прадпрыемствы па рынкавых коштах. Масавае валоданьне акцыямі мусіла забясьпечыць падтрымку новаму эканамічнаму ладу і рэформам. Да таго ж у Чэхаславацчыне ніколі не было такой сытуацыі, калі неадкладна патрабавалася павялічыць паступленьні ў дзяржаўны бюджэт, і таму дзяржава магла дазволіць сабе практычна «раздаць» грамадзянам сваю маёмасьць.

Натуральна, што былі і аргументы супраць гэтага мэтаду: новыя ўладальнікі, знойдзеныя такім шляхам, пакуталі б недахопам капіталу для правядзеньня рэструктурызацыі. Таксама купонавая прыватызацыя пагражала стварэньнем вельмі раздробленай уласьніцкай структуры, якая б была няздольнай кантраляваць мэнэджэраў, якія такім чынам возьмуць прадпрыемствы ў свае рукі і будуць кіраваць імі на сваю карысьць. Яшчэ адным недахопам было тое, што купонавая прыватызацыя не аддавала прадпрыемствы ў рукі тых ўладальнікаў, якія б былі здольныя эфэктыўна ім кіраваць.

Інвэстыцыйна-прыватызацыйныя фонды

У адказ на гэтую крытыку было дазволена ствараць інвэстыцыйна-прыватызацыйныя фонды, якія маглі ўдзельнічаць у купонавай прыватызацыі. Урад лічыў, што інвэстыцыйныя фонды будуць мець дастаткова сілаў, каб прымусіць мэнэджэраў паважаць інтарэсы ўласнікаў. Інвэстыцыйныя фонды былі дакладна дэфінаваныя пастановай ураду ў верасні 1991 году. Урад адносна іх быў вельмі лібэральны і дазваляў заснаваць такі фонд практычна каму заўгодна. Гэтая мінімальная рэгуляцыя абапіралася на меркаваньне, што грамадзяне будуць давяраць толькі фондам заснаваным моцнымі ўстановамі (асабліва банкамі) і астатнія фонды ня будуць мець дастаткова шанцаў на атрыманьне дастатковай колькасці інвэстыцыйных пунктаў ды ня будуць мець значнай ролі у эканоміцы.

Інвэстыцыйныя фонды распачалі моцныя рэкламныя кампаніі, з дапамогай якіх імкнуліся прыцягнуць дробных інвэстараў. Некаторыя фонды абяцалі выкуп купонавай кніжкі адразу пасля першай хвалі прыватызацыі, звычайна за суму каля 10 000 крон. Шмат грамадзянаў вырашылі скарыстацца такой прапановай, нават тыя, хто не збіраўся ўдзельнічаць у купонавай прыватызацыі. Узнікненне фондаў і іх рэкламныя кампаніі пасадзейнічалі масаваму ўдзелу чэхаў у прыватызацыі.

Парлямэнт адрэагаваў на масавую рэкламную кампанію і нечаканы посьпех фондаў, у тым ліку і тых, якімі кіравалі дагэтуль невядомыя групы і асобы тым, што ў студзені 1992 году прыняў новую рэдакцыю некаторых прававых нормаў, якія рэгулявалі дзейнасьць інвэстыцыйных фондаў. Вельмі важнай была забарона інвэставаць больш за 10% капіталу фонду ў адну каштоўную паперу ці быць уласнікам больш за 20% акцый аднаго эмітэнту. Такім чынам урад збіраўся забяспечыць дастатковую разнастайнасьць партфэляў фондаў. Наступная заканадаўчая зьмена адбылася непасрэдна перад пачаткам першага кола першай хвалі прыватызацыі ў траўні 1992 году. Законам былі дэфінаваныя адкрытыя і закрытыя фонды (адкрытыя фонды гарантуюць магчымасьць зваротнай куплі долевага падзелу эмітэнтам, тады як закрытыя фонды не гарантуюць зваротную куплю, але долевыя падзелы закрытых фондаў могуць прадавацца на другасным рынку), больш жорсткімі станавіліся ўмовы для атрыманьня ліцэнзій інвэстыцыйнымі фондамі і фондам, якія былі заснаваныя банкамі, было забаронена інвэставаць у акцыі якіх-кольвеч прыватызаваных банкаў. Такія перасьцярогі мусілі забараніць непразрыстаму перакрываючаму ўласніцтву.

У сувязі з тым што «банкаўскія» інвэстыцыйныя фонды ў сваёй большасьці не былі заснаваныя непасрэдна банкамі, але інвэстыцыйнымі кампаніямі ва ўласнасьці банкаў, на якія гэтыя абмежаваньні не распаўсюджваліся, перакрываючая ўласнасьць усё ж магла легальна разьвівацца. Законам таксама абмяжоўваліся максымальныя ўнёскі, якія інвэстыцыйная кампанія магла браць за кіраваньне фондам – гэта было альбо 2% сярэдняга гадавога кошту маёмасьці, альбо 20% гадавога прыбытку фонду. Нягледзячы на больш строгую рэгуляцыю, падыход да інвэстыцыйных фондаў і надалей заставаўся вельмі лібэральным.

Фонды адыгралі рашаючую ролю ў цэнтралізацыі кантроля. Кантроль прадпрыемстваў, якімі валодалі мільёны дробных акцыянераў, паступова перайшоў у рукі абмежаванай колькасці прыватызацыйных фондаў. Дробныя акцыянеры практычна ня мелі магчымасьці паўплываць на дзейнасьць гэтых фондаў. Фонды, чыё ўзьнікненне мусіла забараніць аддзяленьню ўласнасьці ад кантроля між дробнымі акцыянерамі і мэнэджэрамі, стварылі новую праблему падобную той, якую б мусілі вырашыць. Такі ход падзеяў быў нечаканы для ўраду і заканадаўства не было да гэтага падрыхтаванае.

Тунэляваньне

У выніку непадрыхтаванасьці заканадаўства, недахопу ўстановаў (Камісія па каштоўных паперах была заснаваная толькі ў 1998 годзе) і слабой вымагальнасьці права ў чэскай эканоміцы пашырылася зьява, якая завецца тунэляваньне. Гэтая зьява значна пашкодзіла эканаміку як цэлак і шмат меншынёвых уласнікаў. Акрамя таго тунэляваньне падарвала давер насельніцтва ў эканамічную рэформу і калектыўнае інвэставаньне. Тунэляваньне – гэта тэрмін, якім характарызуецца зьява, калі група, што кантралюе пэўную кампанію (але пры гэтым валодае толькі яе часткай) з гэтай кампаніі выводзіць актывы ці прыбытковыя дзейнасьці ў іншую кампанію, якую кантралюе і якой цалкам валодае. Такім чынам з гэтымі актывамі група можа рабіць усё, што лічыць патрэбным. Натуральна, што тунэляваньне прыносіць шкоду тым уласнікам, якія ня маюць кантролю за кіраваньнем кампаніяй, бо з кампаніі застаецца толькі пустая і нікому непатрэбная абалонка. Тунэляваньне ў Чэскай рэспубліцы дасягнула значных памераў. Некаторыя формы вывадзеньня маёмасьці з кампаніі пэўны час былі легальнымі і тунельшчыкі часам нават не хавалі сваіх памкненьняў. Чэскае заканадаўства пачатку 90-х гадоў так і не змагло вырашыць праблемы адасабленьня кантролю і ўласніцтва.

У першыя фазы эканамічнай трансфармацыі сярод урадавых палітыкаў, якія былі адказныя за прыватызацыю, панавала неабмежаваная вера ў «нябачную руку рынку». Урад верыў, што калі прыватызацыя адбудзецца хутка і адновіцца прыватнае ўласніцтва, то вольны рынак аўтаматычна і сам па сабе забяспечыць аптымальнае размяшчэнне крыніцаў ды стварэнне здаровых заахвочванняў для ўласнікаў. Дзяржаўнае ўмяшальніцтва і рэгуляцыя мусілі быць абмежаваныя на мінімум. У выніку гэтага ў прыватызацыі на першым месцы была хуткасць. На другім баку было занята заснаванне адпаведных устаноў кантролю і рэгуляцыі рынку, стварэнне правілаў здаровай канкурэнцыі ці кантролю ўласніка за кіраўніцтвам прадпрыемства. Свачасовае завядзенне адпаведнага заканадаўства, якое б датычыла аховы правоў меншынёвых акцыянераў, адкрытасць інфармацыі, рэгуляцыя рынку і банкаў верагодна выразна зменьшыла б аб'ём злоўжыванняў пазыцыяй бальшынёвага акцыянера і тунелявання.

Нежаданне рэгуляцыі, а часам і некрытычнае разуменне ідэяў эканамічнага лібэралізму было рэакцыяй на перабольшаную рэгуляцыю і бессэнсоўнасць сацыялістычнага эканамічнага ўпарадкавання. Хуткаму пачатку купонавай прыватызацыі садзейнічала і не зусім пэўная палітычная сытуацыя. Новыя чэскія эліты хацелі перастрахавацца перад магчымым вяртаннем камуністычнай намэнклатуры і аднаўленьнем сацыялізму. Урад імкнуўся максымальна ўскладніць якое-заўгодна вяртанне да адносінаў, якія існавалі да 1989 году. Прапанова відочнай часткі дзяржаўнай маёмасці кожнаму грамадзяніну і прыватызацыя ўвогуле былі дзейнымі сродкамі для дасягнення гэтай мэты. Хуткае правядзенне купонавай прыватызацыі было вынікам іхняга разумення выгодаў, палітычнага пераканання і неабходнасці.

Цэнтральны банк

На прыканцы 80-х гадоў у Чэхаславацчыне была аднаступнёвая банкаўская сістэма (цэнтральны банк адначасова выконваў функцыю камэрцыйнага банка). Гэтая сістэма была тыповай для сацыялістычнай эканомікі. Дамінуючую ролю граў манабанк, які праводзіў большасць фінансавых апэрацый. Астатнія банкі мелі вузкую спецыялізацыю і залежылі ад рашэнняў манабанка. Функцыі цэнтральнага банку і гандлёвага банку для прамысловасці выконваў Дзяржаўны банк чэхаславацкі. Банкаўскія апэрацыі прадпрыемстваў з замежжам праводзіў Чэхаславацкі гандлёвы банк, насельніцтва абслугоўвала Чэская дзяржаўная ашчадная каса і Славацкая дзяржаўная ашчадная каса. Яшчэ існаваў Інвэстыцыйны банк, які спецыялізаваўся на доўгачасовых інвэстыцыйных крэдытах, і Прадпрымальніцкі банк, які праводзіў апэрацыі з замежжам для дробных прыватных кліентаў.

З другой паловы 80-х гадоў у Чэхаславацчыне рыхтаваліся да рэформы банкавай сістэмы, якая мусіла пачаць дзейнічаць зь 1 студзеня 1990 году. У сувязі з палітычнымі падзеямі гэтая рэформа не была цалкам рэалізавана, тым ня менш зь 1 студзеня пачаў дзейнічаць новы закон аб Дзяржаўным банку Чэхаславацчыны, які быў прыняты 15 лістапада 1989 году яшчэ да лістападаўскага перавароту. К 1 студзеню 1990 году Дзяржаўны банк чэхаславацкі (ДБЧС) быў падзелены на цэнтральны банк і два гандлёвыя банкі (Камэрцыйны банк Прага (КБ) і Ўсеагульны крэдытны банк Браціслава (УКББ)).

Пасля гэтай рэформы чэхаславацкі цэнтральны банк істотна адрозніваўся ад звычайных цэнтральных банкаў у краінах з рынкавай эканомікай – між іншым мусіў прымаць удзел у стварэнні пляну гаспадарчага і сацыяльнага разьвіцця ці дзяржаўнага бюджэту, а таксама мусіў кантраляваць стабільнасць валюты і грашовы рынак. ДБЧС і пасля гэтай рэформы меў паўнамоцтвы ўплываць на дзейнасць іншых банкаў. Нават пасля гэтай рэформы банкавая сістэма не адпавядала ўмовам рынкавай эканомікі і таму на прыканцы 1991 году быў прыняты новы закон аб Дзяржаўным банку чэхаславацкім. Ён зрабіў з ДБЧС стандартны цэнтральны банк ва ўмовах рынкавай эканомікі і перадаў яму адпаведныя функцыі: эмісія, валютная палітыка, функцыі банка банкаў і банка дзяржавы, рэгуляванне і кантроль банкавай сістэмы. У выніку падзелу фэдэрацыі 1 студзеня 1993 году падзелам ДБЧС узьніклі Чэскі нацыянальны банк і Нацыянальны банк Славацчыны.

Камэрцыйныя банкі

Закон аб ДБЧС ад 1.1.1990 датычыўся і камэрцыйных банкаў. Усе камэрцыйныя банкі (гэта значыць банкі якія існавалі да 1989 году і новаўзніклыя КБ і УКББ) атрымалі характар унівэрсальных банкаў. Кліенты маглі самі абраць сабе банк, што прынесла элемент канкурэнцыі ў сістэму чэскіх камэрцыйных банкаў. Ужо на працягу 1990 году пачалі ўзнікаць новыя прыватныя банкі. Праўда атрыманне банкавай ліцэнзіі на пачатку трансфармацыі было вельмі лібэральным і дазваляла ўзьнік малых банкаў са слабым капіталам.

У гэты перыяд чэская камэрцыйная банкавая сыстэма пакутвала ад вялікага аб'ёму кепскіх крэдытаў, якія паходзілі з перыяду да 1990 году, і ад малага памеру ўласнага капіталу адносна прадастаўляемых крэдытаў. Таму была прынятая так званая Кансалідацыйная праграма I, у межах якой быў заснаваны Кансалідацыйны банк, а існуючыя дзяржаўныя банкі былі рэкапіталізаваны і пазбаўлены запазычанасці. Ачышчэнне банкаў адбывалася ў дзве фазы. Падчас першай банкі атрымалі фінансавыя ін'екцыі ў памеры 1,06 мільярдаў USD, а падчас другой фазы Кансалідацыйны банк адкупіў дэбіторскія запазычанасці ў памеры 534 мільёны USD.

Праблемы ўсплылі на паверхню ў 1993–1994 гадах, калі сур'ёзныя праблемы пачаліся ў першых прыватных банкаў. Яны былі выкліканыя недахопам досведу кіравання рызыкамі і памылковым прадастаўленьнем крэдытаў. Рашэнні аб прадастаўленьні крэдытаў былі складаныя з-за адсутнасці фінансавай гісторыі новых прыватных фірмаў. Да таго ж некаторыя банкі пазычалі грошы «роднасным» асобам – напрыклад уласнаму кіраўніцтву ці ўладальнікам банкаў. Правілы крэдытнай заангажаванасці, якія б дазволілі пазбегнуць такой практыкі, узніклі толькі ў 1992 годзе. Два гады банкі праводзілі фінансавыя апэрацыі бяз гэтых правілаў. Чэскі нацыянальны банк рэагаваў на гэтыя праблемы ўвядзеннем хуткіх абмежаванняў у выдачы новых банкавых ліцэнзій і зрабіў амаль немагчымым уваход ў гэты сектар.

Прыватызацыя дзяржаўных банкаў у Чэскай рэспубліцы затрымалася. У 1992 годзе цалкам прыватызаваным быў толькі Прадпрымальніцкі банк. У тым жа годзе шляхам купонавай прыватызацыі былі прыватызаваныя часткі Камэрцыйнага банку, Інвэстыцыйнага банку і Чэскіх ашчадных касаў. Большыя ці кантрольныя пакеты гэтых банкаў дзяржава пакінула сабе. Правы ўласніка для дзяржавы ў гэтых банках выконваў Фонд нацыянальнай маёмасці (ФНМ). Гэты фонд быў заснаваны ў 1991 годзе з мэтай часовага гаспадарання часткамі прадпрыемстваў, якія належалі дзяржаве і якія мусілі быць прыватызаваныя (ФНМ тады гаспадарыў ня толькі банкамі). Галоўная мэта ФНМ – рэалізацыя праектаў прыватызацыі на аснове рашэнняў аб прыватызацыі выдадзеных Міністэрствам фінансаў ЧР. ФНМ знаходзіцца пад кантролем Снямоўны (ніжэйшай палаты) Парлямента Чэскай рэспублікі. Галоўнай прычынай затрымкі прыватызацыі чатырох вялікіх банкаў была няпэўнасць. Бо калі б новыя прыватныя ўладальнікі па якой-небудзь з прычын на пачатку 90-х гадоў вырашылі б прыпыніць крэдытаванне чэскіх прадпрыемстваў, то гэта было б важнай пагрозай для ўсёй эканомікі.

Крызіс банкавай сыстэмы

Кантраляваныя дзяржавай банкі заснавалі інвэстыцыйныя кампаніі, якія далучыліся да купонавай прыватызацыі і атрымалі пакеты акцый шматлікіх прадпрыемстваў. Гэтыя прадпрыемствы залежылі да банкаў удвая – банкі былі ўладальнікамі гэтых прадпрыемстваў і банкавыя крэдыты былі галоўнай крыніцай фінансавання прадпрыемстваў. Другая залежнасць была яшчэ й узмоцнена практычнай адсутнасцю рынку капіталу. Такім чынам і пасля прыватызацыі дзяржава (з дапамогай банкаў) магла ўплываць на большую частку прамысловасці. Натуральна, што ўрад быў зацікаўлены ў хуткім эканамічным росце і нізкім беспрацоўі ды такім чынам меў матывацыю прымушаць банкі прадастаўляць крэдыты і тым прадпрыемствам, якія б іначай крэдыт не атрымалі б. Банкі таксама мелі стымул пры разьмеркаванні крэдытаў аддаваць перавагу фірмам, якія яны кантралявалі. З гэтага вынікала мяккае крэдытаванне (аб мяккім крэдытаванні кажам калі банкі прадастаўляюць крэдыты без дакладнага кантролю магчымасцяў прадпрыемства сплочваць крэдыт альбо калі прадастаўляюць пазыку прадпрыемствам, датычна якіх маюць сумніў наконт іх здольнасці сплочваць крэдыт) і кепская разьмяшчэнне крэдытаў. Фірмы адкладалі рэструктурызацыю таму, што мяккія бюджэтныя абмежаванні не падштурхоўвалі да яе, банкі накаплівалі запазычанасць па крэдытах сумніўнай якасці. Чатыры вялікія дзяржавай кантраляваныя банкі аднак маглі сабе дазволіць выдачу кепскіх крэдытаў. Банкі былі настолькі вялікія, што іх крах стварыў бы вялікія праблемы для ўсёй чэскай эканомікі, і таму маглі разлічваць, што ў выпадку неабходнасці дзяржава дапаможа. Такое іх меркаванне на прыканцы 90-х гадоў засведчыла сябе як правільнае.

Кумуляцыя праблемаў дробных і сярэдніх банкаў прымусіла ў 1996 годзе ЧНБ прыняць Кансалідацыйную праграму II, у межах якой цэнтральны банк мусіў перагледзіць свой падыход да праблематычных банкаў. Вынікам гэтага была хваля крызісных кіраванняў, якая між іншым закранула і найвялікшы прыватны банк без дзяржаўнай долі. Станоўчым эфектам Кансалідацыйнай праграмы II было ачышчэнне чэскай банкавай сыстэмы ад найбольш праблематычных малых і сярэдніх банкаў. Як спроба сыстэмнага вырашэння сытуацыі ў банкавай сфэры, у 1998 годзе пачалі дзейнічаць дзве папраўкі, якія абмяжоўвалі пранікненне банкаў у пазабанкавую сфэру, зрабілі больш жорсткімі ўмовы для атрымання банкавай ліцэнзіі і пашырылі сыстэму страховаўкі ўнесеныя фінансавыя сродкаў.

У другой палове 90-х гадоў праблемы мелі ня толькі дробныя прыватныя банкі. Доля дзяржаўнага капіталу ў Інвэстыцыйна-паштовым банку (ІПБ) у 1998 годзе была прададзена японскай кампаніі Намура (Nomura) і ў 2000 годзе пры драматычных акалічнасцях была рэпрыватызавана Чэхаславацкаму гандлёваму банку (ЧСГБ). Сам ЧСГБ у 1999 годзе купіў бельгійскі банк КВС. Чэскія ашчадныя касы скончылі ў руках аўстрыйскага Эрстэ Банку (Erste Bank), а праз год Камэрцыйны банк быў прыватызаваны французскім Societe Generale. Але да пачатку прыватызацыі дзяржава мусіла аказаць дапамогу Камэрцыйнаму банку, Чэскім ашчадным касам, а пад час прыватызацыі яшчэ і Інвэстыцыйна-паштоваму банку. Поўныя выдаткі на санацыю банкавай сыстэмы вельмі цяжка дакладна вызначыць, Чэскі нацыянальны банк называе суму каля 10 мільярдаў USD.

І ў банкавай сыстэме было відавочна, што для здаровага развіцця рынкавай эканомікі недастаткова адной свабоднай канкурэнцыі, але патрэбна і адпаведная рэгуляцыя. Акрамя таго дзяржаўны кантроль чатырох вялікіх банкаў і кантроль банкаў над значнай часткай прамысловасці на працягу амаль ўсіх 90-х гадоў падтрымлівалі існаванне нежыццяздольных прадпрыемстваў ды вялі да акумуляцыі кепскіх крэдытаў на рахунках банкаў.

Падатковая сыстэма

Важным крокам да змены ролі дзяржавы ў эканоміцы была рэформа падатковай сыстэмы. Падатковая структура ў Чэхаславацчыне да 1989 году была скіравана на атрыманьне падатковых даходаў і дасягненьне палітычных мэтаў без празмеранай увагі на іх уплыў на эканамічную эфэктыўнасьць. Значнай крыніцай бюджэтных паступленьняў былі падаткі з прыбытку прадпрыемстваў, іх памеры адрозніваліся ў залежнасьці ад галіны ці формы ўласьніцтва і складалі ад 55 да 100 %. Галоўнай формай ускоснага падатку ў Чэхаславацчыне была складаная сыстэма падатку з абароту. На пачатку 90-х гадоў у Чэхаславацчыне існавала болей за 1 500 тарыфаў гэтага падатку, у тым ліку і адмоўных тарыфаў (канцавы спажывец плаціў менш, чым быў сабекошт тавару). Падатак з абароту такім чынам быў інструмэнтам для дасягненьня палітычных і сацыяльных мэтаў (напрыклад, утрыманьне нізкіх коштаў на асноўныя вырабы харчаваньня) ды надалей дэфармаваў сыстэму цэнаўтварэньня. Прадпрыемствы таксама мусілі плаціць падатак з заробкаў. Насельніцтва Чэхаславацчыны абкладалася падаткамі такім чынам, што іх памер залежыў ня толькі ад дахода, але і ад узросту ды колькасці асобаў, якія былі на ўтрыманьні ў падаткаплацельшчыка. Галоўны падатковы цяжар усё ж ляжаў на прадпрыемствах.

На працягу 1990–1992 гадоў адбылося некалькі важных зьменаў гэтай падатковай сыстэмы (памяньшэньне колькасці тарыфаў падаткаў з абароту і падатку з прыбытку ды ліквідацыя адмоўных тарыфаў падаткаў з абароту). Комплексная рэформа падатковай сыстэмы пачала дзейнічаць з пачатку 1993 году. Новая падаткавая сыстэма ўжо сваёй структурай адпавядала падатковым сыстэмам заходніх рынкавых эканомік. На гэты момант падаткавая сыстэма складалася з падатку на прыбытак фізычных і юрыдычных асобаў, падатку на маёмасьць, падатку на дадатковую вартасьць (ён замяніў падатак з абароту) і акцызаў (на паліва, алкаголь і тытунёвыя вырабы). Пасьля рэформы 1993 году падатковая сыстэма стала больш проста, зь меншай колькасцю падаткавых тарыфаў і большай нэўтральнасьцю (падатковая сыстэма больш не выкарыстоўвалася для дасягненьня сацыяльных мэтаў, але для атрыманьня неабходнага аб'ёму падаткаў зь як мага меншай дэфармацыяй эканамічнай чыннасьці).

У рынкавай эканоміцы працэс забеспячэньня збору падаткаў нашмат больш складаны чым у эканоміцы з цэнтральным планаваньнем. Прычына ляжыць у большай колькасці эканамічных суб'ектаў і дэцэнтралізацыі эканамічнай актыўнасьці. Прыватныя фірмы ў рынкавай эканоміцы маюць большыя матывацыі пазьбягаць падаткаў, чым у прадпрыемстваў, якія знаходзяцца пад дзяржаўным кантролем у краінах з цэнтралізаваным планаваньнем эканомікі. Ліквідацыя цэнтральнага кантролю за любой эканамічнай дзейнасьцю пашырае магчымасьці для пазьбяганьня выплаты падаткаў. У сувязі з гэтым неабходна ня толькі ўвядзеньне эфэктыўнага кантроля за зборам падаткаў, але і зьмены ў адносінах між дзяржавай і грамадзянінам. Падаткі ў сыстэме рынкавай эканомікі не зьяўляюцца самавольна ўсталяванай данінай, якая прызначалася для фінансаваньня праектаў неабранай эліты. У рынкавай эканоміцы падаткі зьяўляюцца аплатай паслугаў, якія прадастаўляюць улада і мясцовае самакіраваньне. Падатковая дысцыпліна ў пэўнай ступені зьяўляецца неабходнай для эфэктыўнага функцыянаваньня дзяржавы і яе палітычнай стабільнасьці. Асновай застаецца зьмена грамадзкай думкі, якая патрабуе пэўнага часу.

Пачатак эканамічнага спаду

У першыя гады трансфармацыі, ў краінах сярэднеэўрапейскага рэгіёну дзе адбываліся зьмены, адбылося значнае скарачэньне вытворчасці. Чэская рэспубліка таксама не пазьбегла гэтай «трансфармацыйнай рэцэсіі». Прычынай гаспадарчага спаду былі структурныя зьмены – ліквідацыя неэфэктыўных

і непатрэбных вытворчасцяў, прыватызацыя, адыход ад аўтаматычнага прадастўлення крэдытаў прадпрыемствам, а таксама змены ў замежным гандлі – тут сваю ролю адыграў распад Савету гаспадарчай узаемадапамогі і зь ім звязаная страта замежных рынкаў. Выробкі, якія пастаўляліся на рынкі краінаў СЭУ былі пераважна ніжэйшай якасці, а таму было складана знайсці для іх месца на заходнім рынку.

Чэская эканоміка ў якой у 1989 годзе назіраўся рост 4,5 %, у наступным годзе скарацілася на 1,2 %, у 1991 годзе на значных 11,5 %, а ў 1992 годзе ВУП скараціўся на 3,3 %. Рост чэскай эканомікі пачаўся з 1993 году. Ня гледзячы на значны ўпадак, чэская трансфармацыйная рэцэсія ў параўнанні зь іншымі краінамі рэгіёну была больш памярковай. Эканамічнага ўпадку не пазьбеглі нават тыя краіны, якія карысталіся мэтадам паступовых крокаў (Вугоршчына), ці краіны, дзе рэформы так і не распачаліся (Украіна, Баўгарыя). Гэта зьяўляецца важным аргументам супраць пераканання, што за эканамічны ўпадак у першай фазе трансфармацыі нясе адказнасць «шокавая тэрапія» ці надта хуткі тэмп рэформаў.

Рост чэскай эканомікі адбываўся з 1994 па 1996 год. У 1995 годзе рост эканомікі нават перавысіў шасціадсотковую мяжу. Аднак папярэдзальным сыгналам было разьвіццё дэфіцыту бягучага плацяжовага баянсу (баянс руху тавараў, службаў і плацяжоў па крэдытах). Бягучы рахунак быў практычна выраўнаны яшчэ ў 1994 годзе, праз год выявіўся практычна трохадсоткавы дэфіцыт, а ў 1996 годзе дэфіцыт перабольшыў 7 % ВУП. Прычына дэфіцыту была ў звышэньні мясцовага попыту і рэальным курсе кроны, што выклікала здражэньне чэскага экспарту і зьніжэньне коштаў імпарту. У ліпені 1996 году Чэскі нацыянальны банк вырашыў скараціць попыт шляхам павелічэньня крэдытнай стаўкі і стварэньнем абавязковых мінімальнага рэзэрваў камэрцыйнымі банкамі. На пачатку 1997 году эканамічны рост рэзка паменьшаў і бюджэт, які быў складзены на аснове аптымістычных прагнозаў, аказаўся ў дэфіцыце.

На гэтую сытуацыю ў красавіку 1997 году ўрад адрэагаваў увядзеньнем «пакету» ахоўных эканамічных мерапрыемстваў. Першая частка гэтага пакету была стабілізацыйная і ўтрымлівала фіскальныя абмежаванні ды ўвядзеньне дэпазытаў на імпарт. Другая частка была скіравана на ліквідацыю сыстэмна-інстытуцыйнальных недахопаў у чэскай эканоміцы. Урад гэтыя недахопы вызначыў наступным чынам: нягнуткая і неэфэктыўная структура ўласніцкіх правоў, павязь банкаў і інвэстыцыйных фондаў, неразьвіты рынак капіталу, недастатковая прававая сьведомасьць і складанасьці ў вяртанні пазыкаў. Праблему ўрад бачыў і ў недасканаласьці сыстэмы рэгуляцыі, асабліва ў сфэры капіталавага рынку, аховы канкурэнцыі ці рэгуляцыі натуральных манополій (натуральная манополія ўзьнікае ў галінах, дзе адзін вялікі пастаўшчык можа забясьпечыць рынак эфэктыўней, чым значная колькасць дробных пастаўшчыкоў).

Заканчэньне трансфармацыі

Урад прызнаў, што змены макраэканамічнай гаспадарчай палітыкі не могуць доўга заставацца ўчыннымі, калі не адбываюцца змены у эканамічнай сыстэме і яе інстытутах. Пазьней гэтыя змены былі адзначаны за асноўны крок для заканчэньня трансфармацыі чэскай эканомікі. Прыняты ўрадам пакет утрымліваў мерапрыемствы па забесьпячэньні даканчэньня прыватызацыі і больш моцнае выкананьне ўласніцкіх правоў дзяржавы, празрыстасьць і стандартызацыю капіталавага і фінансавага рынкаў, паляпшэньне ўмоваў прадпрымальніцтва, засьцярогі ў сфэры грамадзкіх фінансаў і перасьлед эканамічных злачынстваў. Гаспадарчы ўпадак праз 6 год ад пачатку лібэралізацыі стаўся каталізатарамі даўно патрэбных інстытуцыйнальных зьменаў на мікраўзроўні.

У траўні 1997 году адбылася спэкулятыўная атака на чэскую крону, якая стала магчымай дзякуючы фіксаванаму курсу і свабоднаму руху на капіталавым рахунку пачынаючы з 1995 году. Празь некалькі дзён інтэрвенцый Чэскі нацыянальны банк вырашыў перайсьці да плывучага курсу кроны. У далейшым цэнтральны банк праводзіў абмежаванні ў манэтарнай палітыцы. Гэтыя мерапрыемствы разам з абмежаваньнямі фіскальнай палітыкі, якія падмацоўваліся другім пакетам, садзейнічалі таму, што ў 1997 і 1998 гадах у чэскай эканоміцы назіраўся спад, а праз год пачалася стагнацыя. З 2000 году ў чэскай эканоміцы назіраецца рост з тэмпам прыкладна ў 3 %.

Чэская інфляцыя ў першай палове 90-х гадоў была найменшай сярод усіх краінаў рэгіёну. Хаця ў 1991 годзе ў выніку дэрэгуляцыі спажывецкія кошты выраслі на 56 % ды ў 1993 з-за ўвядзеньня новай падатковай сыстэмы на 21 %, у наступныя гады з дапамогай абмежавальнай манэтарнай і фіскальнай палітыкі ды фіксаванага курсу чэскай кроны было магчымым утрымаць інфляцыю на ўзроўні каля 10 %. У параўнанні з Польшчай і Вугоршчынай гэта быў посьпех (у Польшчы ў 1990 годзе інфляцыя дасягала 586 % і на працягу наступных трох год утрымлівалася на ўзроўні між 35 % і 60 %, у Вугоршчыне падобнага скачку коштаў не адбылося, але ў першыя чатыры гады трансфармацый інфляцыя знаходзілася на ўзроўні

між 23–35%). Інфляцыя ў выніку эканамічнага спаду і абмежавальнай валютнай палітыкі ў 1999 годзе зьменьшылася да 2,1% і з таго часу не перакрочвае пяціадсоткавай мяжы.

Беспрацоўе

У сацыялістычнай Чэхаславацкім беспрацоўе афіцыйна не існавала. Заместа гэтага была пашырана такая зьява, калі прадпрыемствы мелі нашмат болей працоўнай сілы чымся патрабавалі. Такія супрацоўнікі альбо не выконвалі ніякай працы, альбо займаліся непатрэбнай дзейнасцю. Адсутнасць беспрацоўя ў сацыялістычнай эры была ненатуральнай зьявай і нават не вынікам здольнасці сацыялістычнай сыстэмы забяспечыць працоўнае месца для кожнага. Насупраць гэтаму ў функцыянуючай рынкавай эканоміцы пэўная мера беспрацоўя зьяўляецца натуральнай. Дзяржава мусіць пабудаваць функцыянуючую сацыяльную сыстэму, якая б падтрымлівала тых, хто страціў працу. Па-сутнасці размова вядзецца пра замену лішніх, датаваных дзяржавай працоўных месцаў адраснай сацыяльнай дапамогай. Пасля 1990 году прадпрыемствы пачалі аптымізаваць колькасць сваіх супрацоўнікаў і беспрацоўе пачало расці.

У ЧР колькасць беспрацоўных спачатку павялічвалася вельмі марудна і ў першай палове мінулага дзесяцігоддзя была выразна меншай, чым у іншых краінах. Калі ў Вугоршчыне, Польшчы і Славацкім беспрацоўе ўжо ў 1991 годзе перакрочыла мяжу ў 10%, то ў Чэскай рэспубліцы аж да эканамічнага спаду 1997 году беспрацоўе трымалася на вельмі нізкім узроўні між 3 і 4%. Прычынай павольнага росту колькасці беспрацоўных у ЧР лічыцца попыт на працоўную сілу ў хутка растучай сферы паслугаў, адносна высокая кваліфікаванасць чэскіх рабочых і высокая колькасць працуючых пэнсіянэраў, чый адыход на адпачынак дазваляў скараціць колькасць працоўных месцаў бяз значнага росту беспрацоўя. У якасці аднаго з тлумачэнняў выкарыстоўвалася і перабольшаная колькасць супрацоўнікаў на прадпрыемствах, якія аж да эканамічнага спаду ў 1997 годзе не былі вымушаныя прайсці рэструктурызацыю і звальненнямі. Факт, што колькасць працуючых у прамысловасці ў 90-я гады істотна скарачалася, істотна аслабляе гэту гіпотэзу. Беспрацоўе пачало расці на працягу 1997 году. За два наступныя гады беспрацоўе дасягнула 9%.

Адмаўленьне ад «трэцяга шляху» было апраўданым

За апошніх 15 год Чэская рэспубліка прайшла складаны шлях ад эканомікі з цэнтральным плянаваннем да эканомікі рынкавай. Ніводная з краінаў, якія пайшлі гэтым шляхам, ня здолела пераадолець яго бяз стратаў і памылак. Але на канцы гэтага шляху чакала іх узагарода ў выглядзе павелічэння эфэктыўнасці эканомікі і дабрабыту насельніцтва ды прыняццё гэтых краінаў у міжнародныя эканамічныя і палітычныя структуры. Значным фактарам адноснага поспеху Чэскай рэспубліцы ў трансфармацыі было хуткае адмаўленьне ад «трэціх шляхоў» між сацыялізмам і рынкавай эканомікай. Прыклад Чэскай рэспубліцы паказаў, што для паспяховай трансфармацыі недастаткова толькі лібэралізацыі і стабілізацыі, адначасова трэба яшчэ будаваць адпаведныя рынкавыя інстытуты і заканадаўства. Таксама трэба змяніць мысленне і паводзіны людзей, якія ўсё сваё жыццё пражылі ў сыстэме, якая вельмі адрозніваецца ад рынкавай эканомікі. Усім зразумела, што такая трансфармацыя не адбываецца ў імгненне, але патрабуе гады.

Досьвед іншых краінаў Сярэдняй Эўропы

Вугоршчына

Шлях да рынкавай эканомікі, які абрала Вугоршчына, значна адрозніваўся ад шляху Чэскай рэспублікі. Першы дэмакратычны ўрад Вугоршчыны засяродзіўся на будаўніцтве інстытутаў мікраўзроўню. Яно ўключала ў сябе рэгуляцыю і кантроль за канкурэнцыяй у гаспадарцы, фінансавое пасярэдніцтва пачатку і заканчэння прадпрыемальніцтва. Вугоршчына абрала прыватызацыю заснаваную на традыцыйных метадах (непасрэдны продаж, аўкцыёны), бо патрабавала сродкі для фінансавання дэфіцыту бюджэта. У адрозненні ад Чэскай рэспублікі Вугоршчына была адназначна зацікаўлена ў прыцягненні замежных інвэстараў.

Вугорскія інстытуцыянальныя змены не суправаджаліся ніводнай сапраўднай макраэканамічнай стабілізацыяй. Як адзначалася вышэй, вугорская дэмакратызацыя не была схільная да жорсткіх аднаразовых мерапрыемстваў. Да таго ж вугорская эканоміка пасля дзвух дзесяцігоддзяў частковых рынкавых рэформаў была дастаткова лібэральнай і нераўнавага цэн была да пэўнай ступені ліквідаваная. Пачаткам 90-х гадоў Вугоршчына патрабавала перш за ўсё стандартных манэтэрных і фіскальных абмежаванняў. Яны адбыліся ажно ў 1995 годзе, калі краіне пагражаў сур'ёзны фінансавы крызіс. Пакет,

які складаўся з дэвальвацыі, абмежавання імпарту, скарачэння бюджэту ды дамовы з прафсаюзамі аб скарачэнні заробкаў, быў паспяховым і не дапусціў крызісу. З таго часу ў Вугоршчыне назіраецца эканамічны рост.

Калі ў Чэскай рэспубліцы на пачатку 90-х гадоў атрымалася дасягнуць макраэканамічнай стабілізацыі, дык істотна занябанымі заставаліся інстытуцыянальнае будаўніцтва ды мікрарэфармаваньне. Гэты дэфіцыт быў ліквідаваны толькі пасля крызісу 1997 году. Вугоршчына дзейнічала наадварот: пасля паспяховага будаўніцтва сыстэмы адпаведных інстытутаў, макраэканамічная стабілізацыя была вымушана крызісам 1995 году.

Польшча

Пачатковыя ўмовы польскай трансфармацыі былі шмат у чым неспрыяльныя. Акрамя традыцыйных недахопаў сацыялістычнай эканомікі Польшча мела вялікую замежную запазычанасць і высокую ступень інфляцыі. Падобна як і ў ЧССР новы польскі ўрад валодаў палітычным капіталам у выглядзе ахвоты палякаў прыняць без супраціву і вельмі жорсткія эканамічныя змены. Польская радыкальная праграма стабілізацыі 1990 году заслужыла назву «шокавай тэрапіі». Імгненна была адпушчана бальшыня цэн і зрушана карткавая сыстэма. Польскі злоты быў дэвальваваны і яго абменны курс фіксаваны. На працягу першых дзвюх год пасля ўвядзення гэтых зменаў скараціўся ВУП, значна вырасла беспрацоўе і рэальны заробак скараціўся больш чым на 20 %. Але пазней пачаўся рост эканомікі і адбылося паляпшэнне астатніх макраэканамічных паказальнікаў.

Галоўнай прычынай адноснага поспеху польскай трансфармацыі Марэк Бэлька (Marek Belka) (польскі міністар фінансаў ў 1997 і 2001–2002 гадох) называе менавіта шокавую тэрапію, якая зліквідавала значную частку дэфармацый сацыялістычнай эканомікі і моцна падштурхнула краіну да рынкавай эканомікі. Польшча таксама не губляла час на пошук «трэцяга шляху». Наступнымі фактарамі поспеху, на думку Бэлькі, былі дакладны працэс будаўніцтва інстытутаў (незалежны банкавы дагляд, незалежнасць цэнтральнага банка, будаваньне рынку капіталу і кантроль за ім), часовыя прагматычныя адхіленьні ад чыста лібэральнага курсу ды моцная праэўрапейская скіраванасць з мэтай далучэння да ЭЗ.

Нямецкая дэмакратычная рэспубліка

Сярод сацыялістычных краінаў, якія перажывалі эканамічную трансфармацыю, выключную пазыцыю займала Ўсходняя Нямеччына, якая з кастрычніка 1990 году ўз'ядналася з Нямецкай федэратыўнай рэспублікай. На першы погляд такім чынам Усходняя Нямеччына атрымала значныя перавагі: далучэнне да эканамічна паспяховай дзяржавы з развітой дэмакратыяй, імгненнае далучэнне да заходніх палітычных і эканамічных арганізацыяў, атрыманьне значных фінансавых сродкаў ад федэратыўнага ўраду ды структурных фондаў Эўразьвязу і магчымасць скарыстацца досведам заходнянемецкіх эканамічных адмыслоўцаў. Здавалася б такія ўмовы ідэальныя для паспяховай трансфармацыі, аднак стан федэральных краёў, якія да 1990 году былі часткай НДР не зьяўляецца аптымістычным: вельмі высокае беспрацоўе, неканкурэнтаздольная эканоміка і сталы сыход насельніцтва на захад.

Яшчэ непасрэдна да ўз'яднання ва Ўсходняй Нямеччыне была ўведзена заходнянемецкая інстытуцыянальная і юрыдычная сыстэмы. Яны ўключалі ў сябе ўвядзэнне прыватнай уласнасці, свабоднае цэнаўтварэнне, пакрыццё ўсходнянемецкага дэфіцыту бюджэту федэральным урадам і стварэнне Фонду нямецкага адзінства, галоўнай мэтай якога было фінансаваньне гаспадарчага абнаўленьня Ўсходняй Нямеччыны. Асноўным пытаньнем было валютнае ўз'яднаньне – гэта значыць увядзэнне нямецкай маркі (DM) у НДР. Ня гледзячы на папярэджанні федэральнага цэнтральнага банку (Bundesbank), што абмен усходнянемецкіх марак на заходнянемецкія ў сумеры 1:1 абцяжарыць абарот грашовай масы і будзе пагражаць стабільнасці курсу, было прынята рашэнне аб пераводу ўсіх плацяжоў, заробкаў, пэнсій і сацыяльных выплат менавіта ў такім сумеры. Зразумела, што такія змены насельніцтва ўсходу прыняло вельмі станоўча, але мясцовым фірмам гэта стварыла праблемы.

Галоўныя падставы для абмену ў памеры 1:1 былі палітычныя – размова ішла аб як мага хутчэйшым выраўнанні жыццёвага ўзроўню ў абедзвюх частках Нямеччыны. Калі заробкі ўсходнянемецкіх працоўных у 1991 годзе дасягнулі паловы заходнянемецкага ўзроўню, то прадукцыйнасць працы ў параўнанні з заходнянемецкай складала толькі траціну. Разам з ніжэйшай якасцю тавараў усё гэта зрабіла ўсходнянемецкія прадпрыемствы неканкурэнтаздольнымі. Гэта было як у адносінах да Заходняй Нямеччыны і краінаў Заходняй Эўропы, так і да былых краінаў СЭУ, у параўнанні з якімі былая НДР мела значна большыя выдаткі на працу. Такім чынам ўсходнянемецкі эканамічны спад быў вельмі моцным. На гэта ў значнай меры паўплываў, як і ў іншых сярэднеэўрапейскіх транзытных краінах, распад

СЭУ і зь ім зьвязаная страта замежных рынкаў. Фэдэральны ўрад інвэставаў значныя сродкі ў будаўніцтва інфраструктуры і рэканструкцыю ўсходу не зьвяртаючы дастатковай увагі на рынковыя сыгналы – тут зноўку перамагла палітыка над эканомікай. Усходнянемецкія прадпрыемствы прызвычаліся да шчодрых датацыяў і сталі ад іх залежыць.

Нямецкая трансфармацыя паказала, што нават далучэньне да адной з самых разьвітых эканомік сьвету і доступ да аграмадных фінансавых сродкаў ня робяць трансфармацыю эканомікі з цэнтральнаплянавай на рынковую бязболеснай. І ў такім выпадку краіна перажыве жорсткі трансфармацыйны спад і непазьбежна яе будзе чакаць шматгадовая рэструктурызацыя. Па-другое, прыклад НДР зьяўляецца ілюстрацыяй нэгатыўнага ўплыву выкарыстаньня трансфармацыі дзеля дасягненьня палітычных мэтаў і непавагі да эканамічных патрабаваньняў і законаў.

Віктар Ганзэльік вучыцца на магістарскай праграме эканомікі на Факультэце сацыяльных навук Карлавага ўнівэрсытэту. Пад час навучаньня прайшоў стажыроўкамі ў Гамбурскім і Джоржтаўнскім унівэрсытэтах. У 2004 годзе выдаў сэрыю артыкулаў на эканоміцы і палітыцы ЗША ў тыднёвіку *Ekonom*.

Прыватызацыя

Томаш Ежэк / *Tomáš Ježek*

Прыватызацыя ў Чэхаславацчыне з самага пачатку сталася несумніўным ядром трансфармацыі сацыялістычнага грамадства ў грамадства свабодных людзей, якія могуць выкарыстоўваць свае веды для дасягнення сваіх мэтаў. Яна абапіралася на даволі добрае веданьне тэхнік прыватызацыі, якімі карысталіся іншыя краіны, асабліва Вялікабрытанія, але гэтыя веды вельмі хутка далучыліся да канстатаваньня, што гэтыя тэхнікі і падыходы можна скарыстаць толькі часткова. Прыватызацыя ў Вялікабрытаніі абапіралася на надзею ўраду, што былыя дзяржаўныя прадпрыемствы пасля прыватызацыі стануць больш эфэктыўнымі – ад пачатку ўрад засяродзіўся толькі на гэта. Для прыватызацыі ў Чэхаславацчыне спачатку мусіла ўзьнікнуць рынкавая сыстэма, каб потым у яе межах прыходзілі спадзяваньні на большую эфэктыўнасьць прадпрыемстваў. Каб магла ўзьнікнуць рынкавая сыстэма было патрэбна адным махам «пераварнуць» крытычна вялікую масу дзяржаўных прадпрыемстваў у прыватныя рукі. Эфэктыўнасьць асобных прадпрыемстваў, якія ўваходзілі ў гэтую крытычную масу, мусіла быць на другім месцы інтарэсаў улады.

Вялікім адрозьненнем прыватызацыі ў Чэхаславацчыне і ў краінах з рынкавай эканомікай была розьніца ў суадносінах аб'ёму маёмасьці, якая мусіла быць прыватызаванай, да аб'ёму ашчаджэньняў. Гэтая розьніца была такая велізарная, што сама па сабе стварыла з прыватызацыі ў Чэхаславацчыне цалкам выключны працэс. Факт, што насельніцтва Чэхаславацчыны пасля 1989 году валодала вельмі абмежаванай колькасьцю ашчаджэньняў, якія ў суадносінах да дзяржаўнай маёмасьці, якую плянавалася прыватызаваць, былі практычна мізэрнымі, хутка праявіў сябе як факт стратэгічнага значэньня.

Спосабы прыватызацыі

Памер дзяржаўнай маёмасьці і ашчаджэньняў насельніцтва мелі стратэгічнае значэньне для выбару палітыкі прыватызацыі ў дзвух сэнсах. Па-першае, прыватызацыя заснаваная выключна на продажы дзяржаўнай маёмасьці грамадзянам, гэта значыць прыватызацыя, тэмп якой прыстасоўваецца тэмпу накапленьня фінансаў у насельніцтва, у сувязі зь велізарнай колькасьцю дзяржаўнай маёмасьці, цягнулася б дзiesiąткі год. Гэта было зусім немагчыма перш за ўсё таму, што пэрыяд пераходу ад аднаго рэжыму эканомікі да іншага зьяўляецца пэрыядам нестабільнасьці і павышанай рызыкі злачыннасьці. Па-другое, сэнсам прыватызацыі была таксама драматычная зьмена ролі ўраду ў адносінах да эканомікі – што азначала пераход ад ураду, які сам валодаў маёмасьцю і займаўся прадпрымальніцтвам да ўраду, які адказвае за ўсталяваньне правілаў, адпаведна зь якімі прадпрымальніцкай дзейнасьцю займаюцца прыватныя асобы. Адзіным магчымым выхадам з такой сытуацыі было рашэньне, што стратэгічным мэтадам прыватызацыі будзе бясплатны перавод дзяржаўнай маёмасьці ў рукі мясцовых прыватных асобаў. Дзеля гэтай мэты патрабавалася стварэньне асаблівага заканадаўства, галоўнай прыкметай якога было б тое, што яно ніякім чынам не зьвязанае з Гандлёвым кодэксам.

Рашэньне разумець прыватызацыю як бясплатную перадачу дзяржаўнай маёмасьці ў рукі мясцовых прыватных асобаў таксама абяцала вырашыць праблему хуткасьці прыватызацыі, іншымі словамі – як праблему працягласьці трансфармацыйнага пэрыяду, так і праблему зьмены ролі ўраду ў эканоміцы. Прасунуць гэтую стратэгічную канцэпцыю было ня проста. Супрацьстаяньне паходзіла з таго, што апанэнты не маглі зразумець, што ўрад у пэрыяд трансфармацыі знаходзіцца ў вельмі супярэчлівым становішчы, у якім выразную перавагу мусяць мець яго трансфармацыйныя задачы над задачамі забеспячэньня функцыянаваньня сэктараў, якія залежаць ад бюджэтных выдаткаў дзяржавы. Заняйдбанасьць такіх сэктараў, як адукацыя, грамадзкі транспарт, экалёгія, мэдыцына і іншыя былі моцнымі аргумэнтамі супраць ідэі, адпаведна зь якой дзяржава мусіла як мага хутчэй і без кампэнсацыі пазбавіцца сваёй маёмасьці на карысьць мясцовых прыватных асобаў.

Асноўнаю стратэгічнаю задачу, якая паходзіла з рашэньня адпаведна зь якім прыватызацыя мусіла адбывацца ў выглядзе бясплатнай раздачы маёмасьці насельніцтву, на працягу першых год трансфармацыі удалося ўтрымаць ня глядзячы на значную мадыфікацыю. Першую мадыфікацыю першапачатковай стратэгічнай ідэі раздаваць дзяржаўную маёмасьць грамадзянам выклікала выяўленьне таго факту, што грамадзкая думка чакае абнаўленьня рынкавых структураў разам з аднаўленьнем правоў на прыватную

ўласнасьць асобаў, якія былі пазбаўленыя гэтага права ў выніку нацыяналізацыі. Таму рэстытуцыя апынулася самым хуткім спосабам прыватызацыі.

Малая прыватызацыя

Другой мадыфікацыяй была ідэя малой прыватызацыі. Яна нарадзілася пасля першых дэмакратычных выбараў летам 1990 году як рэакцыя на чаканьні грамадства, якое ўжо праз дзевяць месяцаў пасля рэвалюцыі прагла бачыць першыя вынікі трансфармацыі. З адлегласьці сёньняшняга дня, у малой прыватызацыі трэба ацаніць у першую чаргу тое, што яна была вялікім публічным тэатрам і школай адначасова, якія больш за год прыцягвалі к сябе першапачатковую ўвагу. Людзі кожныя выходныя ў кожным, нават самым маленькім, мястэчку маглі назіраць за «працай» сілаў рынку і вучыцца іх разумець. У раённых прыватызацыйных камісях вырасла вельмі ўплывовая група людзей, якія актыўна прапагавалі ідэю свабоднага рынку і яго гульні па правілах.

Напор, зь якім пачалася малая прыватызацыя, вельмі хутка пераканаў мэнэджэраў дзяржаўных прадпрыемстваў і іх прыхільнікаў у галіновых міністэрствах, што прыватызацыю трэба ўспрымаць сур'ёзна. За пэрыяд сацыялізму яны прызвычаліся да пэрманэнтных рэформаў і спачатку думалі, што прыватызацыя будзе ўсяго толькі чарговым з доўтага шэрагу рэфармацыйных практыкаваньняў, якія трэба перажыць, як і ўсе папярэднія. У гэтым сэнсе малая прыватызацыя стварыла вельмі важкія перадумовы для пасьпяховага пачатку вялікай прыватызацыі. Мэнэджэры прадпрыемстваў убачылі ў надыходзячай вялікай прыватызацыі свой паратунак і пачалі вельмі актыўна супрацоўнічаць. Яны мусілі выбіраць між аўкцыёнамі малой прыватызацыі матэрыяльных актываў, у выніку якіх заставаліся па-за гульнію, і вялікапрыватызацыйнай трансфармацыяй дзяржаўных прадпрыемстваў у акцыянэрныя таварыствы, у якіх пакуль што заставалася месца і для іх.

Купонавая прыватызацыя

Канцэптуальная ідэя разумець прыватызацыю як раздачу дзяржаўнай маёмасьці грамадзянам была вельмі хутка пераведзена ў праект купонавай прыватызацыі. Ад купонавай прыватызацыі перш за ўсё чакалася хуткасьць і масавасьць, пераадоленьне праблемы трансфармацыі велізарнай колькасьці дзяржаўнай маёмасьці за прымальна доўгі пэрыяд. Таксама чакалася, што пачне працаваць рынак акцый ці біржа, як адзін з ключавых інстытутаў рынкавай эканомікі. Было відавочна, што галоўны прадукт рынку з акцыямі – кошт капіталу – можа быць надзейным толькі ў тым выпадку, калі рынак пачне масава разьвівацца. Ніякі іншы спосаб прыватызацыі ня мог абяцаць, што падрыхтуе аснову для непасрэднага старту рынку капітала.

Логіка купонавай прыватызацыі, хаця і не зьяўлялася адзіным мэтадам вялікай прыватызацыі, патрабавала каб вялікая прыватызацыя была зарганізавана ў дзьве хвалі. Толькі купонавая прыватызацыя патрабавала дакладнага вызначэньня колькасьці маёмасьці, якая будзе прыватызавана за адзін раз, і дакладнага прызначэньня тэрмінаў пачатку і канца працэсу. Усе астатнія спосабы прыватызацыі добра абыйшліся б без хваляў і маглі б адбывацца без часовага абмежаваньня. Тым ня менш аўкцыёны вялікай прыватызацыі, адкрытыя конкурсы, непасрэдны продаж і перадача дзяржаўнай маёмасьці муніцыпалітэтам ускосна атрымлівалі выгоды з таго, што купонавая прыватызацыя ўключыла ў свой працэс ціск часу. Паслабленьне гэтага ціску пасля сканчэньня купонавай прыватызацыі вельмі хутка праявілася ў выглядзе значна паслабленага і пастаянна паслабляючага тэмпу прыватызацыі адносна невялікага аб'ёму застаўшайся дзяржаўнай маёмасьці.

Сам працэс вялікай прыватызацыі пачаўся ў Чэхаславаччыне на пачатку чэрвеня 1991 году з публікацыі чатырох сьпісаў, якія прэтэндавалі на апісаньне ўсёй дзяржаўнай маёмасьці, у выглядзе пераліку прадпрыемстваў. Першыя два сьпісы ўключалі ў сябе прадпрыемствы, якія ўваходзілі ў дзьве хвалі прыватызацыі, у трэцім сьпісе былі прадпрыемствы, якія мусілі ліквідавацца, у чацьвёртым сьпісе былі прадпрыемствы, які мусілі застацца дзяржаўнай маёмасьцю. Словам прадпрыемства тут называліся і такія ўстановы, як школы, музэі і г.д. Публікацыя першага сьпісу, які ўключаў у сябе прадпрыемствы прызначаныя для першай хвалі прыватызацыі, адначасова была і зваротам да грамадзянаў, каб да 31.10 1991 прадаставалі свой канкурэнтаздольны праект прыватызацыі – мэнэджмэнт прадпрыемстваў мусіў прадставіць свой праект прыватызацыі ў абавязковым парадку. Калі купонавая прыватызацыя сама па сабе была праўленьнем і нават дэманстрацыяй дэмакратычнасьці, дэмакратычны характар прыватызацыі вызначаў і яе другі камень у падмурку – права кожнага грамадзяніна, у тым ліку і замежніка, прадставіць свой праект прыватызацыі дзяржаўнай маёмасьці. Толькі дзякуючы значнай палітычнай падтрымцы Чэскай нацыянальнай рады і ўраду нежаданьне мэнэджэраў прадпрыемстваў прадстаўляць усім

зацікаўленым інфармацыю для распрацоўкі канкурэнтаздольнага праекту прыватызацыі было зламана з дапамогай адпаведнага заканадаўства. Грунтоўная сыстэматычная палітычная падтрымка правіла сябе яшчэ шмат разоў і была адным з найбольш значных чыньнікаў поспеху.

І хаця замежнікі, якія прадстаўлялі свае праекты прыватызацыі (патэнцыйныя інвэстары) не стваралі разам з чэскімі «арганізаванага фронту» супраць плянаў фэдэральнага міністэрства фінансаў ператварыць купонавую прыватызацыю ў адзіны спосаб прыватызацыі, іх зацікаўленасць была падобная і ўплывала падобна як зацікаўленасць чэскіх прадпрыемстваў: атрымаць ад прыватызацыі магчымасць для куплі рэальнай маёмасці, а не ў якім выпадку толькі акцый, а калі ўжо акцый, то толькі кантрольнага пакета. Яны не хацелі ад фэдэральнага міністэрства фінансаў чуць адгаворак іх ад удзелу ў прыватызацыі, каб набылі маёмасць з рук новых чэскіх уласнікаў і «неабцяжарвалі» дзяржаву.

Замежны капітал

Масавы прыход замежнага капіталу шляхам прыватызацыі на самым яе пачатку быў адным з найбольшых поспехаў. За вельмі кароткі пэрыяд 11-ці месяцаў ад заснавання Фонду нацыянальнай маёмасці ў жніўні 1991 году да канца тэрміну паўнамоцтваў першага чэскага ўраду ў рукі замежных інвэстараў было прыватызавана больш за 50 вялікіх прадпрыемстваў. Усе яны, без адзінага выключэння, паспяхова і сёння ды шмат іх ператварылася ў ядро, вакол якога пачала ўзнікаць сетка чэскіх пастаўшчыкоў. Гэты поспех трэба прылісаць таксама выдатнай групе амэрыканскіх кансультантаў, якіх фінансаваў USAID. У той час чэскі ўрад мусіў супраціўляцца ня толькі канцэптуальна памылковым уяўленьям фэдэральнага міністэрства фінансаў аб спосабе прыходу замежных інвэстараў у эканоміку, але і значнай частке грамадзкай думкі, якая была супраць «распродажу» нацыянальнай маёмасці замежнікам.

Арганізацыйна купонавая прыватызацыя дзялілася на так званыя бакі попыту і прапановы. Калі бок «попыту», за арганізацыю якога адказвала міністэрства фінансаў, пачынаючы рэгістрацыяй удзельнікаў і сканчваючы абменам інвэстыцыйных купонаў на акцыі быў выкананы кампутарнай тэхнікай, безь якой купонавую прыватызацыю немагчыма ўявіць, то бок «прапановы» быў гарой «ручнай» працы для міністэрства прыватызацыі, а ў той частцы дзе прапаноўваўся непасрэдна продаж мясцовым ці замежным прадпрыемствам, то і для гаспадарчай рады чэскага ўраду.

Першапачатковае меркаваньне фэдэральнага міністэрства фінансаў, на якім была заснавана і першапачатковая «кампутаровая» гарманаграма першай хвалі, і думка, што частку «прапановы» здолеюць выканаць кампутары, ня здзейснілася. Дзякуючы вялікай зацікаўленасці чэскіх і замежных прадпрыемстваў, на адно дзяржаўнае прадпрыемства было прадастаўлена ў сярэднім каля 5 праектаў прыватызацыі. Усе праекты трэба было вывучыць і ацаніць. Такая сытуацыя паўплывала на драматызацыю ўсяго працэсу вялікай прыватызацыі, паколькі на адзін зацьверджаны праект прыватызацыі прыходзілася 4 незацьверджаных з адпаведнай колькасцю разчараваных людзей.

Вялікая колькасць праектаў прыватызацыі дазволіла скарыстаць працэс прыватызацыі для драбленьня тэрытарыяльных манаполій і рэструктурызацыі вялікіх прадпрыемстваў. Калі б гэтага не было, а рэалізаваўся б першапачатковы «кампутаровы» праект фэдэральнага міністэрства фінансаў, які не даваў часу для прадстаўленьня дастатковай колькасці праектаў і на іх апрацоўку рэзэрваваў дзесяць працоўных дзён, то заставалася б браць пад увагу толькі абавязковыя праекты мэнэджменту прадпрыемстваў, што захоўвалі «сацыялістычную» структуру вялізных прадпрыемстваў улучна зь іх рознай невытворчай дзейнасцю пачынаючы ад дзіцячых садкоў і сканчваючы басэйнамі. Гэтыя невытворчыя дзейнасці маглі быць адпаведна з прадастаўленымі праектамі прыватызацыі бясплатна пераведзены ва ўласнасць муніцыпалітэтаў. Такім чынам купонавая прыватызацыя не распачалася адпаведна з «кампутаровым» праектам 1 студзеня 1992, але напэўна аж 18 траўня 1992 году.

Рэстытуцыйны і Фундацыйны інвэстыцыйны фонды

Падрыхтоўка боку прапановы купонавай прыватызацыі адбывалася зімой і летам 1992 году і мела вельмі значныя пабочныя прадукты. Зьмены закона дазволілі заснаваць Рэстытуцыйны інвэстыцыйны фонд (РІФ). Неабходнасць у яго стварэнні ўзнікла падчас зацьверджэння праектаў прыватызацыі, калі было неабходна аддзяліць маёмасць прызначаную для прыватызацыі ад маёмасці, якая мусіла вяртацца першапачатковым уласнікам. Маёмасць РІФ узнікала наступным чынам: з кожнага акцыянернага таварыства, якое прызначалася для купонавай прыватызацыі 3% акцый адлічвалі ў фонд. Сэнс такой рэзэрвацыі часткі дзяржаўнай маёмасці заключаўся ў тым, каб у выпадку, калі патрабаванні рэстытуцыі немагчыма будзе задаволіць выданьнем фізычнай маёмасці, была створана магчымасць задавальнення рэстытуцыйных патрабаванняў выданьнем акцый РІФ без удзелу дзяржбюджэту.

Падобным чынам і ў той жа час была створана законная магчымасць, каб ад кожнага акцыянэрага таварыства, якое чакала другой хвалі прыватызацыі, аддзяліць 1% акцый і ўкласці іх у Фундацыйны інвэстыцыйны фонд (ФІФ). Сэнсам ФІФ была аднаразовая падтрымка ўзнікнення незалежнага сектару. Ідэю ФІФ, у адрозненні ад РІФ, не атрымалася давесці да практычнай рэалізацыі яшчэ да канца тэрміну паўнамоцтваў першага чэскага ўраду ў чэрвені 1992 году, таму чэскія фундацыі мусілі чакаць грошаў з ФІФ яшчэ дзесяць наступных год. Папраўкай закону была дадзена яшчэ трэцяя магчымасць, як з дапамогай купонавай прыватызацыі вырашыць стратэгічныя фінансавыя пытанні – аддзяляць частку акцый на патрэбы сацыяльнага і медычнага забеспячэння. У адрозненні ад ФІФ, асновы якога былі закладзены да заканчэння тэрміну паўнамоцтваў першага чэскага ўраду, што вымушала наступныя ўрады дакончыць справу, рэалізацыя трэцяга фонду, які атрымаў назву Інвэстыцыйны фонд сацыяльнага і медычнага забеспячэння, з-за недахопу часу да канца пэрыяду першага чэскага ўраду не была распачата.

Таму для наступнага ўраду было вельмі проста акцыі, якія былі адкладзеныя для гэтай мэты, прадаць і прыбытак скарыстаць інакш. Калі азірнуцца назад – відавочна, што ўплыў трэцяга, «абортам» загубленага, фонду на стан сучасных фінансаў быў бы несумніўна вельмі значны. Варожы падыход прадстаўнікоў наступнага ўраду асабліва да другога і трэцяга фондаў можна растлумачыць толькі іх жаданнем помсціць за паразу ў спрэчцы на конт «купонавага фундаменталізму» у сьнежні 1991 году, адпаведна зь якім у купонавай прыватызацыі мусіла ўдзельнічаць уся дзяржаўная маёмасць.

Інвэстыцыйныя прыватызацыйныя фонды

У параўнанні з мадыфікацыяй першапачатковага «кампутаровага» праекту найбольшай зьменай, якая адбылася пасля пачатку падрыхтоўчай фазы купонавай прыватызацыі і пасля абвешчання правілаў яе рэалізацыі, было рашэнне дазволіць удзельнічаць ва ўжо распачатым праекце інвэстыцыйным прыватызацыйным фондам. Гэта мусіла быць рэакцыя на крытычныя прапановы, што ўдзел у прыватызацыі толькі асобных грамадзянаў – уладальнікаў інвэстыцыйных купонаў – веў бы да вялікай колькасці разасобленых акцыянэраў, якія ня былі б здольныя якасна выконваць свае ўласніцкія правы, гэта значыць кіраваць таварыствам, акцыянэрамі якога яны стануць. Азіраючыся назад бачна, што гэта быў, уласна кажучы, страх з узнікнення акцыянэрнай структуры, якая зьяўляецца тыповай для развітога рынку капіталу англасаксонскага сьвету, дзе правілы кіравання акцыянэрным таварыствам вырашаюць асноўную праблему: як забяспечыць такія ўмовы, каб таварыства працавала на карысць разасобленых акцыянэраў, а не на карысць іх мэнэджэраў. Стаўка на інвэстыцыйныя прыватызацыйныя фонды пасля пачатку купонавай прыватызацыі вырашыла праблему разасобленасці акцыянэраў толькі часткова, але замест таго стварыла дзьве новыя, нашмат больш складаныя праблемы. Імі сталі паводзіны акцыянэраў, якія мелі большасць акцый інвэстыцыйнага прыватызацыйнага фонду да тых акцыянэраў, якія мелі менш акцый, ды праблема адносінаў інвэстыцыйнага прыватызацыйнага фонду, як бальшынёвага акцыянэра прыватызаванага таварыства, да акцыянэраў, якія маюць менш акцый.

Імкненне інвэстыцыйных прыватызацыйных фондаў, выступаючых у ролі акцыянэраў, атрымаць большасць у прыватызаваных кампаніях, было часцей за ўсё імкненнем атрымаць як мага большы кароткачасовы прыбытак, але ні ў якім разе доўгачасовы прыбытак, які мог быць толькі высьледкам рашэння фонду аб доўгачасовым валоданні акцыямі і не разглядаць іх як часовую спекулятыўную інвэстыцыю. Заканадаўцы адрэагавалі на такія паводзіны фондаў і перагледзілі закон аб інвэстыцыйных кампаніях і фондах, каб парадаксальна абмежаваць магчымасць фондаў мець кантрольны пакет акцый у прыватызаваных кампаніях. Парадаксальна таму, што допуск фондаў да купонавай прыватызацыі кіраваўся страхам з разрозненасці акцыянэраў і імкненнем дапамагчы ўзнікненню акцыянэрнай структуры з больш канцэнтраванымі аўкцыёнамі акцый. Азіраючыся назад становіцца зразумела, што канцэнтрацыя аўкцыёнаў акцый пазней адбылася б сама сабой і без інвэстыцыйных прыватызацыйных фондаў, але без спецыфічных праблемаў, якія ўзніклі з-за перакрывавання інтарэсаў фондаў як акцыянэраў прыватызаваных кампаній і інтарэсаў акцыянэраў фондаў, асабліва тых, якія валодалі большасцю акцый.

Д’ябал хаваецца за дробязямі

Імпрызаваны допуск інвэстыцыйных прыватызацыйных фондаў да купонавай прыватызацыі, арганізаваны фэдэральным міністэрствам фінансаў, выклікаў сэрыю фінансавых скандалаў і падарваў давер грамадзкасці. Як часта здараецца, д’ябал быў схаваны за дробязямі. Інвэстыцыйныя прыватызацыйныя фонды, адпаведна з законам, былі заснаваныя як акцыянэрныя таварыствы, такім

чынам сярод акцыянэраў апынуліся побач як заснавальнікі фонду, якія мусілі кіраваць фондам, так і ўдзельнікі купонавай прыватызацыі, якія даверылі фонду свае інвэстыцыйныя купоны. Такім чынам быў парушаны асноўны прынцып: маёмасьць кіраўніцтва фонду і маёмасьць інвэстара ніколі не павінна зьмешвацца разам і мусіць быць адзелена ад ад другой вельмі дакладна. Атрымалася, што заснавальнікі фондаў маглі як акцыянэры, якія валодаюць большасьцю акцый, свабодна распараджацца ўсёй маёмасьцю фонду, гэта значыць і той, якая прыпадала на акцыі былых уладальнікаў інвэстыцыйных купонаў.

Няма чаму дзівіцца, што заснавальнікі фондаў пачуваліся як іх уласнікі, а таксама і мэды лічылі іх уласнікамі фондаў. Насамрэч заснавальнікі выкарыстоўвалі легальную магчымасьць распараджацца чужой маёмасьцю на сваю карысьць. Толькі ў 1998 годзе гэтую праблему вырашыла новая рэдакцыя гэтага лёсавызначальнага закону аб інвэстыцыйных кампаніях і фондах з 1992 году, якая прызначыла трансфармацыю інвэстыцыйных прыватызацыйных фондаў у адкрытыя долевыя фонды. Гэты закон у 1992 годзе мог быць прапанаваны фэдэральным урадам і прыняты Фэдэральным сходам толькі з-за непазьбежных прабелаў у кампэтэнцыі чэскага «троеўладзьдзя» і недахопу часу, што дазваляла фэдэральнаму міністэрству фінансаў пакінуць без адказу заўвагі, якія атрымала ад прэзыдыюму Фонду нацыянальнай маёмасьці Чэскай рэспублікі сваечасова, яшчэ ў лютым 1992 году.

Юрысты і эканамісты

Адно з найбольшых павучэньняў чэхаславацкай прыватызацыі – павучэньне аб неабходнасьці супрацоўніцтва юрыстаў і эканамістаў. Паколькі прыватызацыя сваім характарам зьяўляецца больш юрыдычнай праблемай, чым эканамічнай, юрысты ў канцы 80-х гадоў ня толькі не былі гатовыя да яе, але нават не вялі прафэсійных дыскусій на гэтую тэму. Пасьля 1989 году сьцяг прыватызацыі ўхапілі эканамісты, на якіх парадаксальна звалілася крытыка за недаацэньваньне юрыдычнага боку прыватызацыі. Хаця на міністэрстве прыватызацыі было некалькі выдатных юрыстаў, якія вартыя ўганараваньня за посьпех прыватызацыі, юрысты агулам на працягу ўсяго пэрыяду трансфармацыі давалі зразумець, што канцэптuallyныя праблемы прыватызацыі эканамісты мусяць вырашаць самі і што іх цікавасьць будучь заслугаюць толькі вападкі, якія дадуць працу адвакатам.

Апошнім павучэньнем чэхаславацкай прыватызацыі было тое, што не існуе задачы, для вырашэньня якой дастаткова супрацоўніцтва, нават добра арганізаваных эканамічных міністэрстваў ці міністэрстваў, якія займаюцца дзяржаўнай маёмасьцю прызначанай для прыватызацыі (фінансаў, прамысловасьці, гандлю, замяроства, культуры, аховы здароўя). Ад самага пачатку грамадзкая думка вельмі спрыяльна ставілася да ідэі прыватызацыі, яе падтрымка пачала слабець разам з тым, як усплывалі выпадкі крадзяжоў дзяржаўнай маёмасьці падчас прыватызацыі. Задача аховы дзяржаўнай маёмасьці не магла ляжаць на «эканамічных міністэрствах», бо тыя наадварот мусілі мець магчымасьць разьлічваць на прафэсійную працу ведамстваў, якія адказвалі за барацьбу са злчыннасьцю.

Посьпеху прыватызацыі вельмі пагражала амаль цалковая адсутнасьць працы паліцыі, пракуратуры і судоў, якая б была адмыслова скіравана на ахову ўнікальнага і надзвычай рызыкаўнага працэсу масавага пераўтварэньня дзяржаўнай маёмасьці ў маёмасьць прыватную. Гэты працэс пераўтварэньня адбываўся ў пэрыяд, калі старыя сацыялістычныя мэханізмы аховы маёмасьці распаліся і перасталі дзейнічаць у чаканьні свайго блізкага канца, гэта значыць прыкладана ад пачатку гэтак званай малой прыватызацыі на пачатку 1991 году. Ахова маёмасьці, якой займаліся новыя прыватныя ўласнікі, была яшчэ вельмі слабой ці зусім не працавала. Замест таго каб паліцыя, пракуратура і суды пад час гэтага «паходу далінай сьмерці» былі напалатова, наадварот часта заставаліся дэманстратыўна пасыўныя, бо прыватызацыя стварала структуры для падаўленьня якіх большасьць супрацоўнікаў гэтых ведамстваў падрыхтоўвалася гадамі.

Томш Ежэк скончыў Вышэйшую эканамічную школу ў Празе. Пасьля 1990 году быў міністрам па кіраваньні нацыянальнай маёмасьцю і яе прыватызацыі, пасьля быў дэпутатам чэскага парлямэнту. З 1996 году сябра біржавой калегіі Біржы каштоўных папераў і сябра Камісіі па каштоўных паперах.

Ценявыя бакі трансфармацыі банкавай сыстэмы

Ян Гаек / Jan Hájek

Кансэрватызм і негнуткасьць камуністычнага кіраўніцтва Чэхаславацкай рэформы банкавай сыстэмы ў другой палове 80-х гадоў садзейнічалі таму, што да падрыхтоўкі рэформы банкавай сыстэмы ў межах так званай перабудовы тут дайшло як у адной з апошніх краінаў Сярэдняй і Ўсходняй Эўропы – усяго за некалькі месяцаў да падзення таталітарнага рэжыму. Бурлівае палітычнае разьвіцьцё вельмі хутка апырэдзіла занадта доўга рыхтаваньня зьмены банкавай сыстэмы. Чым больш першапачатковая камуністычная рэформа банкавай сыстэмы стрымлівалася, тым болей імклівым і стыхійным было разьвіцьцё гэтага сэктару ў новых умовах.

Патрэбныя рэгулятары банкавага жыцьця ў Чэхаславацкай рэформе не былі створаны папярэдне, а ўзніклі па-ходу, як рэакцыя на непрадказальнае разьвіцьцё, нават адзін раз пасля («*ex post*»). Прыкладам можа быць разьвіцьцё так званай мінімальнага статутнага капіталу банкаў. Першапачаткова цэнтральны банк хацеў зрабіць атрыманьне ліцэнзій для новаўзнікаючых суб'ектаў прадпрымальніцтва як мага больш простым. Таму ён не абмяжоўваў колькасьць новых банкаў, а толькі ўстанавіў уваходны ліміт, прычым вельмі лібэральны, у памеры 1,8 мільёны USD.

Незвычайна нізкі памер статутнага капіталу мусіў паводле першапачатковых уяўленьняў, дапамагчы старту рынкавай банкавай сыстэмы. Як вынік – адбыўся рост колькасьці шматлікіх банкавых устаноў. За чатыры гады было выдадзена амаль 60 новых банкавых ліцэнзій. Сталы рост колькасьці новых банкаў са слабым капіталам быў вельмі нечаканым для цэнтральнага банка і значна перабольшваў першапачатковыя ўяўленьні наконт аднаўленьня і аздаравленьня рынкавага банкавага сэктару. Таму ўмовы паступова рабіліся больш строгімі.

Імкненьне абмежаваць рост колькасьці банкаў са слабым капіталам прывяло да павышэньня ліміту да 10,17 мільёнаў USD (у першай палове 1991 году). На працягу дзвух наступных гадоў узніклі больш моцныя ўстановы, рост колькасьці банкаў не спыніўся (у гультю пачалі ўступаць замежныя суб'екты). Таму напрыканцы 1993 году адбылося чарговае падвышэньне банкавага ліміту ажно да 17,15 мільёнаў USD. Гэта прыкладна ў тры разы болей за звычайны статутны капітал у Эўрапейскім зьвязе (6 мільёнаў USD). Ва ўмовах адносна слабой эканомікі Чэскай рэспублікі гэта дэ факта азначала мараторый на ўзьнікненьне новых банкаў. На працягу амаль чатырох год адбыўся пераход ад лібэральных умоваў для заснаваньня новых банкаў да фактычнай супарцьлегласьці.

Камуністычныя банкі

Да банкавага сэктару, які па-новаму фармаваўся ў рынкавых умовах, перайшло таксама – як нейкая астаткавая зьява спробаў рэформаў на прыканцы 80-х гадоў – некалькі старэйшых банкаў. Гэтыя банкі з камуністычнай эры прынеслі значны цяжар у выглядзе розных запазычанасьцяў, а асабліва шэрагу пазыкаў, чые карані хаваліся ў яшчэ неэканамічных практыках цэнтральна планаванай гаспадаркі. У першай палове 90-х гадоў дзяржава дапамагла гэтым банкам пазбавіцца ад усіх запазычанасьцяў, якія паходзілі яшчэ з мінулай «сацыялістычнай» сыстэмы альбо якія выплывалі з пераходу на новыя эканамічныя ўмовы. Выдаткі на гэтую аздаравленчую праграму цалкам узяла на сябе дзяржава, а іх памер склаў (адпаведна з рэкапітуляцыяй 2000 году) каля 2,59 мільярдаў USD.

Ачышчаныя такім чынам старэйшыя банкавыя ўстановы, падобна як і ўсе новазаснаваныя банкі маглі распачаць прадпрымальніцкую дзейнасьць ва ўмовах рынкавай эканомікі як свабодныя суб'екты прадпрымальніцтва, цалкам адказныя за сваю дзейнасьць. Ня гледзячы на гэта, ў наступныя гады чэская банкавая сыстэма неадкладна патрабавала распачаць далейшыя аздаравленчыя мерапрыемствы. У першую чаргу размова ішла аб несистэмных умяшальніцтвах цэнтральнага банка *ad hoc* (у сваёй большасьці заключаліся ў вымушаным крызісным кіраўніцтве праблемнымі банкам ці ў яго ліквідацыі), потым аб так званай *Кансалідацыйнай праграме II*, потым аб *Стабілізацыйнай праграме* і нарэшце аб так званым *Раісэньні праблемаў вялікіх банкаў*.

Памер фінансавых выдаткаў дзяржавы на ўсе гэтыя аздаравленчыя праграмы на пачатку новага стагодзьдзя ацэньваўся больш чым на 7,77 мільярдаў USD. Падаткаплацельшчыкі за памылкі свабодных

суб'ектаў, якія дзейнічалі ўжо ў рынкавай сыстэме і якія мусілі адпаведна з асновамі свабоднага прадпрымальніцтва ў поўным аб'ёме несці адказнасць за свае рашэнні, заплацілі ў тры разы больш, чым складалі фінансавыя запасычанысці, якія паходзілі яшчэ з часоў «неэканамічнага» дырэктыўнага планавання камуністычнай эры.

Тыповай рысай чэскай банкавай сыстэмы была дамінуючая роля некалькіх буйных банкаў. У другой палове 90-х гадоў група зь пяці найбольшых устаноў рэалізавала каля 60 % баянскай сумы усіх чэскіх банкаў і прыкладна такую ж частку складаў яе асноўны капітал. Для параўнання доля у баянскай суме пяці найбуйнейшых банкаў складала нарыклад у Нямеччыне ў 1998 годзе толькі 17 %, у ЗША – 35 %. Але вялікая ступень «алігапалізацыі» банкавага рынку ў Чэскай рэспубліцы не зьяўлялася галоўнай праблемай. У некаторых краінах (напрыклад Нідэрлянды, Швэцыя) доля найбуйнейшых банкаў яшчэ большая. Праблема была ў тым, што гэта былі банкі, чые карані і ўзьнікненне паходзілі з часоў сацыялістычнай эканомікі. Такім чынам астатковыя зьявы «сацыялістычнай» банкавай сыстэмы захаваліся адразу ў некалькіх плоскасцях.

Намэнклятурны мэнэджмэнт

Побач зь юрыдычным поглядам (аж да канца 90-х гадоў ва ўсіх найбуйнейшых банках дзяржава мела пэўную ўласную долю) існавала яшчэ кадравая галіна. Адным з накірункаў прыватызацыі эканомікі, было патрабаваньне, каб кіраваньне асобнымі прадпрыемствамі не пераняў іх першапачатковы мэнэджмэнт, які ў сваёй большасці паходзіў з членаў камуністычнай намэнклятуры, у банкавым сэктары надта ня ўдаўся. І хаця самыя гучныя выпадкі з прадстаўнікамі вярхушкі банкавай іерархіі былі збольшага ліквідаваныя, большасць ранейшых кіраўнікоў ці іх намеснікаў былі ўсё ж такі хутка перавучаныя. З камуністычных «кадравых рэзэрваў» раптам сталіся «капітаны» эканомікі, якія валодалі, па чэскіх памерах, велізарнымі фінансавымі сродкамі і пры гэтым не мусілі несці перад некім канкрэтным адказнасць за гаспадараньне з імі.

Гэтыя «новыя чэскія банкіры» вельмі хутка выйшлі на міжнародны фінансавы рынак. У нялітаснай канкурэнцыі з найлепшымі фінансавымі інтэлектуаламі гэтыя, ўзьнікшыя за адну ноч, «таксама фінансісты» мелі мінімальны шанец на посьпех. Адсюль выплывалі вялікія страты найбуйнейшых банкаў у апэрацыях на сьвятовых фінансавых рынках, зусім невыгодныя гандлёвыя дамовы ці некаторыя сумніўныя і ў выніку цалкам катастрафічныя «партнёрствы».

Выразнаму кар'ернаму росту сярэдняга і ніжэйшага пэрсаналу «сацыялістычных» банкаў пасадынічала інтэнсіўнае разьвіцьцё банкавага сэктару. Вялікі попыт на новыя працоўныя сілы ў эктэнсіўна разьвіваючайся галіне садзейнічаў прыліву вялікай колькасці зусім недасьведчаных супрацоўнікаў. Кожны, хто меў раней досьвед нейкай працы з фінансамі, адразу прасунуўся на сярэднія і вышэйшыя прыступкі банкавай іерархіі. Гэтыя людзі прынеслі шэраг «сацыялістычных» недахопаў – пачынаючы адсутнасцю ведаў асноўных прынцыпаў дзеяньня рынкавай эканомікі і сканчваючы пагардлівым стаўленьнем да кліентаў.

Адчувальныя недахопы ў кадравай галіне не запоўнілі нават маладыя адмыслоўцы, якія атрымалі прафэсійную адукацыю ва ўмовах рынкавай эканомікі. У супярэчлівасьці з практычным досьведам гэтыя маладыя адмыслоўцы вельмі хутка атрымалі прафэсійную самаўпэўненасьць (раптам імплантаваную як частку іх «рынкавага» выхаваньня) і пэўнае ўнутранае адчуваньне, што яны могуць канкураваць з дасьведчанымі фінансістамі з разьвітых краінаў. Калі потым даходзіла да сапраўднага гандлёвага суперніцтва гэтых – пры ўсёй павазе – усё яшчэ зайцаў з драпежнымі тыграмі фінансавага сьвету, яго вынікі былі для чэскай банкавай сыстэмы не надта добрымі.

Нядзейсная канкурэнцыя

Збольшага манапалістычнае становішча вялікіх банкаў садзейнічала таму, што ва ўсім сэктары было вельмі мала рэгулюючага ціску канкурэнцыі. Першапачатковае, крыху наіўнае ўяўленьне аб нябачнай руцэ рынку, якая ўсё выправіць належным чынам, ня здзейснілася. Дамінуючыя на рынку, «сацыялістычныя» па сваім паходжаньні, банкі яшчэ доўга захоўвалі і «сацыялістычны» спосаб працы, пераважна грэблівы і – сьціпла сказана – непрыязны падыход да кліентаў, асабліва дробных.

Толькі пры такіх умовах магла быць захавана цалкам унікальная розьніца ў адсотках па крэдытах (гэта значыць розьніца між адсоткамі з крэдыта і адсоткамі з унёску), якая на працягу 90-х гадоў у Чэскай рэспубліцы знаходзілася між 6 і 7 %. У дзеючых рынковых эканоміках сьвету гэтая розьніца складае траціну ці меней. Вырашальную ролю ў такім невыгодным для кліента становішчы адыгрывала гандлёвая палітыка вышэй згаданых вялікіх банкаў. Сярэднія і малыя банкі, якія дзейнічалі на невялікай

частцы рынку, ня мелі шанцаў неяк паўплываць на такое становішча ці яго мадыфікаваць. Наадварот, па зразумелых прычынах, з задавальненнем перанялі гэты досвед. Шмат у чым расчараваў і ўплыў канкурэнцыі замежных банкавых устаноў. І яны вельмі ахвотна прыстасаваліся да згаданай розніцы, як да «рэгіянальнай асаблівасці».

Невялікая ступень ціску канкурэнцыі між мясцовымі і замежнымі банкамі адчувалася і ў шэрагу іншых сфэраў. Пакуль замежныя банкі без пратэсту прераймалі мясцовую велічыню адсоткавай розніцы, мясцовыя банкі натхніліся іншай рэальнасцю. Справа ў тым, што ў развітых краінах значная частка выдаткаў звязаных з дзейнасцю банкаў фінансавалася не з адсоткавай розніцы, а з банкавых збораў за выкананне асобных апэрацый і паслугаў. Такім чынам у другой палове 90-х гадоў чэскія банкі, каб «наблізіць» свае гандлёвыя практыкі да банкаў з развітых краінаў, драматычна павысілі гэтыя зборы, нават выразна не паменьшыўшы жорсткую адсоткавую розніцу.

Кепскія крэдыты

Асноўнай эканамічнай праблемай у банкавым сэктары былі велізарныя страты, якія вынікалі з так званых кепскіх крэдытаў. Маюцца на ўвазе «новыя» крэдыты, гэта значыць крэдыты, якія банкі пардаставілі як свабодныя, гаспадарачыя ў рынкавых умовах суб'екты прадпрымальніцтва. Доля гэтых кепскіх крэдытаў, вяртаньне якіх было нейкім чынам праблематычным (а часта і зусім немагчымым), на працягу 90-х гадоў была неверагодна вялікай. У заведзеных у 80-ыя і 90-ыя гады рынкавых эканоміках дзейнічала правіла – як толькі доля кепскіх крэдытаў дасягае 10–12 % усіх банкаўскіх крэдытаў, то гэта азначала, што ў краіне пачаўся банкавы крызіс. Нават падчас сапраўды буйных банкавых крызісаў у сярэдзіне 90-х гадоў доля кепскіх крэдытаў ніколі не перакрочвала 20 %. Насупраць гэтаму ў Чэскай рэспубліцы колькасць усіх кепскіх (так званых класіфікаваных) крэдытаў у сярэдзіне 90-х гадоў дасягнула 38 % нават не выклікаўшы імгненнай рэакцыі ўладальнікаў банкаў ці ворганаў банкавай рэгуляцыі.

Адпаведна з сур'ёзным кваліфікаванымі прагнозамі доля кепскіх крэдытаў на працягу другой паловы 90-х гадоў складала каля 30 %. Гэтае становішча «выпраўлялася» з дапамогай сьпісвання крэдытаў, якія відавочна ніколі ня вернуцца, і пераводу некаторых іншых кепскіх крэдытаў на рахунак Кансалідацыйнага банку і іншых устаноў, якія былі створаны дзяржавай для гэтых мэтаў. Кепскія крэдыты былі вырашальным чыннікам праблематычнага разьвіцця банкаў у 90-ыя гады. Ёсць цэлы шэраг падставаў непаспяховага гаспадараньня чэскіх банкаў. Агулам іх можна падзяліць на праблемы, якія былі выкліканы аб'ектыўнымі макраэканамічнымі і палітычнымі ўмовамі, ды ўнутраныя і суб'ектыўныя праблемы, якія зьяўляюцца вынікам практык уласна банкавага сэктару і працуючых у ім асобаў.

Рэальнасцю, якая аказала нэгатыўны ўплыў на разьвіццё банкаў і на якую яны не маглі ўплываць, былі складанасці, нестабільнасць, а часта і непрадказальнасць адносінаў у эканоміцы падчас трансфармацыі. Ва ўмовах, пры якіх цалкам мяняліся макраэканамічныя аклічнасці, адбываліся драматычныя зьмены прыватнаўласніцкіх адносінаў і іншых знешніх умоваў, аб'ектыўна было вельмі складана арыентавацца ў прадпрымальніцкай сферы, якая перажывала зьмены, і вызначыць рэальнасць ці наадварот несур'ёзнасць прадпрымальніцкіх намераў, крэдытаваных банкамі. І сёння ў некаторых выпадках цяжка вызначыць, што можна лічыць звычайным прадпрымальніцкім правалам, што было вынікам кепска прадуманага ці нерэальнага прадпрымальніцтва, а што ўжо наперад плянавалася зь несур'ёзнымі мэтамі (ці было сапраўдным падманам). Хаця не існавала дастатковай інфармацыі аб кліентах, аб памерах іх прыватнай ўласнасці і эканамічным стане – чэскія банкі былі гатовыя да масавага прадстаўленьня крэдытаў суб'ектам прадпрымальніцтва. Памкненьні былі самыя розныя – пачынаючы ад эканамічных падставаў аж па палітычныя погляды, нават ціск. За ўсімі рашэньнямі аб прадстаўленьні крэдытаў нажалі вельмі часта стаялі карупцыя ці падман.

Палітычны ўціск

Прыняццю банкамі сапраўдных рынкавых рашэньняў у пытаньнях прадстаўленьня крэдытаў не садзейнічаў і згаданы палітычны ціск з боку прадстаўнікоў дзяржавы і некаторых партый. Палітычны ціск патрабаваў прыватызацыю «за любы кошт». Банкі былі змушаны да прадстаўленьня крэдытаў для новага прадпрымальніцтва без увагі на магчымую фінансавую рызыку. Парадаксальна, што і ў гэтым можна знайсці рэшткі «сацыялістычнага» падыходу да банкавай сыстэмы – гэта значыць перавагі палітычных патрабаваньняў над эканамічнымі поглядамі – як бы «навыварат».

Неаднойчы безадказныя фінансавыя паводзіны банкаў і частае прадстаўленьне крэдытаў сумніўным, з эканамічнага погляду, прадпрыемствам дзяржава падтрымлівала і іншым чынам. Ад самага пачатку яна імкнулася аказваць значную дапамогу банкамі, якія апынуліся ў важных фінансавых праблемаў, прычым

ня толькі з макраэканамічных, а вельмі часта і з палітычных довадаў. Асабліва для некаторых вялікіх банкаў мільёны дробных укладчыкаў, якія мелі ў іх усе свае ашчаджэнні, былі зручнымі закладнікамі, якія дазвалялі прымусіць дзяржаву, каб тая саніравала іх шматлікія непаспяховыя гандлёвыя крокі. Вялікія і маленькія банкі хутка прызвычаліся разьлічваць на тое, што дзяржава «заўсёды нейкім чынам» вырашыць іх праблемы.

Кардынальным чынам быў парушаны асноўны прынцып сапраўднай рынкавай эканомікі – што кожны суб'ект прадпрымальніцтва адказвае сам за сябе, нясе ўсе станоўчыя і адмоўныя моманты, усю рызыку сваёй прадпрымальніцкай дзейнасці – а значыць і страты. Дапамога банкаваму сэктару, якую прапанавала і аказвала дзяржава, у выніку павярнулася супраць самой банкавай сістэмы. Сваім адваротным дзеяннем выразна пасадзейнічала ўтрыманню нездаровых умоваў яе разьвіцця. Яна падоўжыла дэфармацыю сапраўднага рынкавага асяроддзя і садзейнічала пэўнаму перабольшваньню ўяўленьняў аб ролі дзяржавы ў банкавай сістэме.

Кепскія законы

Вельмі істотным элемэнтам, які садзейнічаў росквіту дзіўных і несур'езных гандлёвых практык у банкавым сэктары, была адсутнасць адпаведных законаў, інструкцый і недахоп гандлёвых правілаў. Асабліва ў перашай палове 90-х гадоў выразна падвялі ўсе інстытуты банкавага кантролю і рэгуляцыі, што пасадзейнічала значнаму пашырэнню сумніўных банкавых апэрацый, якія знаходзіліся на самай мяжы закона. Просьба цэнтральнага банку аб дапамозе ў завядзеньні больш жорсткіх умоваў банкавага кантролю доўга сутыкалася зь нежаданьнем палітычных колаў.

На працягу 90-х гадоў банкі сутыкаліся зь яўным нежаданьнем даўжнікоў сплочваць свае пазыкі. Значнай знешняй прычынай такога неспрыяльнага для банкаў становішча, было недастатковае заканадаўства, асабліва, з практычнага пункту гледжаньня, малая прававая ахова крэдытораў ды малая вымагальнасьць іх правоў. Часам невяртаньне крэдыту было насамрэч выклікана аб'ектыўна існуючай плацёжнай няздольнасьцю, але вельмі часта было звязана і з нізкай фінансавай дысцыплінай суб'ектаў, якім быў прадастаўлены крэдыт, ці несур'езнымі разьлікамі і нават падманам. Такое становішча было ўскосна выклікана ды рашуча падтрымана шматлікімі прабеламі і адчувальнымі недахопамі ў заканадаўстве, асабліва тым, што не існавала адпаведнага юрыдычнага ціску на даўжнікоў. Яшчэ доўга жыло «сацыялістчнае» невыгоднае становішча крэдытораў і наадварот не хапала юрыдычных інструмэнтаў якімі б можна было ўплываць на даўжнікоў.

Кепскія людзі

Немалаважную ролю ў непаспяховым гандлі банкаў без сумневу адыграваў чалавечы фактар. Ён ствараў значную частку гэтых суб'ектыўных (унутраных) падставаў для узьнікненьня шматлікіх кепскіх крэдытаў. Пацьвердзілася агульнавядомае павучэньне, што як толькі ў банка пагрозьліва павялічваецца колькасць кепскіх крэдытаў, першыя тлумачэньні трэба шукаць у кепскай працы мэнэджмэнта, якая заўсёды зьяўляецца асноўнай унутранай прычынай узьнікненьня банкавага крызісу. Недасьведчаны банкаўскі пэрсанал, нізкі ўзровень падрыхтоўкі, прафэсійная некампэтэнтнасць і перш за ўсё частае парушэньне асноўных прынцыпаў крэдытнага гандлю былі найвялікшымі зь іх. Да гэтых суб'ектыўных кадравых недахопаў далучаецца і перабольшваньне ўласных сілаў і здольнасьцяў. У выпадку зь вялікімі банкамі зь дзяржаўным удзелам трэба згадаць і недастаткове ці некарэктнае выкананьне сваіх абавязкаў з боку адпаведных дзяржаўных чыноўнікаў.

Цалкам самастойнай главой зьяўляюцца наўмысныя парушэньні крэдытных прынцыпаў, якія бяруць свой пачатак ад самых розных тыпаў крэдытнай карупцыі ды банкавых падманаў. Побач са штодзённай сумленнай працай тысячаў супрацоўнікаў банкаў існавалі і памкненьні шэрагаў з іх, а часам і цэлых групаў, нажывіцца на хутка занятых пасадах. Шмат высокапастаўленых банкавых чыноўнікаў з пэўнымі паўнамоцтвамі за хабар прадастаўлялі высокія крэдыты асобам для сумніўных эканамічных праектаў ці сьвядома прымалі завышаныя ў некалькі разоў рухомыя і нерухомыя гарантыі прадастаўленьня крэдытаў.

Вялікія супраць малых

Імкненьне хутка разбагацець і спробы нажывіцца ў часовай атмасферы вялікіх і нечаканых прыбыткаў вялі да пошуку лазеек у недасканалым заканадаўстве на аснове прынцыпу «што (пакуль што) не забаронена, тое дазволена». Адбывалася і мадыфікацыя сумнавядомага лёзунгу з часоў рэальнага сацыялізму: «хто не крадзе, той абкрадае сям'ю».

Ускосным вынікам гэтых карупцыйных і незаконных практыкаў была дэфармацыя крэдытнага рынку ды дыфэрэнцыяцыя доступу прадпрымальнікаў да крэдытаў. З-за вышэй пералічаных падставаў на працягу 90-х гадоў часта было адміністрацыйна прасьцей і лягчэй атрымаць напрыклад крэдыт у памеры 3 мільёнаў USD, чым дамовіцца на адносна невялікую пазыку ў памеры каля 3 тысяч USD на разьвіцьцё малага ці сярэдняга бізнэсу.

Несумленнасьць некаторых супарацоўнікаў банкаў садзейнічала наступнаму парадоксу: большасьць банкавых крэдытаў накіроўвалася у прыватны сэктар, тады як асноўная маса – малыя і сярэднія прадпрымальнікі – атрымлівалі гэтыя крэдыты са значнымі цяжкасьцямі і пры невыгодных умовах. Насупарць гэтаму вялікія прадпрымальніцкія праекты атрымлівалі крэдыты бяз значных праблемаў і такім чынам бралі большую частку грошаў прызначаных для крэдытаў. Вяртаньне такіх вялікіх пазыкаў у большыні выпадкаў было даволі праблематычным і – у адрозьненьні ад крышталёнай празрыстасьці прыватнаўласніцкіх адносінаў ў малым і сярэднім бізнэсе – цяжэй вымагальным у судовым парадку.

Наступнай рысай чэскай банкавай сыстэмы быў імклівы рост філіялаў і цалкам неадэкватнае будаўніцтва сеткі існуючых банкаў. Гэтую дзейнасьць некаторыя банкі абсалютна перабольшвалі. Асабліва ў першай палове 90-х гадоў у шматлікіх мястэчках узьнікалі шматлікія канкуруючыя філіі ня толькі вялікіх, але і сярэдніх і малых банкаў. Малая эфэктыўнасьць сеткі і шматразовае дубляваньне фінансавых кантораў і адпаведных адміністрацыйных сілаў на дасьюль слабаразьвітым чэскім гарашовым рынку была зусім недарэчы. Утрыманьне гэтага неэканамічнага, узьніклага толькі дзеля прэстыжу, становішча ў рэшце рэшт азначала толькі непамэрны цяжар для цэнтральных установаў. Таму ў сярэдзіне 90-х гадоў гэтая тэндэнцыя ідзе на спад.

Дарагая эксплёатацыя

Надзвычай вялікія выдаткі на эксплёатацыю чэскай банкавай сыстэмы – што зьяўляецца яшчэ адной яе тыповай рысай – можна толькі часткова прыпісаць на рахунак недастатковага разьвіцьця гэтага сэктара да пачатку 90-х гадоў. Непазьбежная патрэба стварыць большасьць матэрыяльнага забесьпячэньня банкаў і завесці цалкам новае неабходнае «know how», стварала толькі адну частку вялікіх выдаткаў чэскай банкавай сыстэмы. Сваю родю адыгралі і вялікі лібэралізм ды значная паблажлівасьць дзяржавы. Банкі вельмі хутка распачалі будаўніцтва люксовых філіялаў. Але не за кошт прыбыткаў, а на пазыку ў рамцы «непазьбежных» выдаткаў і ў канчатковым балянсе запісвалі яе ў страты. Нажаль і на банкавых установах адбілася ўсеагульная нізкая плацёжная і падатковая мараль чэскага прадпрымальніцтва, якая кіравалася правіламі «што можаш, тое патраць, нават і за непатрэбныя рэчы – усёроўна з гэтага ня будзеш плаціць дзяржавае падаткі». Праўда такі падыход мае свае карані яшчэ ў сацыялістычнай эры ва ўсё яшчэ жывых негатывных адносінах да «усімкіруючай» ролі дзяржавы.

Яшчэ адной прычынай вялікіх выдаткаў чэскай банкавай сыстэмы былі ад самага пачатку вялікія заробкі. У гэтым сэнсе фінансы імкнуліся вельмі хутка наблізіцца да разьвітых краінаў, не зважаючы на тое, што ўзровень чэскай эканомікі быў значна ніжэйшы. Сярэдні заробак у фінансавым сэктары несумненна быў самы вялікі з усіх галінаў эканомікі. Прычым і колькасьць працаўнікоў у гэтай галіне не была малой. З пачатку 90-х гадоў яна вырасла прыкладна ў тры разы і ў палове 90-х дасягала амль 60 000 месцаў.

Самыя гучныя прыклады злоўжываньня заробкамі і прызначэньнем фінансавых прэмій былі не сярод шэраговых супрацоўнікаў, але сярод мэнэджэраў. Звычайна назіралася такая практыка, што банкавая рада сама прызначала сабе заробкі. Кідалася ў вочы немагчымасьць стрымаць такое становішча ня толькі ў штодзённай працы, але асабліва ў крытычных сытуацыях. У некаторых выпадках адным з апошніх рашэньняў мэнэджмэнту банкрутуючых банкаў было прызначэньне сабе мільёнавых прэмій.

Малыя і сярэднія банкі

Спэцыфічнай праблемай былі малыя і сярэднія банкі. Яны ўзьнікалі вельмі хутка і іх слабым бокам была малая сіла капіталу. Імкненьне атрымаць большы абаротны капітал з дапамогай унёскаў дробных кліентаў вяло да абцяганьняў вялікіх дывідэндаў з гэтых унёскаў. Але часта гэтыя абцяганьні былі зусім нерэальнымі. Каб іх выканаць банкі вельмі часта ішлі на рызыкаўныя апэрацыі. У выніку ў большасьці выпадкаў адбываўся крах установаў.

Яшчэ адной рысай малой і сярэдняй банкавай сыстэмы было тое, што гэтыя ўстановы дзейнічалі на мясцовым узроўні. Побач зь недастатковым досьведам кіруючага пэрсаналу існавала і яшчэ адна праблема – асабістыя кантакты зь мясцовымі прадпрымальнікамі. У шэрагу выпадкаў гэта прыводзіла да некарэктных падыходаў пры прадастаўленьні крэдытаў, да фінансаваньня «саміх сябе» прадастаўленьнем

кредытаў фірмам, якія належалі прадстаўнікам кіраўніцтва банкаў. На далейшае разьвіцьцё нэгатыўны ўплыў аказала і тое, што банкі станавіліся прадметам барацьбы за ўладу сярод канкуруючых групаў прадпрымальнікаў. У выпадках зь некаторымі вялікімі банкамі была відаць барацьба за ўплыў у іх кіраўніцтве той ці іншай партыі. Дзяржаўная дапамога аказаная першым «праблематычным» малым банкам нарэшце павярнулася супраць усёй галіны. Банкі пачалі разьлічваць на тое, што дзяржава выправіць недахопы іх гаспадаранья.

Празь дзесяць год

Апошнім фатальным ўмяшальніцтвам чэскай дзяржавы ў банкавую сыстэму была імклівая прыватызацыя чатырох вялікіх банкаў. Амаль дзесяць год адцягвалі прыватызацыю ўсіх гэтых банкаў. Дзяржаўны падзел на іх уласнасьці, недастатковае ці некарэктнае выкананьне прыватнаўласніцкіх функцый дзяржавы былі прычынамі шматлікіх бязладзьдзяў. Адным з аргумэнтаў, які апраўдваў павольнасьць і «асьцярожнасьць» пры падрыхтоўцы да прыватызацыі вялікіх банкаў, была спасылка на тое, што справа ідзе аб стратэгічных аб'ектах эканомікі. Яшчэ на прыканцы 90-х гадоў дзяржава санавала гандлёвыя правалы вялікіх банкаў шматлікімі сотнямі мільёнаў даляраў. На пераломе тысячагодзьдзяў амаль за раз ўсе банкі былі прададзены замежным інвэстарам. На сёньня ў Чэскай рэспубліцы прыкладана 95% актываў банкаў зьвязана з замежным капіталам.

Пры гэтым ад пачатку эканамічнай трансфармацыі было зразумела, што комплекснае выкананьне ўсіх яе складаных мэтаў бяз хуткага абнаўленьня і асэнсаванай працы банкавага сэктару зусім немагчымае. Памкненьні яго хуткага абнаўленьня таму сабралі сваю даніну нізкімі патрабаваньнямі на давер, прафэсійную падрыхтоўку, фінансавае забесьпячэньне і прыватнаўласніцкую празрыстасьць заснавальнікаў банкаў. Пэралічаныя недахопы ў пэўнай ступені можна дараваць тэрміновасьцю неадкладнай патрэбы функцыянаваньня банкавай сыстэмы для ўсёй эканомікі. У меншай ступені можна дараваць тое, што дзяржава сваечасова не стварыла адпаведныя юрыдычныя нормы для яе функцыянаваньня, і што гэтая, ў іншых разьвітых краінах даволі жорстка рэгулюемая галіна, была адкрытая для ўплыву неадэкватных лібэралізацыйных ціскаў.

Вельмі павольна, а з палітычнага боку часта і даволі неахвотна, атрымлівалася ствараць дадатковыя рэгуляцыйныя інстытуты і юрыдычную рэглямэнтацыю. Калі потым дзяржава вырашала ўмяшчацца ў «свабоднае» разьвіцьцё банкаў, яе ўмяшальніцтвы большасьцю сваёй былі «контрапрадуктыўныя». Калі казаць каратка – з аднаго боку быў абвешчаны, а ў заснаваньні і паводзінах банкаў рэалізаваны, надзвычай шырокі рынкі лібэралізм, то з другога боку быў адваротны твар лібэральна-рынковага падыходу – поўная прававая і эканамічная адказнасьць банкаў за свае апэрацыі – знаходзіўся пад уцскам і быў дэфармаваны ўсё яшчэ існуючым дзяржаўным патрэналізмам. Альбо яшчэ інакш і яшчэ карацей: што дзяржава мусіла зрабіць, тое не зрабіла, але ўмешвалася туды, куды ўмешвацца ня мусіла.

Ян Гаек скончыў Філязофскі факультэт Карлавага ўнівэрсытэту ў Празе, спецыяльнасьць гісторыя і эканоміка. Займаецца пытаньнямі фармаваньня сучаснага чэскага народу, асабліва праблематыкай яго эканамічнай гісторыі, а ў гэтых рамках і разьвіцьцём крэдытна-фінансавай сыстэмы ў Чэхіі і Сярэдняй Эўропе наогул. Працуе навукоўцам у Інстытуце гісторыі Акадэміі навук Чэскай рэспублікі.

Трансфармацыя войска

Ян Эйхлер / *Jan Eichler*

65

ТРАНСФАРМАЦЫЯ ВОЙСКА

Пасля краху камуністычнага рэжыму чэхаславацкае войска на той час налічвала 160 тысяч вайскоўцаў. Яно было перабольшана, канцэптавана на баі ў першым эшалёну, дзе мусіла сутыкнуцца галоўным чынам са злучэннямі 2-га ды 5-га вайсковага корпусу ФРН і 2-га вайсковага корпусу французскай арміі. Ужо ў другім эшалёне за ім на выпадак вайны мусіла наступаць савецкая армія. Чэхаславацкае войска, як самае заходняе з Варшаўскага пакту, пад канец халоднай вайны складалася зь дзвух армій наземных сілаў, зь якіх кожная мела па чатыры дывізіі, адной авіяцыйнай арміі, арміі супрацьпаветранай абароны, дзвух дывізіяў разьмешчаных на тэрыторыі Славаччыны (гэта былі вучэбныя дывізіі, галоўнай задачай якіх была падрыхтоўка падафіцэраў для баявых дывізіяў і палкоў на тэрыторыі Чэхіі), дзвух асобных ракетных брыгадаў і цэлага шэрагу іншых асобных брыгадаў і палкоў (сувязных, хімічных ды іншых).

Першых дзесяць месяцаў пасля краху камуністычнага рэжыму яшчэ працягвалася да гэтага заведзеная практыка, калі міністрам абароны быў вайсковец у званьні генэрала арміі, а яго намесьнікамі былі генэралы. Толькі ўвосень 1990 году міністрам упершыню стала цывільная асоба (былы дысыдэнт Любаш Даброўскі /Luboš Dobrovský/), які паступова з пасадаў намесьнікаў адклікаў генэралаў а на іх месцы прызначыў цывільных. Сапраўдны цывільны кантроль войска такім чынам распачаўся толькі вясною 1991 году і паступова набываў сваю форму ды скіраванасьць аж да лета 1992 году, калі галоўнай задачай войска стаўся яго падзел у зьвязку з канчатковым завяршэньнем існаваньня чэхаславацкай фэдэрацыі.

Пасля падзелу Чэхаславацкай чэскае войска мела ў сваіх шэрагах 105 тысяч вайскоўцаў. Яно ўсё яшчэ заставалася перабольшаным ды абцяжараным спадчынаю з часоў прыналежнасьці да Варшаўскага пакту. Дамінантнаю часткаю войска былі наземныя сілы з больш чым 45 тысячамі вайскоўцаў. У тыя часы ўсё яшчэ захоўваліся такія анахронізмы, як напрыклад чыгуначныя войскі з шасьці тысячамі вайскоўцаў. Наступным перажыткам была празмерная колькасьць вышэйшых афіцэраў, зканцэнтраваных перадусім на міністэрстве абароны ды ў генэральным штабе. Прыярытэтам баявой падрыхтоўкі і надалей заставалася абарона тэрыторыі дзяржавы.

Але адначасова існавалі першыя зьмены ў параўнаньні з мінуўшчынай. У войску ўжо не служыў ніводзін з далістападавых генэралаў ды звольніліся вышэйшыя афіцэры, якіх лістапад 1989 году засьпеў на пасадах вышэй камандзіра палку. На сярэдніх камандных пасадах пачалі службу першыя выпускнікі заходніх вышэйшых вайсковых школаў. Новай тэндэнцыяй сталася пазбаўленьне лішкаў зброі ды баявой тэхнікі, асабліва танкаў, бронетранспарцэраў, гарматных сыстэмаў ды баявых самалётаў. Вайскоўцы сталі выразней далучацца да місіі ААН.

Кааліцыйны ўрад прэм'ера Вацлава Клаўса ў сваёй праграмай адозве 1992 году праблематыку войска і яго рэформу ўвогуле не памянуў. Праблематыка абароны ды бясьпека былі тады на самым ускрайку інтарэсаў чэскай супольнасьці. У цэнтру ўвагі знаходзіліся пабудова дзяржавы ды завяршэньне эканамічнай трансфармацыі. Выразнаю зьменаю сталася праграма адозва ўраду 1996 году. У ёй за адзін з прыярытэтаў было азначана забесьпячэньне бясьпекі дзяржавы і выдаткаваньне адпаведных сродкаў на абарону. За наступную мэту было агалошана дасягненьне эфэктыўнай арганізацыі войска. Задачаю сталася звышэньне прафэсіяналізацыі войска, але пакуль яшчэ не поўная прафэсіяналізацыя.

Пасля стварэньня самастойнай Чэскай рэспублікі ўступіў у дзеяньне плян мадэрнізацыі войска, які ўтрымліваў асноўныя прыярытэты закупак збройных сыстэмаў і службаў для патрэб мадэрнізацыі. Яго галоўным недахопам было мноства неканцэптуальных зьменаў і толькі некаторыя з прыярытэтаў засталіся доўгачасовымі. Гэты плян не даваў магчымасьці нешта вырашаць ні войску, ні вайсковай прамысловасьці.

Ад самых пачаткаў існаваньня Чэскай рэспублікі прасоўваўся прынцып цывільнага палітычнага кантролю над войскам. На пасады міністра абароны ды ягоных намесьнікаў прынцыпова выбіралі цывілістаў, якія былі сябрамі палітычных партыяў урадавай кааліцыі. На пасадах міністра абароны такім чынам за чатыры гады змяніліся тры палітыкі, якія мелі некалькі агульных рысаў. Перадусім яны выразна адрозьніваліся ад міністраў фінансаў, прамысловасьці і гандлю, аховы здароўя ды іншых, ад якіх паграбавалася каб яшчэ да заняцьця пасады былі адмыслоўцамі з дакладным уяўленьнем той палітыкі, якую будуць прасоўваць. У адрозьненні ад іх, ніводзін з міністраў абароны справамі войска да гэтага ніколі не займаўся. Кожны зь іх з гэтай праблематыкай пачаў знаёміцца ўжо толькі пасля прызначэньня

на пасаду, выследкам чаго быў шэраг неканцэптуальных крокаў і рашэньняў. Першы міністар абароны з-за накаплення эксцэсаў і скандалаў мусіў быць нават адкліканы са сваёй пасады. Датэрмінова быў адкліканы і яго паслядоўнік, бо ня даў рады на такой пасадзе. Агульным назоўнікам першых урадаў быў моцны, калі не сказаць дамінантны, уплыў намесьніка міністра абароны па эканоміцы.

Падчас кіраваньня першых чатырох міністраў на пасадзе начальніка генэральнага штабу быў генэрал, яшчэ з часоў мінулага рэжыму ды які скончыў дзеве вышэйшыя вайсковыя школы ў СССР. Ён з аднаго боку вызначаўся высокай лаяльнасьцю ды заўсёды ішоў на сустрэчу кіраўніцтву міністэрства абароны, але з другога боку ён ня меў дастатковага досведу на камандных пасадах, што зьніжала яго становішча і паву сярод вайскоўцаў. Ягонае становішча аб'ектыўна абцяжарвала і тое, што ён мусіў вырашыць шмат важных задачаў па прасоўваньні асноўных зьменаў і пры гэтым супраціўляцца ціску з розных бакоў.

НАТА

У сярэдзіне 90-х гадоў войска атрымала вельмі важны зьнешні пазытыўны імпульс у выглядзе супрацоўніцтва з НАТА. Праграма Партнёрства дзеля міру, Дасьледваньне аб пашырэньні НАТА, а пасля і перамовы аб уступленьні далі яснае ўяўленьне пра тое, якім кірункам павінна ісьці чэскае войска, да якіх задачаў мусіць рыхтавацца, як будзе рэфармавацца. Пасля некалькіх год няпэўнасьці ды таптаньня на месцы такім чынам зьявіліся ясныя мэты доўгачасовага характару. У той жа час войска пачало займацца сыстэмай узаемадзеяньня з грамадскасьцю так, каб гэта адпавядала стандартам НАТА.

Дзякуючы запрашэньню ў НАТА, галоўная ўвага палітыкі бясьпекі Чэскай рэспублікі была накіравана на далучэньне да адзінай сыстэмы супрацьпаветранае абароны, удасканаленьне існуючай і пабудову новай інфраструктуры, забесьпячэньне тэрытарыяльнай абароны, пераход на лагістычныя нормы НАТА і паступовую ўніфікацыю сыстэмаў узбраеньня. Але і надалей захоўваліся недахопы ў цывільным палітычным кантролі. Даходзіла да частых рэарганізацый і зьменаў падпарадкаваньня, асобныя рады ўзброеных сілаў (наземнае войска, авіяцыя, лагістыка) спачатку мелі свайго камандуючага, пасля інспэктара а пасля зноўку камандуючага. Мянялася падпарадкаваньне і структура Грамадзянскай абароны, што не давала якасьці ў гатоўнасьці. У войску ўсё выразней праяўляўся недахоп фінансавых сродкаў на падрыхтоўку.

Войска надалей мітусілася ў эканамічных і сацыяльных праблемах частых рэарганізацый ды зьменаў падпарадкаваньня. Перадсылякацыя базаў або іх ліквідацыя стала звышлі адсотак прафэсійных вайскоўцаў, якія мусілі даязджаць да месца службы, што асабліва цяжка адбілася ў пілётаў і тэхнічнага пэрсаналу. Войска такім чынам само генэрвала важкія ўнутраныя праблемы – асабліва такія як неэфэктыўнае выкарыстаньне бюджэтных сродкаў, стомленнасьць каманднага складу ды зьніжэньне матывацыі і веры ў сэнс службы. І з гэтага гледзішча ўступленьне ў НАТА зьяўляецца пазытыўнаю зьменаю – яно звужае прастор для таго, каб рашэньні пра прыярытэты і пра залежныя ад іх інвэстыцыі мяняліся паводле імгненых інтарэсаў ці нават капрызаў хутка чаргаваўшыхся «груповак пераможцаў» на чале генэральнага штабу, яго асобных сэкцыяў і радоў узброеных сілаў.

У 1998 годзе Войска Чэскай рэспублікі складала палову ад свайго памеру ў 1993 годзе. Надалей зьніжалася колькасьць танкаў, бронетранспарцэраў і артылерыйскай зброі. На пасадзе начальніка генэральнага штабу быў генэрал, які атрымаў адукацыю ў ЗША, у Каледжы НАТА і ў місіях НАТА. Разам зь ім на камандныя і штабныя пасады пачалі прызначацца выпускнікі заходніх вайсковых школаў.

Летам 1997 году Чэская рэспубліка сталася адной з трох краінаў, што далучыліся да НАТА. Таму першачарговаю мэтай ўраду сталася дасягненьне паўнаважнага сяброўства. Ад гэтай мэты адштурхоўваліся і наступныя прыярытэты: акцэнт на сумяшчальнасьць і стандартызацыю з узбраеньнем НАТА і яго вайскавай культурай, абавязак паступовага звышэньня абаронных выдаткаў да 2% ВУП, працяг прафэсіяналізацыі, але пры адначасовым захаваньні тэрміновай службы.

Як рэакцыю на захаваўшыяся праблемы ў войску, у жніўні 2001 году ўрад ухваліў дакумэнт пад назовам «Рэформа ўзброеных сілаў Чэскай рэспублікі». Падствай для выпрацоўкі гэтага дакумэнту стаўся крытычны аналіз разьвіцьця войска да 2000 году, які адзначаў бесперапынную рэарганізацыю, пры якой ніколі не ўдалося дасягнуць істотнага павароту да якаснай зьмены здольнасьцяў войска. «Рэформа» сталася першым мэтава канцэптуальным дакумэнтам за ўвесь час існаваньня чэскага войска. Падчас абвешчваньня «Рэформа» прадстаўляла сьціслае і канцэптуальна вельмі добра прадуманае разуменьне асноўных зьменаў у структуры войска ды ў ейным кіраўніцтве. Узровень дакумэнту высока адзначаў і генэральны сакратар НАТА.

За кароткі пэрыяд 10-ці год свайго існаваньня чэскае войска прайшло шэрагам асноўных зьменаў. Сёньня ўжо няма таго недаацэньваньня, як тое было на пачатку яго існаваньня, і поглядаў як на цяжкую

спадчыну мінуўшчыны. Дзякуючы пасьпяховаму ўдзелу ў замежных місіях, войска здабыла сабе статус аднаго з сымбаляў чэскай дзяржаўнасьці. Нажаль яно і надалей сустрэаецца з даволі частымі рэарганізацыямі ды неэфэктыўным выкарыстаньнем бюджэтных сродкаў. У наступныя гады свайго існаваньня войска будзе мусіць выдаткоўваць інвэстыцыі на падставе доўгатэрміновых мэтаў, якія ўжо ня будуць мяняцца так хутка, як яго галоўныя функцыянэры.

***Ян Эйхлер** зьяўляецца выпускніком Вайсковай акадэміі ў Браціславе, зараз працуе навукоўцам Інстытуту міжнародных адносінаў у Празе.*

Трансфармацыя міністэрства ўнутраных спраў і злучэнняў бясъпекі

Ян Фролік / Jan Frolík

69

ТРАНСФАРМАЦЫЯ МІНІСТЭРСТВА ЎНУТРАНЬХ СПРАЎ І ЗЛУЧЭННЯЎ БЯСЪПЕКІ

Чэхаславацкі паліцэйскі корпус да 1989 году уяўляў сабой уласна адзіны Корпус нацыянальнай бясъпекі (КНБ) і афіцыйна падзяляўся на два спэцыялізаваных злучэнні: злучэнне Грамадзкай бясъпекі (ГБ), да якога належылі крымінальная і праваахоўная паліцыі, і злучэнне Дзяржаўнай бясъпекі (СтБ), якое зьяўлялася тайнай палітычнай паліцыяй. Насамрэч існавала яшчэ і трэцяе злучэнне, якое складалася з супрацоўнікаў КНБ, якія служылі на міністэрстве. Асабліва пачаткам 70-х гадоў стаў пераход цывільных супрацоўнікаў «да ўніформы» масаваю зьяваю. Гэта было фінансава і матэрыяльна выгодна. Такім чынам дайшло да таго, што на міністэрству можна было сустрэць пісарак, сакратарак і рэфэрэнтаў у падафіцэрскіх, прапаршчыцкіх і афіцэрскіх званнях. Можна было ўжо казаць пра так званую «інфляцыю званняў». КНБ проста наўзаем прарос зь бюракратычным апаратам міністэрства ў адно цэлае. Таксама трэба звярнуць увагу на адну чэхаславацкую асаблівасць: Дзяржаўная бясъпека ніколі (у адрозненні напрыклад ад НДР, Румыніі або СССР) не была ведамасна самастойнай, хутчэй была часткаю КНБ а значыць і міністэрства ўнутраных спраў.

Акрамя КНБ існавала яшчэ Памежная ахова ў колькасьці 12-ці брыгадаў, якія ахоўвалі межы з дэмакратычнымі дзяржавамі – а менавіта заходнянемецкую і аўстрыйскую мяжу. Таксама існавалі Войскі міністэрства ўнутраных спраў у выглядзе самастойных палкоў Грамадзянскай абароны, якія аднак можна было ў выпадку неабходнасьці перафармаваць у брыгады ды выкарыстаць як рэзэрву рэпрэсіўных сілаў. Гэтыя дзьве адзінкі падпарадкоўваліся выключна фэдэральнаму міністру ўнутраных спраў. Як Памежная ахова, так і Войскі міністэрства ўнутраных спраў у сваёй бальшыні складаліся з вайскоўцаў тэрміновай службы. Толькі афіцэры ды падафіцэры працавалі на прафэсійнай аснове. Вайскоўцы тэрміновай службы ў 1990 годзе мелі адную мэту: дамагчыся скарачэння абавязковай вайсковай павіннасьці (трывала тады 2 гады) ды як хутчэй вярнуцца да дому. На гэтую групу «сябры старых парадкаў» тады абAPERціся не маглі.

У падмурку камуністычнага рэпрэсіўнага апарату было тры слупы. У першую чаргу гэта былі ўзброеныя фармаваньні (гэта значыць акрамя паліцыі ды тайнай палітычнай паліцыі яшчэ войска ды Народная міліцыя), далей ішла юстыцыя ды норматворчы ці іншымі словамі заканатворчы апарат. Камуністы бегам дзесяцігодзьдзяў стварылі прадуманыя, паслядоўныя і эфэктыўныя заканадаўчыя рамкі для дзейнасьці рэпрэсіўных сілаў (так званых сіл парадку), складанасьць якіх мы ў 1989 годзе недаацанілі. Як вынік, зь некаторымі «бомбамі заповоленага дзеяньня» мы сустракаемся да сёньняшняга дня: напрыклад у спрэчках вакол закону аб службовых адносінах. У асноўным мы сканцэнтраваліся на трансфармацыі і рэформе сілаў бясъпекі, а апарат юстыцыі (у тым ліку і з прычын іншага ведамаснага падпарадкаваньня) пакінулі без увагі. Нашмат лепей было б стварыць якуюсь міжведамасную камісію, якая б вырашала трансфармацыю як паліцыі, так і юстыцыі ды заканатворчага апарату ў комплексе з улікам іх узаемных сувязяў і функцыянальных залежнасьцяў.

Асабліва рэформа юстыцыі ды заканатворчага апарату зьяўляецца найбольш складанай. Юрысты ва ўсіх краінах складаюць даволі замкнёнае асяродзьдзе (у былой Чэхаславаччыне гэта былі выпускнікі чатырох факультэтаў), часта павязанае і сваяцкімі зносінамі, якое акрамя таго паводзіць і праяўляе сябе ў адносінах да «рэшты» супольнасьці вельмі элітарна. Болей таго, не магчыма чакаць у гэтым кірунку і дапамогі з замежжа. Калі магчыма паслаць паліцыянтаў на стажыроўкі да краінаў дэмакратычнага сьвету ды навучыць іх сучасным тэхнікам паліцыйнай працы, то юрыдычная адукацыя з прынцыпу фармуецца заканадаўствам, якое ўзьнікае дома, паўстае з хатніх крыніц і зьяўляецца прадуктам хатніх твораў.

Выпадак з Паліцыйнай акадэміяй

Поўнасьцю і незаўважна мы прайгралі бой за ведамасную адукацыю, а менавіта за Паліцыйную акадэмію. Хапіла вельмі мала – кваліфікаваных памкненьняў аднаго чалавека, які выдатна ведаў закулісныя інтрыгі і якому ўдалося за нашымі спінамі паўплываць на фармулёўкі новага закону аб вышэйшай адукацыі з пачатку лета 1990 году. Як вынік – новае кіраўніцтва міністэрства ўнутраных спраў страціла які-кольвек кантроль над асновамі ды агульным профілем Паліцыйнай акадэміі. Да таго ж ведамству

засталася толькі адна павіннасьць фінансаваньня акадэміі, без ніякага ўплыву на яе дзейнасьць. Усё было майстэрскі схавана ў фармулёўках пра аўтаномію вышэйшых навучальных устаноў, якія мы пасля доўгіх гадоў жорсткай рэгляментацыі нават віталі. Першым крокам у такім выпадку мусіла бы быць развага ці патрэбная ведамасная адукацыя ўвогуле, а калі адказ будзе «так», то і «прапільнаваць» пры стварэньні адпаведных заканадаўчых рамак захаваньне ўсіх дзейных мэханізмаў кантролю ды кіраваньня.

Не ўдалося нам таксама прадухіліць палітызацыю працы паліцыі. У выніку непрадуманай шырокай амністыі 1 студзеня 1990 году пайшла ўгору вулічная злачыннасьць а то як дробная, так і больш сур'ёзная, улучна рабункаў і ўварваньняў у жытло. Такія нэгатыўныя тэндэнцыі грамадзкасьць бярэ вельмі чуйліва. Затое камуністы атрымалі «задарма» каштоўны аргумэнт, бо маглі ўжо зьедліва камэнтаваць сытуацыю словамі: бачыце, рабілі мы розныя хібы, але за нашымі часамі было хаця б на вуліцах бясьпечна. Адначасова паліцэйскія, пад пагрозай праваерак, вельмі хутка зразумелі, што ў супольнасьці, дзе існуе свабодны (у тым ліку бульварны) друк, крымінальныя статыстыкі зьяўляюцца палітыкумам першай катэгорыі.

У няпэўнай і напружанай атмасфэры перад першымі посткамуністычнымі выбарамі апазыцыйныя эліты зьвярталіся да груповак рэфарматараў у злучэньнях бясьпекі з простым і адначасова супярэчным патрабаваньнем: правесьці радыкальнае ачышчэньне паліцыйнага апарату і пры гэтым любым коштам не парушыць ягоную функцыянальнасьць. Аднак адно другое поўнасьцю выключала. Таму было ачышчэньне ды трансфармацыя крымінальнай і праваахоўнай паліцыі практычна спынена з тым, што зкарумпаваныя і ненадзейныя старэйшыя супрацоўнікі будуць паступова замяняцца новымі паліцыянтамі. Гэтае ўяўленьне было выразна парушана нашай паразай у выпадку з Паліцыйнай акадэміяй, калі мы прайгралі раней, чым ўсвядомілі, што гэтае вельмі важнае змаганьне ўвогуле пачалося. Бо менавіта ў Паліцыйнай акадэміі фармуецца прафэсійныя здольнасьці, адносіны да службы ды этычны профіль будучых паліцыянтаў.

Было б нашмат карысьней не абвяшчаць шырокую амністыю, чым папярэдзілі б імклівы рост злачыннасьці, і ўзяць да ведама, што ў грамадзтве проста ёсьць і будуць людзі месца якім за кратамі, незалежна ад таго, які рэжым у гэтай краіне ўладарыць. Такім чынам не адкрыўся бы прастор да ўзмацненьня ўскоснага (але моцнага) уплыву паліцыі на штодзённую дзейнасьць палітычных элітаў і на фармаваньне таго, што яны ўважаюць за прыярытэтнае. Ачышчэньне крымінальнай і праваахоўнай паліцыі можна было б пасля правесьці энэргічнай і з большым эфэктам ды да таго ж не ў атмасфэры ліхаманкі ці нават гістэрыі.

Прытым часам узніклі сапраўды невырашальныя праблемы. Я прыгадваю адчай тых некалькіх «новых людзей», што прыйшлі правесьці рэформу пашпартных аддзелаў. Пасля падзеньня жалезнай заслоны вандроўкі ў свабодны сьвет бегам адной ночы сталі масаваю зьяваю. Прытым менавіта пашпартныя аддзелы былі літаральна пад завязку набітыя адданымі служкамі камуністычнага рэжыму. Не было ніякай магчымасьці спыніць дзейнасьць гэтых аддзелаў, бо пагражалі б вялізныя палітычныя наступствы. Рэцэпту на гэтую канкрэтную праблему я ня ведаю дасюль. Мамэнтальны перавод праблематыкі на «цывільныя» органы самакіраваньня выклікаў бы хаос ды і там кадравая сытуацыя не была выразна лепшай. Паліцыянты былі хаця б звыклія выконваць загады ды мелі да вышэйстаячых, хай пра іх і думалі што заўгодна, глыбока закаранелую павагу.

Сямейныя кланы

Наступнай нэгатыўнай зьяваю, зь якой мы сутыкнуліся падчас азнаямленьня са штодзённай працаю міністэрства ўнутраных спраў, была рэчаіснасьць таго, што як міністэрства, так і паліцыйны корпус былі акрамя афіцыйнай іерархічнай структуры таксама, хай і нефармальна, але вельмі функцыянальна, арганізаваны і паводле сямейных кланаў. Прыблізна з другой паловы 70-х гадоў у зьвязку са зьменай генэрацыі пачалі прыходзіць у шэрагі паліцыйнага корпусу новыя супрацоўнікі. А паводле афіцыйнай статыстыкі амаль пятаю частку складалі маладыя людзі, якія паходзілі зь сямейных супрацоўнікаў. Пасля вясельля звычайна знаходзілі «працу ў МУС» і іхныя жонкі. У выпадку разводу (амаль траціна шлюбаў у сацыялістычнай Чэхаславацкай сканчалася разводамі) і новага шлюбу (зазвычай зноў-такі з разведзенай каляжанкай «з МУС») пачала стварацца сетка сямейных сувязяў: былая жонка і ейны новы муж (зноў жа з МУС), новая жонка і яе сваякі, невыключаючы і былога мужа. Гэтыя сямейныя кланы здолелі заняць цэлы шэраг незаўважных, але затое з гледзішча прыступу да інфармацыі – вельмі важных пазіцыяў.

Гэтыя кланы змаглі здэдукаваць усе крокі новага кіраўніцтва міністэрствам і часта з апырэджаньнем рабіць адпаведныя высновы. Калі я быў у верасьні 1991 году прызначаны на пасаду кіраўніка архіўнага

аддзелу, то ўжо наперад ведаў зь кім буду мусіць разьвітацца, а каго пакінуць на службе. Але чакала мяне неспадзеўка: не было каго звальняць. Тыя, хто паводле маіх меркаваньняў павінны былі зысьці, ужо самі звольніліся. Яны ад «свайго» клану сваечасова атрымалі інфармацыі аб маіх намерах і зышлі самі, каб яшчэ атрымаць адступныя (выходную дапамогу). Раскрыць гэту сетку было вельмі цяжка і толькі ад выпадку да выпадку. У асобных службоўцаў было магчыма раскрыць сямейна-кланавыя сувязі, аднак не існавала мэтадалёгіі, як такое даследваньне правесці агулам ды ў прыймальным часе і паслядоўна гэтыя кланавыя структуры разьбіць. Болей таго, кланавыя сувязі закраналі ня толькі самотны апарат бясьпекі, але і юстыцыю ды адвакатуру, ці нават дзяржаўнае кіраваньне ўвогуле. «Сваякі сваякоў» ды «сябры сябрукоў» здолелі паслядоўна ўскладніць памкненьні рэфарматараў. Па праўдзе кажучы, яны робяць гэта і да сёньня.

Тайная палітычная паліцыя

Трансфармацыя тайнай палітычнай паліцыі ў стандартную контрвыведку ўдалася поўнасьцю. Гэты досьвед але цяжкаперадавальны. У першай палове 1990 году мы былі ў надзвычай спрыяльнай сытуацыі (у адрозьненьні ад вугорцаў ды палякаў). Савецкія вайскоўцы з Цэнтральнай групоўкі войскаў пакідалі тадышнюю Чэхаславацкіну ў такім хаосе ды так хутка, што іх зыход нагадаў хутчэй адступленьне Чырвонай арміі летам 1941 году. Манітараваньнем савецкіх спробаў стварэньня выведвальнай сеткі на нашай тэрыторыі мы тады займацца як прырытэтнай задачай ня мусілі. Усе атрыманыя інфармацыі ў гэтым кірунку пацвярджалі адзінае – савецкія тайныя службы ў тады пануючым хаосу і распаду камандных структураў здолелі забясьпечыць толькі разведпрыкрыцьцё зыходу савецкай арміі і на што-кольвеч шырэйшага ў іх ужо не ставала часу, сродкаў, жаданьня ды магчымасьцяў. Такім чынам можна было Дзяржаўную бясьпеку разagnaць і пачаць будаваць службу з новых людзей. Радыкальная чыстка з добра зразумелых довадаў найменш даткнулася хіба што толькі арабскага аддзелу.

Праблемы, якія мы муселі вырашыць, былі поўнасьцю іншых катэгорый: як пазьбегнуць навалы новых энтузіястаў, якіх хутчэй вабіла сакрэтная абалонка тайнай службы, чымся ахвота служыць дэмакратычна абранаму ўраду ды адолець пры гэтым спакусу палітычнага ўплыву на яго. Гэта, між іншым, вельмі лёгка, але пры гэтым гарантуе шлях у пекла. З нашага досьведу выплывае патрэба дакладнага падпарадкаваньня контрвыведкі, за яе дзейнасьць мусіць несці адказнасьць канкрэтная дзяржаўная асоба, ні ў якім разе не аморфны калектыў, як напрыклад, цэлы ўрад як структура.

Кадровая палітыка

Падчас нашых памкненьняў трансфармаваць міністэрства ўнутраных спраў нажалі не ўдалося пазбавіцца «намесніцкай» сыстэмы кіраваньня ведамствам і замяніць яе мадэллю, якая зазвычай завецца прэзыдыюмнай. Толькі ў фэдэральным міністэртву ўнутраных спраў на апошняй фазе ягонага існаваньня былі пасады намеснікаў зрушаны. Міністэрства было падзелена на тры вялікія арганізацыйныя структуры, зь дзяржаўнымі службоўцамі на чале, якія былі падпарадкаваныя міністру. Захавалася толькі пасада 1-га намесніка, які аднак быў намеснікам статутным: акрамя замяшчэньня міністра падчас ягонай адсутнасьці намеснік быў яшчэ і кіраўніком фэдэральнага паліцыйнага корпусу. Ішло хутчэй пра намесніка міністэрства, чымся міністра. Пасля падзелу фэдэрацыі ў чэскім міністэрстве ўнутраных спраў былі пасады намеснікаў зноў адноўленыя з тым, што гэтым разам ішло пра намеснікаў кааліцыйных. З пасады намеснікаў міністра ў выніку сталіся пасады палітычныя і які-кольвек міністар пры ацэнцы іх прадукцыйнасьці мусіў азірацца і на палітычнае становішча, што азначала браць пад увагу згуртаванасьць урадавай кааліцыі. Гэта ня быў добры шлях разьвіцьця.

Наступны досьвед тычыцца арганізацыйнага падпарадкаваньня цэнтральнага аддзелу кадраў. Трэба ўсвядоміць, што аддзел кадраў зьяўляецца сэрцам кожнага бюракратычнага ўтварэньня і ягоная важнасьць, асабліва ў пэрыяд трансфармацыі, зьяўляецца вырашальнай. Таму гэты аддзел мусіць быць падпарадкаваны непасрэдна міністру, хай нават з гэтым будзе звязана і значная працоўная нагрузка для самога міністра. Міністар павінен гэтым аддзелам кіраваць непасрэдна, бо кадровая палітыка і кадравы профіль ведамства зьяўляюцца адным з асноўных інструментаў, з дапамогай каторага можна рэалізаваць трансфармацыю ўвогуле.

Значную важнасьць мела і няведаньне ня толькі вядзеньня адміністрацыйнага справаводзтва, што было даручана міністэрству ўнутраных спраў, але і яго сэнсу і абсягу. Падстава была вельмі проста. Рэфарматары засяродзіліся перадусім на фэдэральнае міністэрства ўнутраных спраў, якое было ўсяго толькі сілавым ведамствам, у кампэтэнцыі якога быў хіба мінімум адміністрацыйнага справаводзтва (агульнакраёвы ўлік шафёрскіх пасьведчаньняў, рэстар насельніцтва ды выдача пашпартоў). Зусім

іншую сытуацыю мы напаткалі пасля зьнікнення фэдэрацыі і пераходу ў рэспубліканскае міністэрства ўнутраных спраў. Важнасьць вядзеньня дзяржаўнага кіраваньня была ўзмоцнена яшчэ тым, што ў выніку эканамічнага перавароту так бы мовіць «з грошаў сталі зноў грошы», што заканамерна вяло да таго, што ўрадавую палітыку перастала рэалізоўваць перадусім паліцыя, бо палітыка сталася дзялянкай дзяржаўнага кіраваньня. Міністар ўнутраных спраў проста страціў сваё прывілеяванае становішча і замяніў яго міністар фінансаў. Гэтую рэальнасьць шэраг людзей не зразумеў і да сёньня.

Чыноўнікі, якія адказвалі за дзяржаўнае кіраваньне, па праву абвяшчалі, што не належаць да службоўцаў корпусу бясьпекі і таму не зьяўляюцца часткаю рэпрэсіўнага апарату. Гэта часта не было праўдай – часткаю рэпрэсіўнай сыстэмы было і дзяржаўнае кіраваньне як структура. Болей таго, камуністы вельмі выкшталцона навязаліся на старую і ўсталываную традыцыю сярэднеэўрапейскай патэрналісцкай дзяржавы. «Мэханізм» дзяржаўнага кіраваньня нельга на нейкі час «выключыць» і гэты тэрмін скарыстаць на яго рэформу ды зьмену кадраў. Тыя, хто хочучь яго скарыстаць для прасоўваньня новага стылю кіраваньня, як сапраўднага, адкрытага грамадзтву кіраваньня, што азначае ўсяго толькі разумнае ды эфэктыўнае выдаткаваньне сродкаў атрыманых з падаткаў, ня могуць абыйсьціся без адукаваных і дасьведчаных бюракратаў.

Трансфармацыя атрыманага ў спадчыну апарату дзяржаўнага кіраваньня ў калектыў кваліфікаваных, эфэктыўных, ахвотных і незкарумпаваных дзяржаўных службоўцаў праявіла сябе як адну з найцяжэйшых задачаў, якая не была задавальняюча вырашана да сёньня. Азіраючыся назад, выяўляецца, што было памылкаю непрыняцьцё закону аб дзяржаўнай службе яшчэ ў 1993 годзе. Закон хай і ахоўвае чыноўніка, але калі ён напісаны зь веданьнем справы, то можа на аснове прадуманай сыстэмы кваліфікацыйных, а таксама этычных і маральных перадумоваў, стацца інструмэнтам сталага ачышчэньня дзяржаўнага апарату. Першых пяць-сем год былі б незвычайна цяжкімі (асабліва для кадравых аддзелаў), пасля пятнаццаці год мы б былі ўжо нашмат далей. Будаваньне сучаснага дзяржаўнага апарату зьяўляецца задачай на дзесяцігодзьдзі. Дарэчы і ў Фэдэратыўнай рэспубліцы Нямецчыне, якую нам часта даюць за ўзор, такі сучасны апарат узьнік толькі на пераломе 60-х і 70-х гадоў, да таго ж хутчэй натуральным (біялягічным) шляхам, чымся ў выніку рэформаў.

Трэба пазьбягаць надта хуткага і непрадуманага пераводу паўнамоцтваў на ворганы самакіраваньня. Такі перавод у прынцыпе палітычна папулярны і па сутнасьці правільны. Аднак калі з гэтым пасьпяшацца, то такая зьмена хутчэй прывядзе да ўзьніку старановых бюракратычных утварэньняў на ніжэйшых узроўнях. Гэтыя ўтварэньні, калі браць пад увагу мінуласьць тых, хто іх будзе складаць, надзвычайна гнуткія і лёгка падпадаюць пад мясцовыя ўплывы. Асабліва пад тыя нэгатыўныя, сярод якіх можна згадаць актыўны кліентэлізм ці наўпроставыя сваяцкія сувязі. Такім чынам узьнікла, напрыклад, так званая праблема раённай законнасьці, гэта значыць сытуацыі, калі мэтава звязаная група ўплывовых людзей поўнасьцю ўзурпуе ўладу ў рэгіёне ды непасрэдна ёю авалодвае. Калі такая сытуацыя ўзьнікне, то пасля ўжо вельмі цяжка сродкамі, якія ў межах дэмакратычнай дзяржавы ўважаюцца за дапушчальныя, пазбавіць уплыву такія палітычныя, гаспадарчыя ды сілавыя «мафіі» і паставіць іх перад судом.

Дасюль некаторыя людзі застаюцца прыхільнікамі меркаваньня, што было б выгодней узяць заканадаўства некаторай з развітых дэмакратычных дзяржаваў і завесці яго ў сваёй краіне. Пры гэтым яны найчасьцей спасылаюцца на прыклад былой НДР. Але ў гэтым выпадку яны забываюцца на такую рэчаіснасьць, што нямецкі прыклад зьяўляецца непэраносным, бо тутэйшая сытуацыя была ўнікальнай ды адпаведна непаўторнай. Далей яны не бяруць пад увагу такі факт, што падобны крок паставіў бы пад сумнеў легітымнасьць існаваньня парлямэнцкай дэмакратыі. Хапіла б усяго нешматлікай групкі кваліфікаваных перакладчыкаў і не было б патрэбы складана вызначаць заканадаўчыя сходы, чыя б галоўная функцыя – прыманьне законаў, была б бездакорна ўзята пад сумнеў.

***Ян Фролік** вучыўся на Карлавым унівэрсытэце ў Празе, у 1969 годзе быў арыштаваны за антыдзяржаўную дзейнасьць і два гады правёў у турме. Пасля вызваленьня і да 1990 году працаваў чорнарабочым. У 1990 годзе пачаў працаваць у Фэдэральным міністэрстве ўнутраных справаў дарадцам першага намесьніка міністра Яна Румла. У верасьні 1990 году прызначаны кіраўніком архіву міністэрства ўнутраных справаў (які захоўвае і матэрыялы Дзяржаўнай бясьпекі). У 1992 годзе скончыў Карлаў унівэрсытэт па спецыяльнасьці гісторыя.*

Мая праца ў міністэрстве ўнутраных спраў

Ян Румл / Jan Ruml

73

МАЯ ПРАЦА У МІНІСТЭРСТВЕ ЎНУТРАНЫХ СПРАЎ

У міністэрства ўнутраных спраў я быў прызначаны даволі позна для таго, каб мог са сваімі людзьмі перашкодзіць знішчэнню архіваў Дзяржаўнай бясьпекі (першыя тыдні па рэвалюцыі гэтае ведамства засталася нажаль без новага міністра), але і дастаткова свачасова, каб на ўласныя вочы пабачыць рэшткі таталітарнай структуры камуністычнай рэпрэсіўнай сыстэмы, у якой кожная прыбіральшчыца мела нейкае званьне члена Корпусу нацыянальнай бясьпекі.

Уся сыстэма працы міністэрства была пабудавана на тэзе, паводле якой у кожным грамадзяніне хаваецца сапраўдны ці патэнцыйны вораг сацыялістычнага дзяржаўнага ладу. Супарць кожнага грамадзяніна міністэрства мела неабмежаваную сілу. Сацыялізм ахоўваўся ўзброенымі злучэньнямі і вялізным рэпрэсіўным апаратам, які характэрываўся дакладнай парамілітарыскай іерархічнай структурай, ананімасьцю афіцэраў і строгай таямніцай над усім, чым міністэрства займалася. Калі я стаў намесьнікам міністра ўнутраных спраў, то адразу пачаў атрымліваць розныя бессэнсоўныя рапарты, усё мусіў трымаць у таямніцы ды хадзіць на абед са старымі службоўцамі ў адмысловую афіцэрскую сталуюку. Я меў таксама кабінэт «на выпадак вайны» у падзямельлі Летны, міністэрства ўнутраных спраў валодала таксама бэтоннай цытадэльлю ў гарах, якая служыла для працы ўраду «на выпадак вайны», ды сотняй іншых аб'ектаў для сакрэтных мэтаў (шпегаваньне, праверка пошты, праслухоўваньне, архівы) сярод якіх было і шмат культавых будынкаў. Ад усяго гэтага трэба было адмовіцца, такую дзейнасьць спыніць, вярнуць маёмасьць былым уладальнікам альбо перавесці яе на муніцыпалітэты.

Найбольш небяспечнай была павязь розных тыпаў паўнамоцтваў, якая была характэрна для тадышняга апарату бясьпекі. Міністэрства ўнутраных спраў спалучала ў сабе паўнамоцтвы пошуку апэратыўнай інфармацыі і адначасова сьледства злачынстваў супраць дзяржавы, правядзеньня наўпроставых рэпрэсіўных акцый, шпегаваньня ды праслухоўваньня «варожай» асобы безь якога-колеч кантролю, зьбіцьця і катаваньня яе на допытах. Асобныя аддзелы дзяржаўнай бясьпекі закладалі шырокія сеткі даношчыкаў, праводзілі кампаніі дэзінфармацыі супраць канкрэтных асобаў, вырашалі пра тое, хто атрымае а хто не пашпарт, будзе ці ня будзе вучыцца ва ўнівэрсытэце ды дзе будзе працаваць. Адначасова міністэрства ўнутраных спраў кіравала ўзброенымі злучэньнямі, такімі як унутраныя войскі, што былі рыхтаваныя для бою з так званымі ўнутранымі ворагамі, ды войскі памежнай аховы, якія стралялі ў памежжы па тых, хто імкнуўся нелегальна пакінуць рэспубліку.

Для ўсяго гэтага рэпрэсіўныя злучэньні патрабавалі вялізны, выкшталцона функцыянуючы апарат. Напрыклад, яшчэ некалькі месяцаў пасля лістападу 89-га працавала падразьдзяленьне па праверцы якой заўгодна пошты, што прыходзіла з замежжа. Лісты трымалі пад парай на 20-цімэтровым сталі, які паэтычна звалі «апэратыўны сродак возера», адкрывалі ды кантралявалі іх зьмест. Пасьля рэвалюцыі супрацоўнікі аргументавалі гэта пошукам наркатычных і псыхатропных рэчываў. Як толькі я пра гэта даведаўся, то адразу ж загадаў гэтае падразьдзяленьне распусьціць, а супрацоўнікаў звольніць.

У такі асяродак я пайшоў працаваць па просьбе прэзыдэнта Гаўла спачатку як намесьнік па бясьпечы і выведцы. Першапачатковы жах зьмяніўся дэструктыўнай рэакцыяй. Бальшыню дзейнасьцяў трэба было скасаваць, рэшту паставіць у рамкі закону і пад палітычны ды грамадзкі кантроль. У той час супрацоўнікі тайнай паліцыі ўжо былі раззброеныя і звольненыя. Стаяла перада мной нялёгкая задача: ачысьціць міністэрства ад старых структур, збудаваць функцыянальны паліцыйны корпус ды заклазьці падмуркі новых службаў выведкі. Хутка і якасна стварыць нармальны цэнтральны ворган дзяржаўнага кіраваньня на дэмакратычных прынцыпах прававой дзяржавы, гэта азначала між іншым і пастаноўку гэтага воргану пад кантроль парлямэнту і грамадзкасьці. Канстытуцыйны падзел улады між заканадаўцамі, урадам з апаратам дзяржаўнага кіраваньня і судовай сыстэмай стварыў для гэтага асноўныя перадумовы.

Адразу было відаць, што існуе праблема «квадратуры кола», амаль невырашальны парадокс. Дастаткова было аб'яднаць патрабаваньне прафэсіяналізму з патрабаваньнем набраць у злучэньні бясьпекі новых, не заплямленых мінуласцю людзей. Выканаць абодва гэтыя патрабаваньні разам маглі хіба толькі істоты з Марсу. Таму я мусіў узяць на сябе рызыку таго, што людзі без адукацыі ў галіне бясьпекі ды без якой-небудзь практыкі адначасова, будуць вырашаць пытаньні бясьпекі краіны. У той самы час трэба было абараніць грамадзкі парадак і грамадзянаў ад злачыннасьці, што тады і забясьпечвалі тэрытарыяльныя паліцыйныя ворганы, якія часам дапаўнялі ў патруляваньні вайскоўцы тэрміновай службы.

Асабістыя праверкі ў паліцыі ды службах бяспекі праводзіліся пры ўдзеле цывільнай грамадзскасці. Яны былі шырокія, але ў шэрагу выпадкаў даволі хаатычныя, з памылкамі ды недакладнасцямі. Толькі прыняццё закону аб перадумовах прызначэння на пасады ў дзяржаўным кіраванні ды корпусе бяспекі (люстрацыйнага закону) пачало кваліфікаванае ачышчэнне, нават калі і ён пакідаў некаторыя магчымасці, як яго абыйсці. Зразумела, што найбольш зкампрамэтаваныя людзі мусілі адыйсці з галіны бяспекі імгненна ды без права на матэрыяльныя выгоды. Новыя людзі на кіруючых пасадах прайшлі шэрагам прафэсійных стажыровак у замежжы ды адразу распачалі міжнароднае супрацоўніцтва пры вырашэнні праблемаў бяспекі. У 1991 годзе нашая краіна стала сябрам Інтэрполу.

Асновы бяспекі дзяржавы ды яе грамадзянаў у першую чаргу патрабавалі ясных прававых рамак, якія стваралі б Канстытуцыя і законы. Канстытуцыя заклала параметры аховы правоў і свабод чалавека ды прынцыпы законнасці, пазней быў прыняты канстытуцыйны закон аб бяспецы дзяржавы, як асноўны прававы дакумент каардынацыйнага характару. Ад канстытуцыйных законаў пасьля развіліся крымінальны ды крымінальна-працэсуальны кодэксы, закон аб паліцыі і службе ў ёй, закон аб крызісным кіраванні (на выпадкі паводак або іншых вялікіх катастрофаў), закон аб інфармацыйных службах і іх кантролі ды шэраг іншых прававых актаў у галіне грамадзянскага і эканамічнага права, што й прысыпела да разуменьня крымінальнага пакарання як сродка толькі дадатковага (субсідарнага) і нармалёвая дзейнасць чалавека, якая не супярэчыць законам, была дэкрэміналізавана.

Арганізацыйная структура сістэмы бяспекі выходзіла з таго, што яе асобныя адзінкі ўзаемна сябе кантралявалі. Цэнтральныя службы паліцыі пачалі займацца цяжкой злачыннасцю, тэрытарыяльныя – перадусім грамадзкім парадкам і праблематыкай дарожнага руху. Ведамства міністэрства ўнутраных спраў прайшло працэсам зцывільнення – супрацоўнікамі паліцыі засталіся толькі паліцэйскія, якія наўпрост неслі службу па забеспячэнню бяспекі. Паліцыя працавала пад цывільным кіраўніцтвам міністэрства, стварылася новая эканамічная база ды ўзнікла новая тарыфная сетка для паліцыі. Усё, што ня мела дачынення да працы паліцыі, было пераведзена пад цывільную дзяржсыстэму, са справаводствам якой злучэнні бяспекі маглі азнаёміцца толькі на падставе закону.

З адкрыццём дзяржаўных граніц зьявіліся новыя праблемы перадусім з арганізаванай злачыннасцю ды фінансавым крыміналам. Гэтаму мусілі прыстасавацца і законы, якія б дазволілі лепш расьсьледаваць злачынствы, зьвязаныя з тэрарызмам, пашырэннем зброі масавага знішчэння, вырабу і дыстрыбуцыі наркотыкаў, гандлю людзьмі ды іншых крымінальных дзеянняў, што рабіліся на карысць злачынных групавак.

Трансфармацыя безумоўна не абышлася без памылак, асабліва кадравых і арганізацыйных. Болей таго, хутка вырасла перадусім дробная злачыннасць. Тут недастаткова канстатаваць, што гэтыя нэгатыўныя зьявы ёсць данінай за дэмакратыю. Праблемы бяспекі бяруць грамадзяне як прыярытэтныя і пачуццё бяспекі належыць да найвышэйшых каштоўнасцяў. Памылкаю была пэўная недаацэнка гэтых пачуццяў, а часам, і недахоп адвагі адстойваць уласныя расшэнні перад грамадзкай думкай.

Трансфармацыя злучэнняў бяспекі адбывалася ў межах агульнай трансфармацыі ў краіне, калі мяняліся поўнасьцю палітычная і эканамічная сістэмы, дзяржаўная маёмасць шырока прыватызавалася ды ўзнікала рынкавая эканоміка. У такіх умовах заўсёды знойдуць сабе месца кліентэлізм, прарастанне эканомікі ў палітыку і наадварот, карупцыя. Калі да гэтага дадамо непавагу да законаў, якую атрымалі ў спадчыну з часоў таталітарызму, непакараныя злачынствы мінуўшчыны ды новую эканамічную дзейнасць былой камуністычнай намэнклятуры, то ўжо ня дзівіць тое, што грамадзяне, фрустраваныя нязбылымі чаканнямі, сталі вельмі скэптычнымі ды перасталі цікавіцца грамадскімі справамі.

Трансфармацыя мела сваю логіку і заканамернасць, яе можна было правесці лепей, але ў любым выпадку яна азначала грунтоўную зьмену ў жыцці нашай супольнасці, зьмену адназначна пазытыўную. Яе бяспечнасая частка прысыпела ня толькі да верхавенства закону і правоў чалавека, але таксама і да далучэння нашай краіны да эўраатлантачных структураў і да Эўрапейскага зьвязу.

Ян Румл з палітычных прычынаў ня мог вучыцца ва ўнівэрсытэце, займаўся апазыцыйнай дзейнасцю. У лістападзе 1989 году ён удзельнічаў у інфармацыйнай кампаніі Грамадзянскага форуму. Са студзеня па жнівень 1990 году разам з Міраславам Тылам ды Міраславам Лэгім ён быў сьпікерам Хартыі 77. У красавіку 1990 году яго прызначаюць намесьнікам міністра ўнутраных спраў ЧСФР, з 1992 па 1996 год быў на пасадзе міністра ўнутраных спраў Чэскай рэспублікі. У лістападзе 1998 году яго абралі сэнатарам Сэнату Парлямэнту Чэскай рэспублікі. Са сьнежня 2000 па лістапад 2004 году, калі ягоны мандат скончыўся і ў наступных выбарах ужо не кандыдаваў, быў намесьнікам старшыні Сэнату па замежных справах.

Трансфармацыя інфармацыйных службаў

Пэтр Зэман / *Petr Zeman*

75

ТРАНСФАРМАЦЫЯ ІНФАРМАЦЫЙНЫХ СЛУЖБАЎ

Сродкі працы інфармацыйных службаў і службаў бяспекі розных краінаў, рэжымаў і гістарычных перыядаў па сваіх прынцыпах ня вельмі розняцца. Усе яны выкарыстоўваюць як адну з асноўных крыніцаў інфармацыі тайных супрацоўнікаў, усе выкарыстоўваюць – розныя па ступені тэхнічнай дасканаласці – сродкі назірання, адсочвання і дакументацыі. Усе кіруюцца прынцыпамі скрытнасці, уласнай бяспекі і структурызаванымі ведамі. Усе маюць асаблівыя паўнамоцтвы.

Дыямэтральную розніцу маюць мэты гэтых службаў. Інфармацыйныя службы дэмакратычных краінаў выконваюць ролю аховы бяспекі дзяржавы і грамадства супраць унутранай і знешняй пагрозы, падобныя службы аўтарытарных і таталітарных дзяржаваў ахоўваюць рэжым ды пануючую эліту і ў выпадку неабходнасці выкарыстоўваюцца ў мэтах экспансіі. Інфармацыйныя і бяспечныя службы таталітарных краінаў ператвараюцца ў тайную паліцыю, што мае на мэце кантроль за насельніцтвам і пераслед асобных прадстаўнікоў і групаў апазыцыі ды якая дэ факта стаіць па-над законам.

Адразу пасля паразы альбо краху аўтарытарнай ці таталітарнай улады для нованараджаючага больш свабоднага грамадства першачарговай задачай зьяўляецца дэструкцыя існуючай тайнай паліцыі – гэта задача, якая вырашае пасляховасць далейшых зьменаў. Падставаў для гэтага найменш дзве: ліквідацыя іх моцы адкрытае грамадства страхуе сябе ад магчымасці вяртання і рэстаўравання старых парадкаў і сымбалічна, вельмі заўважным спосабам, сьцьвярджае – сваім грамадзянам і замежку – расстаньне з імі. Але адкрытасць грамадства прыносіць і шэраг рызыкаў, якія да гэтага часу былі схаваныя пад тоўстай коўдрай; самая заўважная зь іх – пашырэнне новых фомаў цяжкой злачыннасці. Адразу пасля падзення таталітарнага рэжыму перад новай палітычнай элітай паўстане задача стварыць новыя інфармацыйныя і бяспечныя службы (далей для зручнасці карыстаюся выразам «тайныя службы»), альбо трансфармаваць тое, што засталася ад былых.

Існуюць чатыры асноўныя ролі інфармацыйнай дзейнасці, якія часцей за ўсё выконваюцца чатырма адрознымі арганізацыямі: наступальная вайсковая выведвальная інфармацыйная служба, наступальная замежная выведвальная інфармацыйная служба (так званая цывільная выведка), абарончая вайсковая контрвыведка і абарончая ўнутраная служба бяспекі (так званая цывільная контрвыведка). Аб'ём парушэння асноўных правоў і свабод чалавека ў паасобных тыпах арганізацый у дыктатуры адрозны; нарастае ад першай да апошняй паводле вышэй прыведзенай паслядоўнасці. Тая, што згадана апошняй, па сваёй сутнасці мала калі бывае толькі інфармацыйнай службай, але часцей за ўсё рэпрэсіўнай тайнай паліцыяй. І ў дэмакратыі на тайных службах застаецца след палітычнасці і непатрэбнасці, а ступень страху насельніцтва з гэтых службаў таксама адпавядае вышэй згаданай паслядоўнасці.

У далістападавай Чэхаславацчыне згаданыя ролі (у пэўнай ступені сатэліты савецкіх КДБ і ГРУ) выконвалі: Інфармацыйная служба генэральнага штабу (ІСГШ), I. Упраўленне Фэдэральнага міністэрства ўнутраных справаў (ФМУС), III. Упраўленне Фэдэральнага Міністэрства ўнутраных справаў (ВКВ – Вайсковая контрвыведка), II. Упраўленне Фэдэральнага міністэрства ўнутраных справаў (СтБ – Дзяржаўная бяспека). Пасля перавароту ў Чэхаславацчыне і Чэхіі інстытуты, якія перанялі вышэй пералічаныя ролі адпаведна зваліся: ІСГШ – з 1994 году Вайсковая інфармацыйная служба (ВІС), Камітэт па замежным сувязям і інфармацыі (КЗСІ ФМУС) – з 1995 году КЗСІ, Вайсковая абарончая інфармацыйная служба (ВАІС), КАКД ФМУС – са снежня 1990 году ФІС ФМУС – зь ліпеня 1991 году ФБІС – з 1993 году БІС ЧР – з 1994 году БІС.

У сваім кароткім аглядзе я перш за ўсё надаю ўвагу так званым цывільным тайным службаў (а асабліва контрвыведцы). Аб вайсковых тайных службаў згадваць ня буду. Толькі адзначу, што чэская вайсковая служба знешняй дзейнасці да сёння не пераадолела крызісу сваёй уласнай ідэнтычнасці і сваю трансфармацыю ня скончыла.

Палітычная сіла, якая на прыканцы 1989 і на працягу першай паловы 1990 году (да першых выбараў) пераймала паўнамоцтвы ў свае рукі, была рухам шырокага спектру, які ўзьнік ужо пад час самога перавароту, а не раней. Паколькі вядучую ролю ў гэтым руху займалі дысыдэнты, асабліва з Хартыі 77, руху на абарону несправядліва пераследаваных і іншых апазыцыйных аб'яднанняў, то іх проста не было столькі, каб маглі выконваць усе неабходныя задачы. А на шмат якія зь іх зусім не былі папярэдні

падрыхтавання, што асабліва праявіла сябе ў разгубленым падыходзе да трансфармацыі сілавых структураў дзяржавы. Вызваляючыся існуючыя і новаўзнікаючыя палітычныя партыі адыгрывалі ў той час ролю другой скрышкі.

Праверачныя камісіі

II. Упраўленьне (Дзяржаўная бясьпека) было зьліквідавана праз два месяцы пасля перавароту па загаду міністра ўнутраных справаў. Яе супрацоўнікі ад таго моманту сталі прадметам праверак так званых грамадзкіх камісій ды праверачных камісій. У грамадзкіх камісіях – тыповым інстытуце рэвалюцыйнага пэрыяду – працавалі прадстаўнікі ГФ ды іншых партый; праверачныя камісіі былі выканаўчым інструментам грамадзкіх камісій і значную ролю ў іх адыгрывалі рэактываваныя супрацоўнікі.

Гэта чэхаславацкая спэцыфіка, якая, наколькі я ведаю, ня мела аналёгіі у іншых посткамуністычных краінах. Гэта было выклікана спэцыфічнымі гістарычнымі ўмовамі, перш за ўсё савецкай акупацыяй у 1968 годзе, якая спыніла на ўвесь пэрыяд свайго панаваньня адважныя імпульсы дэмакратызацыі ў камуністычнай імперыі, што ў пэрыяд так званай нармалізацыі (рэсталінізацыі), асабліва ў 1969–1972 гады, былі звольненыя са службы (а частка зь іх потым падвяргалася перасьледу) шэраг прадстаўнікоў войска, паліцыі і дзяржаўнай бясьпекі. Натуральна, што гэта былі тыя супрацоўнікі, хто мысьліў сучасней, дэмакратычней, больш незалежна; проста тыя, хто ў 1968 годзе плянавалі правесці рэформы сілавых структураў дзяржавы. Праз 21 год гэтыя звольненыя прадстаўнікі тайных службаў былі рэабілітаваныя, а частка зь іх (мяркуемая іх колькасьць у «дзяржаўнабясьпечнаснай» і «невайскавай» сфэрах каля сотні) атрымала магчымасьць зноўку паступіць на службу.

Тайныя службы чэхаславацкага камуністычнага рэжыма пасля 1968 году прайшлі выразнай кадровай зьменай і нармалізацыйная ідэалёгічная загартоўка зрабіла цалкам немагчымым іх паступовае асьцярожнае разьвіцьцё ў накірунку да элемэнтаў «нацыянальнага камунізму», які напрыклад існаваў у тагачасных вугорскіх і польскіх тайных службах. Агульнаграмадзкае вугорскае і польскае разьвіцьцё (праз трагічны перапынак з надзвычайным становішчам і падаўленьнем Салідарнасьці) на працягу некалькіх год ішло да паступовай лібэралізацыі, выразнай культурнай і частковай палітычнай свабоды; няма нічога дзіўнага ў тым, што пасля зьмены рэжыму для *тамашняга* грамадзтва было «дастаткова» таго, што зь дзяржаўнай службы звольнілі толькі тых супрацоўнікаў дзяржаўнай бясьпекі, якія займаліся так званымі ўнутранымі ворагамі.

Мэтай праверак быў падзел супрацоўнікаў дзяржаўнай бясьпекі на тры групы: тыя, хто могуць службыць у новых тайных службах, тыя, хто будуць пераведзены ў паліцыю, і тыя, хто будуць мусяць чалкам пакінуць службу. Паколькі грамадзкія і праверачныя камісіі працавалі кожная сама па сабе, цалкам дэцэнтралізавана, аўтаномна, безь кіраваньня і мэтадалёгічнай падрыхтоўкі, то і вынікі былі надзвычай разнародныя, а ў асобных выпадках на іх зусім нельга было разьлічваць. Ня глядзячы на ўсе недахопы, гэта быў тады адзіны магчымы і неабходны крок. І без рэактывізацыі, якую пазьней столькі крытыкавалі, яго бадай было б зусім не магчыма рэалізаваць: хто з новых увогуле адчуваў што-небудзь – ня кажучы ўжо пра нейкія нюансы – вакол люстрацый, кадравых сьпісаў, слэнгу, думак і ўнутранага сьвету воргануаў бясьпекі?

Контрвыведка

На дзень ліквідацыі Дзяржаўнай бясьпекі і пачатку праверак узьнік першы «пасьядоўнік Дзяржбясьпекі» – контрвыведка (як частка міністэрства ўнутраных справаў), якая атрымала назву Камітэт па ахове канстытуцыі і дэмакратыі (КАКД). Яе першым кіраўніком стаў Здэнек Форманек (Zdeněk Formánek). З-за турбуленцыі на міністэрстве ўнутраных спраў ён пратрымаўся на сваёй пасадзе ўсяго два месяцы. Потым пасаду кіраўніка КАКД на тэрмін каля трох месяцаў пераняў новы намесьнік міністра ўнутраных спраў, былы дысыдэнт Ян Румл. Пасьля першых выбараў у чэрвені 1990 году крэсла кіраўніка заняў Іржы Мюлер (Jiří Müller), студэнцкі лідэр з 60-х гадоў. У той жа час шматлікія прадстаўнікі грамадзкіх праверачных камісій заклікаліся да ўступленьня ў шэрагі будучай тайнай службы. Такім чынам была створана важная ў будучым праблема: правяраючыя самі выбіралі сваіх падначаленых.

КАКД на працягу 1990–1991 гадоў кадрава складаўся зь вельмі разнародных групаў. Першай групай былі правяраныя «былыя», гэта значыць супрацоўнікі СтБ, якія паспяхова прайшлі праверкі. Гэта былі супрацоўнікі аддзелаў скіраваных «супраць знешніх ворагаў» і аддзелаў па «ахове эканомікі», аддзелаў тылавога забесьпячэньня і тэхнічнага сэрвісу. (З адным выключэньнем сярод іх не было тых, хто працаваў падчас мінулага рэжыму супраць унутраных ворагаў). У першай фазе размова вялася пра сотні, у наступныя гады пасля хваляў рэканструкцый службаў і чыстак справа ішла ўжо толькі пра дзесяткі асобаў. Амаль выключна дзейнічала правіла, што яны не займалі кіруючыя пасады. Гэта

былі людзі, якія валодалі тэхнічным бокам спраў, хацелі працаваць у новых умовах і адначасова былі дысцыплінаваныя ды вельмі лаяльна ставіліся да свайго новага кіраўніцтва. Пасьля рэактываваныя на працягу дзвух год сыйшлі на пэнсію. Іх праблемай было тое, што ролю тайных службаў яны разумелі праз прызму 60-х гадоў і не ўсьведамлялі, што сьвет беспаваротна зьмяніўся. Вельмі часта іх уплыў на пачынаючых супрацоўнікаў быў вельмі карыснай школай. З цывілу прыйшлі «новыя людзі». Першымі зь іх былі дысдэнты і апазыцыянэры (якія занялі кіруючыя пасады), а пасьля ў некалькі хваляў іх сябры ды знаёмыя. Прыём новых супрацоўнікаў на пачатку быў вельмі «рэвалюцыйным», нефармальным і без аніякіх праверак здольнасьцяў. На нейкі час сярод супрацоўнікаў контрвыведкі апынулася некалькі чалавек, якія ня мелі зусім ніякіх падставаў для таго, каб быць дзяржаўнымі службоўцамі. Усю гэтую групу можна ахарактарызаваць як спачатку зусім недысцыплінаваны зброд.

Ясна фармуляваная дактрына «для чаго існуюць і як мусяць працаваць тайныя службы» уласна ніколі не прапаноўвалася для абмеркаваньня. Час ад часу цытавалася незразумелая канцэпцыя «кругавой абароны». Большасьцю ўспрымалася, што разьвіцьцё ўсяго сэктару бясьпекі, у тым ліку і тайных службаў, у ЧСФР будзе адбывацца шляхам пераемнасьці і эвалюцыі, гэта значыць паступовых кадравых зьменаў, безь ліквідацыі старой выведкі і контрвыведкі. Такім жа чынам дзейнічалі нашыя посткамуністычныя суседзі. Спрэчкі вяліся толькі наконт памераў і хуткасьці кадравых зьменаў.

Усе ведалі, што ў дэмакратычнай дзяржаве тайная служба мусяць валодаць законным мандатам. Але ні хто – а гэта распаўсюджаецца на ўсе тры вышэй пералічаныя групы – не ўсьведамляў да якіх зьменаў у адносінах між грамадзянінам і дзяржаўнай уладай за папярэднія дваццаць год дайшла сучасная лібэральная дэмакратыя. Ні хто не ўсьведамляў у поўнай меры, што тайнасьць мусяць мець межы, што адносіны з дзяржаўнымі ворганами мусяць быць абавязкова больш празрыстымі, што тайныя службы ў дэмакратычных краінах пішуць гадавыя справаздачы, што мусяць (у меру) камунікаваць з мэдыі і што мусяць падпарадкоўвацца парлямэнцкаму кантролю. Трэба падкрэсьліць, што прынцыпы справаздачнасьці (*accountability*) тайных службаў у Заходняй Эўропе пачалі ажыцьцяўляцца менавіта тады, на пачатку 90-х гадоў, таму няма дзіву, што для нас яны сталі цалкам натуральнымі ўжо пазьней.

Яшчэ адной канцэпцыяй, якую падтрымала большасьць, было адасабленьне контрвыведкі (інфармацыйнай сілы) ад міністэрства ўнутраных справаў (рэгуляцыйна-рэпрэсіўнай сілы). Гэта азначала адназначны выбар тайнай службы з унутранай дзейнасьцю без аніякіх паліцыйных і крымінальна-прававых паўнамоцтваў адпаведна зь нямецкім і брытанскім узорам. (Іншы шлях абралі палякі, іх контрвыведкавая тайная служба і зараз мае сьледчыя паўнамоцтвы). Пытаньне калі і як аддзяліць контрвыведку ад міністэрства ўнутраных справаў стала прадметам сур'ёзных палітычных спрэчак як у парлямэнту, так і ў мэдыях. У той час частка супрацоўнікаў контрвыведкі зь недаверам сачыла за паводзінамі часткі кіраўніцтва міністэрства ўнутраных справаў (і наадварот). Вялася дыскусія і на конт таго, што тайная служба мусяць б падпарадкоўвацца выключна парлямэнту.

Новыя і старыя

Адносіны новых і былых на службе набылі дзіўны характар сымбіёзу. Сказанае такім чынам крыху несправядліва скарачана – кіравалі новыя, канцэпцыі стваралі рэактываваныя, як канкрэтна будзе выглядаць праца вырашалі былыя. Але сымбіёз – гэта паразытызм выгоды для абодвух бакоў. Новыя былі дылетантамі з добрымі намерамі. Тыя зь іх, хто мелі асабісты досьвед быць аб'ектамі інтарэсаў тайнай паліцыі за мінулым рэжымам, атрымалі праз гэты досьвед пэўную, хаця і суб'ектыўную страхоўку – але не са стоадсоткавай гарантыяй (сіла вельмі прывабная) – што новая тайная служба не апусьціцца да ашклівых практык сваёй папярэдніцы. Акрамя ўнутраных сварак і самаабароны службы трэба было яшчэ выконваць і пэўную працу, а тую ў дастатковым аб'ёме не маглі выконваць новыя супрацоўнікі. (Кароткая замежная стажыроўка некалькіх зь іх не вычаравала прафэсійных здольнасьцяў). За выкананую працу былыя мелі ад новых забясьпечаную ахову. Калегіяльныя адносіны часта перарасталі ва ўзаемныя сувязі, а часам і сяброўства.

Адносіны асяродзьдзя да людзей, якія вырашылі ўступіць у новыя тайныя службы, прыкладна за два гады значна зьмяніліся. У красавіку 1990 году такім чалавекам захапляліся за адвагу ўвайсьці ў клетку зь ільвамі, праз нейкі час ужо ён былі карысным каналам для папярэджаньня аб сапраўдных і выдуманых закалах і нарэшце ўспрымаўся як варты шкадаваньня прадстаўнік групы нейкіх даставалаў альбо як нейкі падазроны шпег. Адпаведна з характэрнымі для дадзенага гістарычнага пэрыяду мэдыяльнымі справам, якія засяродзіліся на важных памылках новых падразьдзяленьняў бясьпекі, гэта так выглядала. Шырокай грамадзкасьці ня надта вядома, што ў контрвыведцы гэта быў вельмі плённы час. Дылетанства мела і сваю карысьць, напрыклад у сьвежым поглядзе на сьвет і захапленні працай.

Новыя людзі пасля пэўнага часу абкаткі напрыклад пасадзейнічалі знаходке сьледу тэарыстычнага акту над Локэрбі (Lockerbie); сваечасова заўважлі прыкметы новых формаў эканамічных зьлчынстваў, аб чым ніхто з кліентаў службы не надта хацеў нешта чуць, пачалі паспяхова манітараваць субкультуры экстрэмістаў, супрацоўнічалі з паліцыяй пры выяўленьні зьлчынных груповак мафіянскага кшталту. Пэўны час такая дзейнасьць у нейкай ступені дублявала апэратыўна-вышуковую дзейнасьць паліцыі, якая спачатку не надта ішла на новую тэматыку.

Спачатку надзвычайныя перасьцярогі выклікала мяркуемая рызыка падрыўной дзейнасьці звольненых супрацоўнікаў СтБ. Контрвыведка гэтую справу манітаравала і праз пэўны час магла вызначыць рызыку, як невялікую; эстэбакі (супрацоўнікі СтБ) у сфэры прадпрыемальніцтва пачуваліся добра і ў сваёй большасьці не нэрвалі. Неабходна дадаць: новых людзей нехапала, прыліў новых якасных прыхожых у контрвыведку не быў дастатковым... І яшчэ адна заўвага – для гэтага пэрыяду бражэньня быў характэрны адзін па-сутнасьці пабочны фэнамен – шматлікія візыты і заявы параноікаў і розных кансьпіратараў. Колькі бункераў, кладаў, змоваў і заклотаў мусілі мы шукаць! Але гэта быў карысны досьвед крытычнага мысьленьня.

У клюб

Заслугуе ўвагі тое, як замежныя інфармацыйныя службы эўраатлянтычнай лібэральнай дэмакратыі паставаіліся да новаствараючыхся тайных службаў у посткамуністычных краінах Сярэдняй Эўропы. Пасьля невялікага пэрыяду «абмацаваньня» нас «вельмі хутка прынялі ў клюб». Пачаліся актыўныя ўзаемаадносіны, наведваньне стажыровак і г.д. Хутчэй за ўсё гэта адбылося дзякуючы рэпрэзэнтацыі «новых людзей», асабіва пад абаронай Гаўлава Граду.

«Як упарадкаваць тайныя службы» не прыказвае, ня раіць, нават не рэгулюе ніякая міжнародная норма, ані ў межах НАТА, ані ЭЗ. Існуюць толькі парады дыпляматычнага характару *best practices*: цывільнае кіраваньне і дэмакратычны кантроль за ўзброенымі сіламі і службаў бясьпекі, справядлівасьць, патарбаваньне заканадаўча ўпарадкаваць становішча і мандат тайных службаў, незалежны парлямэнцкі ці падобны зьнешні кантроль. На шмат больш маладыя (2002) навуковыя працы жэнэўскага інстытуту Цэнтар дэмакратычнага кантролю за ўзброенымі сіламі (Centre for the Democratic Control of Armed Forces) падкрэсьліваюць, што самае аптымальнае – гэта інстытуцыянальна разьдзяліць задачы выведаных і ўнутраных службаў бясьпекі. Яны працуюць кожная ў сваім прававым рэжыме і таму невыгодна іх спалучаць у адной арганізацыі. Такая мадэль, хаця і не мэтанакіравана, была абрана ў Чэхаславаччыне.

Заходнія партнэры ня мелі нічога супраць становішча, калі пэўная частка супрацоўнікаў тайных службаў паходзіла з тайных службаў, якія дзейнічалі яшчэ да перавароту. Калі разважаем пра адносіны з заходнімі тайнымі службаў, мусім таксама разважаць «пра ёйныя і нашыя нацыянальныя інтарэсы».

Падзел Чэхаславаччыны

Пасьля падзеньня камунізму ў Сярэдняй Эўропе, а асабліва пасля распаду Савецкага Саюзу пераважным пачуцьцём таго пэрыяду была эўфарыя і ілюзія «зараз ужо бясьпечнага сьвету». У чэскім асяродзьдзі («мы малыя і слабыя») гэты дух часу меў вельмі моцны рэзананс. Грамада інфармацыйных службаў лібэральна-дэмакратычных краінаў эўраатлянтычнага прастору ад заканчэньня халоднай вайны жыла ў пастаянным крызісе сваёй ідэнтычнасьці (зьніжэньне становішча і бюджэту). Гэта не мало не паўплываць на фармуючыся тайныя службы новых дэмакратый. «Хто ўласна зьяўляецца ворагам і што пагражае» – гэта было праблемай і для амэрыканцаў, не кажучы ўжо пра чэхаславакаў.

Цэнтральнай палітычнай тэмай Чэхаславаччыны на працягу першых дзвух год пасля перавароту сталася вырашэньне дзяржаўна-прававога ўпарадкаваньня фэдэратыўнай рэспублікі, гэта значыць выкліку, які паходзіў ад эмансіпуючай Славаччыны ды прыймаў рысы канстытуцыйнага пату, і выбару мадэлі эканамічнай трансфармацыі. Вынікі выбараў, якія адбыліся летам 1992 году прадвызначылі вырашэньне абедзвух цэнтральных праблемаў. Абярэцца шлях эканамічнай трансфармацыі і ЧСФР разьдзеліцца на дзьве краіны.

На пытаньні бясьпекі не засталася энэргіі. Новая пануючая эліта ня ведала, што такое тайныя службы і як іх выкарыстоўваць, асабліва іх незаўважалі, ня ўмелі даваць ім задачы і кантраляваць іх. Гэтая незацікаўленасьць, неразуменьне і ўсеагульная атмасфэра нервознасьці таго пэрыяду, зноўку на думку чэскага грамадства чэскія тайныя службы дэманізавалі і тым самым істотна абцяжарылі магчымасьць працы ды далейшага прафэсійнага разьвіцьця. Чэскія службы атрымлівалі лепшыя словы ад замежных партнэрай чымся ад мясцовых канстытуцыйных дзеячоў. Службы імкнуліся да кругавой абароны саміх сябе, але зь цяжкасьцю можна сказаць, што мелі шмат часу на тое, каб займацца самімі сабой, замест таго каб цалкам выконваць задачы дзеля якіх яны існуюць.

Контрвыведка перажывала балючыя знешнія сутыкненні і ўнутранае супрацьстаянне. Летам 1991 году ўзнікла Фэдэральная бясъпечнасна-інфармацыйная служба (ФБІС), якая нарэшце была незалежнай ад міністэрства ўнутраных справаў, яе кіраўнікі чаргаваліся. Яна мела рэгіянальныя канцылярыі ў цэнтральных гарадох былых краёў, але агулам выглядала хутчэй за ўсё як канфэдэрацыя суб'ектаў, якія больш-менш супрацоўнічаюць. Самыя слабыя бакі службы былі ў мэнэджэрскім кіраўніцтве ўсёй структурай. Пасля ўзнікнення Чэскай рэспублікі цывільная контрвыведка была перайменаваная ў Бясъпечнасна-інфармацыйную службу ЧР (БІС ЧР), з 1994 году ўжо без скароту ЧР. Цікавым было разьмеркаваньне кадрў у славацкіх канцылярыях, бо яны мелі нашмат больш выразную «партыйна-палітычную афарбоўку», чым канцылярыі чэскія.

Бумэранг

На працягу 1993 і 1994 гадоў у Чэскай рэспубліцы адбыліся значныя агульнаграмадзкія трансфармацыйныя крокі. Узніклі новыя формы ўласнасьці, усталяваліся палітычныя партыі і чэхі ўжо мелі самасьвядомасьць самага пасьпяховага вучня Эўропы. У мэдыяльнай дыскусіі пераважаў новы погляд на дасюль прымяняемую канцэпцыю непарыўных пераменаў. Скарыстоўвалася найпрасьцейшая рэакцыя на падзеньне дыктатуры савецкага тыпу, хвалю «правіцовага жыцьцёвага адчуваньня», звязанага з гучным антыкамунізмам. Адначасова пачало праяўляцца працьверазьенне ад перашапачатковага пачуцьця эйфарыі і распачаліся дэбаты аб разьліках з мінуўшчынай. Як адзін з прадстаўнічых дэманаў выскачыла на сьвет далістападаўская Дзяржбясъпека ў ролі абвінавачанага. І адначасова новыя тайныя службы ў ролі суабвінавачаных, бо «бо як жа яны могуць добра працаваць, калі сярод іх і зараз ёсьць супрацоўнікі СтБ»?

Такім чынам зноўку адкрылася пытаньне ці правільна абралі мэтодыку непарыўных зьменаў. Ці не было б лепш абраць часта абмяркоўваемае «нулявое рашэньне» – усіх былых супрацоўнікаў звольніць і стварыць цалкам новую службу на пустым месцы? Аргументам супраць нулявога варыянта было папярэджаньне, што супрацоўнік выведкі прафэсійна дасьпявае празь сем аж дзесяць год і ў пераходны пэрыяд тайная служба слабая і не ахоўвае сваю краіну. Гэта моцны аргумент. Каб абараніць прынятае рашэньне патрабавалася шмат адвагі. Кіраўнікі службы імкнуліся знайсці зносныя кампрамісы, якія часта супярэчылі зыходным ідэйным прынцыпам.

Але рашэньні, якія абралі на пачатку, хай і не былі цалкам сьвядомымі і планаванымі, прадвызначылі далейшае разьвіцьцё і рабілі немагчымым вяртаньне на пачатак. Таму чэскія тайныя службы працягвалі «непарыўныя перамены», якія час ад часу паскараліся з дапамогай рэарганізацый, а час ад часу запавольваліся з-за патрабаваньняў функцыянальнасьці і звычак. Адпаведна з маімі назіраньнямі прафэсійна найлепш высьпелімі былі тыя аддзелы тайных службаў, дзе на момант пачатку была частка ці пераважная большасьць новых людзей, а разам зь імі працавалі і некаторыя «былыя». Менш пасьпяховымі былі тыя аддзелы, дзе былых было занадта шмат альбо іх не было зусім. Мае назіраньні «у малых маштабах» адпавядаюць заключэньням адмыслоўцаў транзіталягічных ведаў, якія агулам даказваюць, што стабільнасьць разьвіцьця назіраецца ў тых краінах, якія падчас трансфармацыі ад дыктатуры да дэмакратыі перанялі частку старой эліты. Гэтая інфармацыя аднак распаўсюджваецца выключна ў акадэмічных колах; выйсьці з ёй на публічныя ці мэдыяльныя дэбаты нікому надта не хочацца.

Яшчэ адна важная заўвага. Тайныя службы маюць сваю ўласную місію і задачу; за выключэньнем кароткага пэрыяду непасрэдна пасля таго, як уладу пераняла новая сыстэма (калі мусяць быць забясъпечаны архівы і маёмасьць), яны ня мусілі б выконваць ролю дэкамунізацыйнай установы. Калі палітычная воля і атмасфэра ў грамадзтве патрабуюць каб з папярэднім рэжымам пачаўся дакумэнтальны, а эвэнтуальна і крымінальна-прававы разьлік, то за гэтую задачу мусяць ухаліцца новаствораныя ўстановы. Але між імі і тайнымі службаў будуць адбывацца сутыкненні супрацьлеглых, але пры гэтым легітымных для абодвух бакоў інтарэсаў. Пасьпяхова ўраўнаважыць іх няпроста...

У плянах фэдэральнага міністэрства ўнутраных справаў у 1990 ці ў 1991 гадах было выведку альбо цалкам зрушыць, альбо хаця б зьмяніць – у рамцы джэнтэльменскіх дамоваў з замежжам – дзеля станюўчых ацэнак замежным друкам. Але спачатку трэба было дэмантаваць замежны дэсант камуністычнай выведкі, у тым ліку і так званых нелегалаў. Гэта была ня лёгкая задача. Канцылярыю СтБ у правінцыйным горадзе можна заняць аўтаматчыкамі, пакоі апячатаць, а супрацоўнікаў агулам паслаць працаваць на грамадзкія працы, але гэтага нельга зрабіць у замежных мэтраполіях. Дэмантажам камуністычнай выведкі займаліся тыя, хто ведалі яе мэтады, якія не мяняліся з 60-х гадоў, гэта значыць рэактываваныя супрацоўнікі. Старым спадарам за гэта належыць падзяка, якой ад радзімы яны не атрымалі. Потым, у наступных фазах, некаторыя зь іх нажалі станавіліся тормазам для далейшага разьвіцьця.

Першая палова 90-х гадоў для цывільнай выведкі была пэрыядам няпэўнасьці і абарончай тактыкі. Чэская выведка (у адрозьненні ад Польшчы, Вугоршчыны, Славацкыні) была адасоблена ад асяродку сваіх патэнцыйных партнэраў і кліентаў, гэта значыць міністэрства замежных спраў і дыпляматычных службаў. Асьмелюся сказаць, што дэманстрацыйнае адасабленьне выведчыкаў ад дыпляматычнай службы дало супрацоўнікам міністэрства замежных спраў пачуцьцё ўласнага ачышчэньня. Насамрэч памылковае. Толькі ў 1997–2000 гады ўзаемаадносіны пачалі вяртацца туды, куды належылі. Натуральна, што праца цывільнай выведкі мусіць абпірацца на канцэпцыю замежнай палітыкі і не павінна кампрамэтаваць дыпляматыю; але можа ёй значна пасадзейнічаць, бо мае патрэбную інфармацыю, якую атрымала сваім спэцыфічным спосабам.

Вугоршчына і Польшча

На працягу 1990–2004 гадоў у кіраўніцтве чэскай цывільнай контрвыведкі зьмянілася цалкам дзевяць кіраўнікоў. У кіраўніцтве цывільнай выведкі – шэсьць. За выключэньнем дзвух, сярод іх не было былых камуністаў, наадварот, у іх шэрагах ёсьць чатыры вязьні былога рэжыму і пяць падпісантаў Хартыі 77. Вышэйшыя кіруючыя пасады ў выведцы і контрвыведцы ў розны пэрыяд займалі яшчэ каля 20 падпісантаў Хартыі 77. Гэта канешне нічога не кажа пра мэнэджэрскія здольнасьці гэтых шэфаў, але падае становае пасланьне аб правіцовых і левіцовых урадах Чэхаславацкыні і Чэхіі.

Іншая сытуацыя была ў Вугоршчыне. Калі восеньню 1998 году прыйшоў правіцовы ўрад Орбана (Orbán), то ў кіраўніцтва выведкі і контрвыведкі былі прызначаныя афіцэры былой камуністычнай выведкі. У Польшчы з гэтым было яшчэ складаней. З 1990 па 2002 год ролю цывільнай тайнай службы выконвала Ўпраўленьне па ахове дзяржавы, якое аб'ядноўвала функцыі выведкі і контрвыведкі. З 2002 году гэтую ролю выконвалі дзьве самастойныя службы. Кіраўнікамі Ўпраўленьня у 1990–2002 гадах былі актывісты Салідарнасьці, за выключэньнем аднаго старога кадру падчас левіцовага ўраду.

Польшча заўсёды валодала сільнай і якаснай інфармацыйнай службай. Гэтае становішча не зьмянілася і пасля 1989 году, калі ў тайнай службе адбылася частковая люстрацыя, але не дайшло да цалковай ліквідацыі былой агентурнай сеткі. Афіцэры, якія засталіся на службе, у сваёй большасьці праяўлялі лаяльнасьць да новага рэжыму і прэзыдэнта. Пра прэзыдэнта Валенсу (Wałęsa) было вядома, што ён меў сымпатыю да Ўпраўленьня і вельмі часта карыстаўся яго службамі. Кіраўнікамі выведкі ў межах Упраўленьня да 2004 году заўсёды былі – пры ўладзе і правых, і левых – старыя кадры.

Палітычным партыям і рухам, якія былі раскіданыя па правы бок ад сярэдзіны палітычнай сцэны, ніколі не падабалася існаваньне так званых лаяльных афіцэраў, якія да 1989 году працавалі ў польскай тайнай паліцыі. Той факт, што правыя ня мелі адзінага сільнага прадстаўніцтва ў парлямэнту, не даваў ім ніякага шанцу зрабіць што-небудзь з гэтым становішчам. Але гэтая сытуацыя магла зьмяніцца шляхам аб'яднаньня постсалідарнасных групак у кааліцыю Акцыі выбарчай Салідарнасьці (ABC) у 1998 годзе; у ABC адбывалася дыскусія аб так званым «нулявым варыянце» у тайных службах, які заключаўся ў прапанове распусьціць службы і пачаць ад пачатку. У рэшце гэтага не адбылося. Некалькі скандалаў на працягу 90-х гадоў адкрылі палітычную сувязь розных складаў кіраўніцтва Ўпраўленьня з асобнымі актывістамі ўнутрыпалітычнай барацьбы ў Польшчы. Палітызацыя польскіх тайных службаў да сёньня яшчэ не адыйшла ў мінулае.

Славацкыня

Славацкыня – гэта таксама спэцыфічны выпадак. У 1995–1998 гадах на чале славацкай камбінаванай (выведка і контрвыведка) тайнай службы СІС (Славацкая інфармацыйная служба) знаходзіліся загадкавыя фігуры, якія пэўным чынам пасадзейнічалі паглыбленьню міжнароднай ізаляцыі Славацкыні. Славацкая тайная служба між 1993 і 2004 гадамі (у адрозьненні ад чэскіх) прайшла яшчэ некалькім значнымі кадравымі пераменамі. У 1993 годзе яна «адраклася» ад дзейнасьці былых славацкіх супрацоўнікаў ФБІС. Шмат людзей было звольнена і наадварот адбыўся пашыраны прыём былых супрацоўнікаў СтБ. Пасля таго, як у восень 1998 году прыйшоў дэмакратычны ўрад, зьявілася патрэба пазбавіцца ад гэтых старых прызыўнікоў.

Таму ў 2003 годзе новы кіраўнік нечакана выбраў «нулявое рашэньне» і разьвітаўся з той рэштай афіцэраў з часоў СтБ, якія лаяльна служылі. Такое разьвіцьцё падзеяў ня толькі пакінула сьлед на прафэсійнай сьпеласьці службаў, але і пасадзейнічала разьвіцьцю nepřыемнага славацкага фэномэну, які атрымаў назву так званых паралельных службаў. Звольненыя афіцэры пачалі працаваць у недзяржаўных суб'ектах. У параўнаньні з вышэй пералічанымі суседнімі краінамі і насуперак меркаваньню часткі журналістаў, сувязь чэскіх тайных службаў са сьветам ўнутранай палітыкі была мізэрная.

Так званае нулявое рашэнне не прыняла ні водная зь пералічаных краінаў, усе абралі непарыўныя змены. У Чэхіі цывільныя тайныя службы і ВАІС празь некалькі год дапрацаваліся да рашэння «блізкага нулявому»; на Славацчыне, пасля пералічаных падзеяў, да пазнейшага прыняцця нулявога рашэння з хуткай рэалізацыяй усё ж дайшло; больш аддаленымі ад нулявога рашэння зьяўляюцца Польшча і асабліва Вугоршчына. У Эстоніі, і менш паспяхова ды паслядоўна ў Літве, былі заснаваныя новыя тайныя службы, у склад якіх уваходзілі выключна новыя і маладыя людзі.

Што б адбылося, калі б...

Такое пытанне бывае прадметам контрафактуальных гістарычных эсэ. Часам я разважаю наконт таго, што трэба было б рабіць, каб трансфармацыя чэхаславацкіх і чэскіх тайных службаў была менш балючай, бяз значных ляпусаў і з больш эфэктыўным вынікам. Каб было магчыма з дапамогай машыны часу парадзіць сабе і іншым у 1990 годзе, то свае павучэнні я скампанаваў бы прыкладна наступным чынам: Трансфармацыя тайных службаў – працэс дарагі ды даўгі і яго нельга правесці без балючых памылак. Некалькі канкрэтных людзей мусяць загадзя адказна працаваць над падрыхтоўкай пераемнасці кіравання, каардынацыі і канцэпцыі тайных службаў у дэмакратыі. Будучым шэфам тайных службаў ня мусіла б быць асоба, якая знаходзіцца на ідэалягічна востравыгранёных палёх палітычнага спектру. Не мусіць ім быць ні шматгадовы эмігрант, ні прадпрымальнік, ані прафэсійны вайсковец. Шукаем эвангелічнага пастара?

Неабходна вывучаць замежныя сыстэмы, але ўважліва і з дакладным вывучэннем усіх кантэкстаў; кожнае замежнае рашэнне выпывае з канкрэтных мясцовых гістарычных умоваў і практычна ніколі не ўзнікла пасля рацыянальных разважанняў. Не дастаткова кароткага знаёмства, чорт хаваецца за дробязямі. Старая тайная паліцыя мусіць быць ліквідавана як мага хутчэй пасля атрымання ўлады ў свае рукі. Але не мэтазгодна паставіць яе членаў у безвыходнае сацыяльнае становішча. Архіў старой тайнай паліцыі трэба старанна ахоўваць. Трэба адрозьніваць асобныя падраздзяленні старой тайнай службы – некаторыя займаліся тым, чым будзе займацца і новая служба.

Відавочна найлепшы выбар пасля падзення няўстойлівых рэжымаў – стварыць новыя службы на новых падмурках. У самай першай фазе цяжка абыйсціся без выкарыстання былых членаў службаў былога рэжыму. Гэтым членам патрэбна паабяцаць, напрыклад, 5 гадоў аховы, да сканчэння якіх (самае позьняе) ім знойдуць замену і потым шчодро ўзнагародзяць; абяцаньне, натуральна, гарантаваць і выканаць. Трэба як мага хутчэй распачаць інтэнсіўную камунікацыю з новай палітычнай элітай і адукоўваць яе. Тайныя службы мусяць як мага хутчэй атрымаць ад новых заканадаўцаў ліміты і задачы. Пасля першапачатковай фазы дэструкцыі старых службаў і хуткага стварэння новых (не мусіла б доўжыцца больш за год ці два), карысна знайсці шляхі для камунікацыі з гармадзтвам і мэдыямі. Тайныя службы аховаюць сваю краіну ад актуальных пагроз; гэта не ўстанова для разьліку зь мінулым. Патрэбна інтэнсіўна, але з розумам набіраць новых маладых людзей і вучыць іх. Кіраўнікі тайных службаў, якія занялі гэтыя пасады непасрэдна пасля перавароту, мусяць памятаць пра свой датэрміновы сыход. Паступова іх мусяць замяняць – калі гэта магчыма, то пасярод выбарчых пэрыядаў – новыя прафэсіяналы, якія паходзяць непасрэдна з гэтых службаў.

Пётр Зэман скончыў прыродазнаўчы факультэт. Напрыканцы 60-х гадоў прымаў актыўны ўдзел у студэнцкім руху. У 70-х і 80-х гадах ня меў права працаваць па спецыяльнасьці і зарабляў на жыцьцё фізычнай, а пасля тэхнічнай працай. У 1977 годзе падпісаў Хартыю 77. У 1990 годзе быў сябрам гармадзкіх камісій. З 1990 па 1998 год працаваў у контрвыведцы; у 1998–2001 гадах быў кіраўніком цывільнай выведкі.

Чэскія сродкі масавай інфармацыі ў пэрыяд трансфармацыі

Томаш Клваня / *Tomáš Klvaňa*

83

ЧЭСКІЯ СРОДКІ МАСАВАЙ ІНФАРМАЦЫІ ў ПЭРЫЯД ТРАНСФАРМАЦЫІ

Разьвіцьцё сытуацыі ў чэскіх сродках масавай інфармацыі (СМІ) з канца 1989 году адлюстроўвае разьвіцьцё ўсёй краіны. Калі першая і ў значнай ступені другая палова дзевяностых гадоў былі пазначаны стварэньнем новых прафэсійных асноваў журналістыкі, канец дзевяностых гадоў і пачатак новага стагодзьдзя былі пад знакам наступу інфармацыйнай забавы – пранікненьня «мякчэйшых», забаўных формаў у раней сур’ёзныя журналісцкія СМІ. У выніку гэтага чэскія СМІ былі сустваральнікамі ўмоваў для пашырэння «камуністычнай безгустоўшчыны» шляхам посткамуністычнай поп-забавы, і такім чынам узмацнялі сваеасаблівы тып настальгіі па рэжыму 1948–1989 гадоў і станавіліся менш адпаведнымі разьвіцьцю чэскай дэмакратыі ды грамадзянскай супольнасьці.

1990 год быў годам карэннага пералому для чэскай журналістыкі. Пасьля пяцідзясяці год залежнасьці чэскія СМІ дачакаліся незалежнасьці. Таму што ў Чэхаславацкім традыцыя свабоднай журналістыкі была гвалтоўна ліквідавана ў 1938–1939 гадах (і толькі часткова адноўлена ў 1945–1948), і таму што пэрыяд першай Чэхаславацкай рэспублікі (1918–38) з пункту погляду становішча журналістыкі цалкам адрозьніваўся ад сытуацыі ў якой знаходзяцца сучасныя СМІ ў свабодным грамадзтве, то ў 1990 годзе па-сутнасьці не было на што абапірацца. Не існавала сучаснай традыцыі незалежных СМІ і не існавала генэрацыі журналістаў, ад якіх новыя маглі б пераймаць прафэсійны досьвед. Такім чынам вядучыя пазыцыі ў галоўных СМІ ў першай палове дзевяностых гадоў занялі вельмі маладыя недасьведчаныя людзі.

Прафэсійныя асновы шукалі за мяжой, асабліва ў англасаксонскай журналісцкай тардыцыі. У пэўным сэнсе такія пошукі нагадваюць паход па сыпучых пясках. Гэта адбывалася таму, што асабліва пад уплывам узынікаючага кабэльнага тэлебачаньня з 24-х гадзінавым цыклам навінаў, а пазьней пад уплывам інтэрнэту, спосаб працы і прафэсійныя асновы заходніх журналістаў мяняліся. Адбывалася і адбываецца размываньне граніцы між аб’ектыўнай журналістыкай і журналістыкай поглядаў, сама канцэпцыя аб’ектыўнасьці стала прадметам крытыкі тэарэтыкаў і практыкаў журналістыкі. Мяняецца спосаб напісаньня артыкулаў у штодзённых выданьнях, прыбывае тэмаў – асабліва з поп-культуры – якія сёньня звычайна зьяўляюцца на першых старонках газэтаў і якія раней бы пакінулі ў дадатак на выходныя. Агулам можна сказаць, што журналістыка стала больш яркай, асобнай, менш сур’ёзнай і адлюстроўвае больш поглядаў. Сумяціца ў каштоўнасьцях у 90-ыя гады адбілася і на чэскай журналістыцы.

Рынак СМІ быў адной з першых цалкам лібэралізаваных галінаў. Канстытуцыя гарантуе свабоду слова і большасьць законаў, якія палітыкі маглі б скарыстаць для абмежаваньня свабоды друку, былі ліквідаваныя. У траўні 1990 году быў ліквідаваны Фэдэральны камітэт па друку і інфармацыі, які выконваў функцыі цензуры. На пачатку дзевяностых год узнікла шмат новых газэт і часопісаў. Большасьць зь іх не перажыла пэрыяд кансалідацыі ў другой палове дэкады. Узніклі дзесяткі прыватных радыёстанцый. Важнае значэньне для чэскага рынку СМІ мела трансляцыя першай камэрцыйнай тэлевізіі ў Сярэдняй і Усходняй Эўропе на пачатку 1994 году.

Праз пятнаццаць год

Праз пятнаццаць год пасьля аксамітнай рэвалюцыі рынак СМІ стабілізаваны. Найбольшага накладу сярод друкаваных СМІ дасягаюць часопісы для жанчын і тэлевізійныя часопісы. Найбольш прадаванай штодзённай газэтай зьяўляецца бульварная Blesk (Маланка) зь сярэднім накладам прыкладна ў паўмільёны асобнікаў прададзеных за дзень. У адрозьненьні ад палітычна скіраваных таблоідаў у Заходняй Эўропе і Злучаных Штатах, Blesk не займаецца інвэстыгатыўнай палітычнай працай і дзейнічае фактычна як папулярызатар тэлевізійных і кіна зорак.

У Чэскай рэспубліцы ёсьць чатыры агульнакраёвыя штодзённыя газэты. Самы большы наклад праданых нумароў (больш за 300 000 асобнікаў за дзень) мае Mladá fronta Dnes (Малады фронт Сёньня). Іншая штодзённая газэта Lidové noviny (Народная газэта) мае значна меншы наклад – каля 70–80 тысяч асобнікаў. Уладальнікам гэтых газэтаў зьяўляецца рэгіянальны нямецкі выдавец. Штодзённая газэта Pravo

(Права) (сярэдні наклад крыху менш за 200 000 асобнікаў), узнікла шляхам трансфармацыі былой газеты камуністычнай партыі Rudé Pravo (Чырвонае права), і зьяўляецца адзіным агульнакраёвым выданнем, якім валодае чэская кампанія (якую ўсё ж такі кантралюе іншая нямецкая кампанія). Hospodářské noviny (Эканамічная газета) з накладам між 70 і 80 тысячамі асобнікаў выдае кампанія створаная нямецкай групай Handelsblatt і амэрыканскай Dow Jones. Нямецкая кампанія Vltava-Labe Press выдае сетку рэгіянальных газэтаў з агульным накладам больш за паўмільён асобнікаў. Яна фактычна зьяўляецца рэгіянальнай манаполіяй.

Сфэра тэлебачаньня і радыё да 1989 году непасрэдна належала да інструмэнтаў, з дапамогай якіх рэжым авалодваў насельніцтвам. Новая дэмакратычная ўлада разумела важнасьць абмежаваньня магчымасьцяў злоўжываньня радыё і тэлебачаньня ў палітычных мэтах, а таксама неабходнасьць лібэралізацыі гэтай сфэры. Але з-за розных супярэчнасьцяў закон аб тэле і радыётрансьляцыі і закон аб чэскім тэлебачаньні і радыё былі прынятыя толькі ў кастрычніку 1991 году. Зь дзяржаўных радыё і тэлебачаньня стварылі самастойныя і незалежныя грамадзка-прававыя суб'екты ды перавялі на іх канцэсіянарны збор, які даваў магчымасьць фінансавай незалежнасьці. Былі вызначаны частоты дасягальныя для грамадзкага і камэрцыйнага сэктараў. Законам была створаная Рада па тэле і радыётрансьляцыі, якая мусіць ажыццяўляць кантроль і дзяржаўнае кіраваньне. Сябраў рады прызначае парлямэнт, што садзейнічае аслабленьню палітычнай незалежнасьці ў першую чаргу тэлебачаньня.

Акрамя дзесяткаў прыватных радыёстанцый у Чэхіі сваю трансляцыю мае і грамадзкае Чэскае радыё з чатырма каналамі. Да самых папулярных радыёстанцый належыць першы канал грамадзкага радыё і дзьве камэрцыйныя станцыі. Тэлевізія мае два грамадзкіх каналы і два камэрцыйных. Трансьляцыю радыё і тэлебачаньня рэгулюе рада, сябраў якой выбірае ніжэйшая палата парлямэнта на падставе намінацый знакамітых грамадзкіх арганізацый. Падобныя рады рэгулююць таксама кіраваньне Чэскім тэлебачаньнем, Чэскім радыё і Чэскім інфармацыйным агенцтвам.

Незалежнасьць супраць палітычных і эканамічных маніпуляцый

Чэскія СМІ з 1990 году намінальна незалежныя. Была ліквідавана цензура, у 1994 годзе Канстытуцыйны суд ліквідаваў закон, які дазваляў крымінальны перасьлед журналістаў за нагавор на палітыкаў, а ў 1997 прэзыдэнт Вацлаў Гавал зрушыў магчымасьць перасьледу журналістаў за нагавор на прэзыдэнта. Палітыкі да сёньняшняга дня не адмовіліся ад магчымасьці маніпуляваць СМІ і пагражаць журналістам, якія не падабаюцца. Некалькім журналістам пагражалі крымінальнымі і грамадзянскімі скаргам, іншых з-за сваёй працы запалохвалі. У 2000 годзе два рэпарцёры Mladé fronty Dnes сталі перад судом за тое, што надрукавалі пасквіль, складзены дарадцам старшыні ўраду на яго палітычную канкурэнтку, а на судзе адмовіліся назваць імя таго, хто прадаставіў ім такую інфармацыю. Прэзыдэнт Гавал спыніў крымінальны працэс. Іншага рэпарцёра крымінальна перасьледвалі за тое, што апублікаваў інфармацыю аб падмане, які быццам бы здзейсніў кіраўнік контрвыведкі.

У 2001 годзе прэм'ер абвінаваціў журналіста, які займаўся энэргетычнай палітыкай, у скарумпаванасьці з Чэскімі энэргетычнымі заводамі. Журналіст прыцягнуў да суду прэм'ера і хаця суд даказаў, што інфармацыя была непраўдзівай, суд прайгаў і мусіў заплаціць судовыя выдаткі. У гэтым жа годзе стваральнікі сатырычнага коміксу мусілі на падставе прайгранай скаргі папрасіць прабачэньня ў міністра чэскага ўраду за тое, што на думку міністра адлюстравалі яго ў фрывольнай сытуацыі. Самы гучны на сёньняшні дзень выпадак запалохваньня адбыўся ў 2002 годзе, калі высокага прадстаўніка міністэрства замежных спраў арыштавалі за тое, што той рыхтаваў забойства журналісткі, якая пісала пра яго карупцыйную дзейнасьць. У наступным годзе яго абвінавацілі і асудзілі на 8 год турмы.

Палітыкі ціснулі асабліва на электронныя і публічныя СМІ пры пасярэдніцтве рад, абраных парлямэнтам, якія мусяць кантраляваць гэтую сфэру. Зімой 2000–2001 гадоў пачалі забастоўку супраць палітычных маніпуляцый журналісты, а потым да іх далучыліся і ўсе супрацоўнікі Чэскай тэлевізіі. У Празе адбываліся дзесяцітысячныя дэманстрацыі ў іх падтрымку. З таго часу палітычны ціск спыніўся, але працягваецца ціск эканамічны. У студзені 2004 году кіраўнік Чэскай тэлевізіі папрасіў прабачэньня ў латэрэйнай кампаніі Sazka, якая зьяўляецца вельмі важным рэкламадаўцам, за тарнсьляцыю крытычнай перадачы нягледзячы на тое, што Sazka ня выйграла судовы працэс супраць Чэскай тэлевізіі.

Навіны прыватнай тэлевізіі Nova аж да 2003 году, калі з пасады кіраўніка быў адклікны яе заснавальнік, былі яўна маніпуляваны на карысьць некаторых палітычных партый. Рада па тэле і радыётрансьляцыях крытызавалася за прасоўваньне вузкіх інтарэсаў галоўных палітычных партый, а камэрцыйная тэлевізія Nova за шкоду грамадзкаму інтарэсу. Пасля таго, як Чэская рэспубліка

прайграла арбітражны суд с былым амэрыканскім інвэстарам тэлевізіі Nova з-за таго, што не змагла абараніць гэтую інвэстыцыю, і была вымушаная заплаціць больш за 300 мільёнаў даляраў, парлямэнт летам 2003 году адклікаў Раду па трансляцыях. Новая рада мае лепшы імідж і звычайна ўспрымаецца як незалежная ад ціску палітычных партый. Інвэстыгацыйная журналістыка ў Чэскай рэспубліцы адносна нешматлікая. СМІ не выдаткоўваюць на яе разьвіцьцё дастаткова сродкаў і некаторыя ўладальнікі паціху адмаўляюцца ад журналісцкіх расьсьледаваньняў, асабліва ў эканамічнай сфэры.

Камэрцыйнае тэлебачаньне

Пад час разгляду ліцэнзій, будучы ўладальнік ліцэнзіі паабяцаў, што Nova будзе якасным тэлебачаньнем з культурнымі і мастацкімі праграмамі, уласнымі драматургічнымі перадачамі, праграмамі для дзяцей, адукацыйнымі перадачамі, трансляцый для меньшасьцяў і сур'ёзнымі навінамі. Рада па радыё і тэлевізійнай трансляцыі выдала бясплатную ліцэнзію, ацаніўшы прадстаўленьня праекты. Ужо ў той час у асноўных СМІ зьявілася крытыка бясплатнага выданьня ліцэнзіі, калі было зразумела, што яна будзе прыносіць даход свайму ўладальніку. Кампанія атрымала ліцэнзію разам з умовамі, якія абавязвалі прытрымлівацца абяцанай якасьці перадачаў.

Насамрэч ніводная з умоваў не была выкананая. Пасьля агрэсіўнага лабаваньня кіраўніцтвам тэлевізіі рада паступова адмовілася ад усіх умоваў. З самага пачатку трансляцыя мела камэрцыйны зьмест з бульварнымі навінамі і публіцыстыкай, крыклівымі talk show, агрэсіўнымі мультфільмамі для дзяцей, тэлесэрыяламі і мяккім порна. Nova таксама ўдасканаліла першапачатковы забяўляльны фармат з часоў камунізму – так званыя эстрады з прымітыўным гумарам і поп-музыкай. Цягам так званай камуністычнай нармалізацыі пасьля ўвядзеньня савецкай акупацыі ў 1968 годзе, асабліва з другой паловы 70-х гадоў, Чэхаславацкая тэлевізія некалькі разоў за год транслявала эстрады, асабліва ў апошні дзень году. Nova зараз транслюе іх некалькі разоў на месяц і адразу зафіксавала імгненны камэрцыйны посьпех. У другой палове 90-х гадоў яна валодала 70 % рынку; зараз мае больш за 40 %. Мае прыбытак каля ста мільёнаў даляраў у год.

Яшчэ адно поўнафарматнае камэрцыйнае тэлебачаньне, TV Prima, мае на палову менш глядачоў – столькі колькі і першая праграма грамадзкай Чэскай тэлевізіі. Чацьвёрку дапаўняе другая праграма ЧТ, якая мае каля 10 % глядачоў. Nova, Prima, а да пэўнай ступені таксама і ЧТ 1, транслююць камэрцыйныя перадачы, у тым ліку фільмы і сэрыялы, якія былі зняты ў камуністычны перыяд. Гэта тычыцца і некаторых перадач, якія прапагандуюць камуністычную ідэялёгію. Толькі другая праграма ЧТ мае некамерцыйны характар і выконвае ролю грамадзкай службы СМІ.

Усе тэлевізіі і значная частка радыёстанцый прынялі ўдзел у вартым увагі фэномэне – вяртаньні «камуністычнай забавы» і «камуністычнай безгустоўнасьці». Пасьля спаду на пачатку 90-х гадоў камуністычная безгустоўнасьць з дапамогай тэлевізій вярнулася. Размова ідзе пра камуністычную партыю афіцыйна падтрыманых і прапагандуемых зорках поп-забавы з часоў таталітарнага рэжыму – сьпевакоў і актораў – да якіх належаць і ўзьнікшыя ў той час забяўляльныя фарматы, фільмы і тэлесэрыялы. Гэтая тэндэнцыя ідзе побач з настальгіяй па гадах несвабоды і яе нельга адасобіць ад посьпехаў на выбарах нерэфармаванай, постсталінскай Камуністычнай партыі Чэхіі і Маравы, якая на сёньняшні момант мае 41 дэпутата ў 200 мясцовай ніжэйшай сьнямоўне.

Красамоўны прыклад такога кірунку маем з 1999 году, калі грамадзкая тэлевізія вырашала паўтарыць тэлевізійны сэрыял Трыццаць выпадкаў маёра Зэмана. Сэрыял быў зняты ў 1974–1979 годзе і быў самым вялікім праектам Чэхаславацкай тэлевізіі, якім непасрэдна кіравала тагачасная тайная палітычная паліцыя. Сэрыял мусіў адзначыць 30-ы юбілей узьніку камуністамі кіруемага паліцыйнага корпусу. Падзеі кожнай сэрыі адбываліся на працягу аднаго пасьляваеннага году і спалучалі ў сабе дэтыктыўную гісторыю і ідэялігічную прапаганду – камуністычную вэрсію гісторыі, якая грубым чынам перакручвае рэальнасьць. Стваральнікі сэрыялу на тыя часы мелі дастаткова шчодры бюджэт і афіцыйна падтрымліваемыя тэлезорак, здымкі адбываліся таксама і на Захадзе, што было вельмі незвычайна.

Сэрыял шмат разоў паўтараўся ў 70-ыя і 80-ыя гады і быў вельмі папулярны. Рашэньне грамадзкай тэлевізіі трансляваць гэты сэрыял – з улікам рэйтынгу папулярнасьці – абудзіла абурэньне грамадзянскай супольнасьці. Пасьля ціску інтэлектуалаў і грамадзкіх арганізацый, напрыклад Канфэдэрацыі палітычных вязьняў, кіраўніцтва тэлевізіі вырашыла кожную сэрыю суправаджаць дыскусіяй адмыслоўцаў на тэму фальсіфікацыі гісторыі. У адрозьненьні ад дзяржаўнай, прыватныя тэлевізіі не абцяжарваюць сябе рознымі выдумкамі і транслююць ўсё, што падвышае рэйтынг. Напрыклад, тэлевізія Prima з вялікім посьпехам транслявала згаданы сэрыял у 2004 годзе.

Самая буйная штодзённая газета

Выпадак са штодзённой газэтай *Mladá fronta Dnes* распавядае пра ўсё разьвіцьцё пасьлярэвалюцыйнай журналістыкі. Газэта ўзьнікла шляхам зьмены камуністычнай газэты *Mladá fronta*, заснаванай у 1945 годзе як ворган моладзевай камуністычнай арганізацыі, на самастойнае акцыянернае таварыства, уладальнікамі якога зьяўляюцца рэдактары. Падчас панаваньня камуністычнага рэжыму *Mladá fronta* была менш артадаксальнай газэтай, чым напрыклад афіцыйны камуністычны ворган *Rudé právo* ці прафсаюзная газета *Práce*. Падчас гарбачоўскай перабудовы *Mladá fronta* спрабавала «межы дазволенага», асабліва ў сфэры культуры. У лістападзе 1989 году, калі пачыналіся дэманстрацыі, якія зрынулі камуністычны рэжым, рэдакцыя *Mladé fronty* была адной зь першых, хто перайшлі на бок супрацькамуністычных сілаў і падтрымлівалі дэмакратычныя перамены.

Mladá fronta Dnes стала самай пасьпяховай газэтай 90-х гадоў. Рэдакцыя вельмі хутка пабудавала даволі якасныя мясцовыя і замежныя агенствы і падтрымлівала гаспадарчыя ды палітычныя рэформы. У краіне зь дзесяцімільённым насельніцтвам наклад часам перабольшваў паўмільёны прададзеных асобнікаў. Так як і іншыя СМІ, *Mladá fronta Dnes* пакутвала ад недахопаў чэскай журналістыкі, асабліва палітычнай актыўнасьцю журналістаў і камэнтатараў у інтэрэсах некаторых палітычных партый і аб'яднаньняў. Журналісты часта выступалі як палітычныя акторы, замест таго каб выконваць ролю незалежных назіральнікаў. Амаль усе выразныя асобы чэскай журналістыкі адначасова былі сваеасаблівымі палітычнымі гульцамі. Гэта датычыцца пэрыяду нацыянальнага адраджэньня 19 стагодзьдзя, змаганьня супраць нямецкай акупацыі, дзяржаўнага будаўніцтва ў 20-ыя гады мінулага стагодзьдзя і супрацьнацысцкай ды супрацькамуністычнай барацьбы.

Посьпех *Mladé fronty Dnes* быў сымбалічнай падзеяй для ўсёй краіны. Людзі, якія ў часы камунізму супрацоўнічалі з таталітарным рэжымам, скарысталіся кантактамі і інфармацыяй, ды мелі посьпех у новаствараючымся грамадстве заснаваным на свабодным рынку і дэмакратыі. Наадварот, складанасьці з адаптацыяй мелі былыя дысыдэнты, якія ў адрозьненьні ад польскіх дысыдэнтаў, жылі ў нейкім інтэлектуальным і культурным гета, адрэзаньня ад галоўнай плыні грамадзкага жыцьця. У адрозьненьні ад свайго канкурэнта, *Lidových novin*, *Mladá fronta Dnes* мела перавагу ў выглядзе існуючай рэдакцыі, валоданьня патрэбнымі тэхналягіямі, сеткі распаўсюджваньня і падпісчыкаў.

Ад самвыдату да агульнакраёвай штодзённой газэты

Lidové noviny – важная назва ў гісторыі чэскай журналістыкі. Былі заснаваныя ў 1893 годзе, у часы першай Чэхаславацкай рэспублікі ў ёй працавалі ці пісалі ў яе дзесячы чэскай культуры, знакамітыя інтэлектуалы. У 1952 годзе яна была ліквідавана камуністычнай ўладай. У студзені 1988 году група апазыцыйных дысыдэнтаў аднавіла яе ў выглядзе самвыдату з пэрыядычнасьцю адзін раз на месяц. Праз два гады яна пачала выходзіць як самастойная штодзённая газета. У адрозьненьні ад *Mladé fronty Dnes* яе рэдакцыя ня мела know-how і падпісчыкаў. Таму яна мусіла вучыцца па ходу дзеяньняў.

І нават, калі возьмем пад увагу перавагу, якую мела *Mladá fronta Dnes* на старце, мусім прызнаць, што яе рэдакцыя больш здольная да стварэньня сучаснай штодзённой газэты. Раскачка інтэлектуалаў і былых дысыдэнтаў у *Lidových novinách* была вельмі даўгой і прывяла да старты лёгка атрыманага крэдыту даверу на пачатку 90-х гадоў і скарачэньню прададзенага накладу. Абедзьве штодзённыя газэты на працягу дзевяностых год патрапілі ў рукі замежных выдаўцоў і зараз іх выдае адзін і той жа выдавецкі дом. У *Lidových novinách* некалькі разоў зьмянілася рэдакцыя, некалькі разой мяняўся і яе накірунак. Сёньня ў ёй камбінуюцца элементы інфазабавы і сур'ёзнай журналістыкі ды адчуваецца, што яна ўсё шукае сваё месца на рынку.

На пачатку новага стагодзьдзя *Mladá fronta Dnes* таксама пайшла па шляху інфазабавы – скараціла сур'ёзныя навіны, зрабіла больш выразнымі навіны поп-культуры, на першае месца выйшлі простыя гісторыі, скарацілася роля аналізаў. Тэксты сталі больш павярхоўнымі, зь іх зьнікае сэнс і кантэкст, яны скарачаюцца ці становяцца больш спрэчнымі. Загалоўкі і рэдагаваньне скарыстоўваюць мэтады *public relations* і бульварнай журналістыкі. Тэмы, якія маюць перавагу, вельмі часта абапіраюцца на тэлевізійны зьмест. Такім чынам адзінай сур'ёзнай штодзённой газэтай сёньня на рынку зьяўляецца *Hospodářské noviny*, якія сваім распаўсюдам і колькасьцю чытачоў ня могуць спаборнічаць з уплывам *Mladé fronty Dnes* альбо *Práva*. Апошняя з усіх штодзённых газэт практыкуе самы састарэўшы спосаб журналістыкі – хаатычнае інфармаваньне без кантэксту, якое намяшана з элемэнтаў сур'ёзных і забаўляльных тэкстаў. *Práva* скіроўваецца на найменш адукаваны і самы бедны сэгмент рынку.

Чэскае асяродзьдзе не стварыла якаснай, камэрцыйна пасьпяховай штодзённой газэты, якой напрыклад зьяўляецца польская *Gazeta Wyborcza*, чый выдавец *Agora S. A.* катуецца на лёнданскай біржы

каштоўных папераў. Gazeta пачыналася падобна як і Lidové noviny – пад кіраўніцтвам былых дысыдэнтаў з досьведам падпольнай палітычнай і журналісцкай працы. Яна мае перавагу ў выглядзе ў чатыры разы большага газэтнага рынку. Mladá fronta Dnes у другой палове дзевяностых наблізілася да посьпеху Gazety. На меньшым рынку яна мела параўнальны наклад, але не змагла ўтрымаць журналісцкую якасьць. Яе выдавец, для якога матывацыя прыбытку была больш важная чым якасьць, у 2001 і 2002 гадах прымусіў рэдакцыю да зьмены кірунку.

З адзіным выключэньнем у 2004 годзе працягвалася зьніжэньне якасьці асноўных чэскіх штодзённых газэтаў, якія для чэскай грамадзянскай супольнасьці і якасьці чэскай дэмакратыі становяцца – у пэрыяд поўнага ўваходжаньня краіны ў Эўрапейскі зьвяз – усё меньш істотнымі.

***Томаш Клваня** працаваў прэсавым сакратаром і палітычным дарадцам прэзыдэнта Чэскай рэспублікі Вацлава Клаўса. Да гэтага працаваў намесьнікам галоўнага рэдактара Hospodářských novin. Зараз выкладае ў New York University ў Празе.*

Зьмена выгляду чэскіх СМІ

Пэтрушка Шустрава / *Petruška Šustrová*

89

ЗЬМЕНА ВЫГЛЯДУ ЧЭСКІХ СМІ

Мне зусім не хацелася стаць журналісткай. У дзяцінстве я хацела, як і большасць дзяўчынак, быць прынцэсай, а яшчэ лепш феяй. Калі я навучылася адрозьніваць казачны сьвет ад сапраўднага, то ўяўляла сабе, што буду рэдактаркай, буду чытаць і выпраўляць прыгожыя кніжкі і дапамагаць ім зьяўляцца на сьвет. Пра газеты я нічога ня ведала пакуль ня стала дарослай. Ні дома, ні ў бабулі іх не было, усе дарослыя ў нашай сям'і іх чыталі на працы. У дзяцінстве ў нядзелю пасья абеда мы слухалі казкі па радыё (некаторыя зь іх мама рэдагавала для радыё, і зразумела я хацела чуць, як гэта гучыць), альбо ў суботу ўвечары чыталі з працягам. Увесь час памятаю гук гонгу, які аддзяляў чытаньне асобных разьдзелаў з кнігі Джэка Лондана «Кліч продкаў», і зараз думаю, што было б ня кепска паглядзець на Аляску.

Гэта было ў пяцідзсятыя і шасьцідзсятыя гады. Потым прыйшоў 1968 год і журналісты раптам сталі зоркамі гармадзтва: пісалі пра рэчы, аб якіх я да гэтага часу чула толькі ў асьцярожных намёках, аб супярэчнасьцях у партыі, аб новым, больш свабодным кірунку, ў якім больш прагрэсіўная частка камуністаў хацела весьці грамадзтва. У СМІ зьявілася шмат успамінаў палітычных вязняў, зьяўляліся і ерэтычныя ўяўленьні аб нейкіх новых апазыцыйных партыях. Але і тады я амаль не чытала газэты: была студэнткай праскага філязофскага факультэту, а дэбаты ў студэнцкім асяродку заходзілі нашмат далей і інфармацыі было нашмат болей, чым трапляла ў СМІ.

Прышло 21 жніўня 1968 году і Чэхаславацкіну за адну ноч акупавалі войскі пяці краінаў Варшаўскае дамовы. Грамадзяне выйшла на вуліцы, заплавілі іх плакатамі і ўлёткамі, а СМІ, асабліва радыё, стала на чале пратэсту. Прайшоў толькі тыдзень, і кіраўніцтва чэхаславацкіх камуністаў у Маскве з савецкімі прадстаўнікамі падпісала «Дамову аб часовым знаходжаньні савецкіх войскаў на тэрыторыі Чэхаславацкіны». Акупацыя ператварылася ў «братнюю дапамогу», хаця і няпрошаную, зь пяці арміяў засталася ў Чэхаславацкіне толькі адна савецкая, а журналісты па-крыху пачалі разварочвацца. Самыя радыкальныя – і мае самыя ўлюблёныя – паступова зьнікалі са старонак газэт, з радыёперадач, і з тэлебачаньня.

Журналісты – памагатыя камуністычнага рэжыму

Я патрапіла на два гады ў турму за «падрыўную дзейнасьць». Падчас папярэдняга арышту я кожны дзень дасканала вывучала партыйную газэту *Rudé právo* ад першай да апошняй старонкі і мела адчуваньне, што не чытаю пра краіну ў якой да арышту пражыла 22 гады, але пра нейкую зусім іншую невядомую выспу. Менавіта тады ў мяне зьявілася думка, што журналісты гэта ўсяго толькі шуты, якія ходзяць па парады да нейкіх, мне невядомых, партыйных сакратароў, і заўсёды напішуць тое, што ім скажуць гэтыя сакратары. «Чаму яны не пішуць самі?» – пыталася я сама сябе. І вырашыла, што проста партыйныя сакратары ня ўмеюць пісьць, а журналіст гэта той чалавек, які ў адрозьненьні ад партыйнага сакратара можа скласьці разам абзац і сказ, але які патрабуе, каб яму нехта падказаў, які сэнс мусіць мець яго артыкул. Я і зараз думаю, што ў сямідзсятых і васьмідзсятых гадах я была зусім не далёка ад праўды.

Пра далейшую адукацыю я магла толькі марыць. З факультэта мяне выключылі ў лютым 1970 году, калі я ўжо больш за два месяцы знаходзілася ў турме. Факультэт паводзіў сябе цалкам «паліткарэктна»: мяне выключылі не за тое, што Дзяржаўная бясьпека абвінаваціла мяне ў «падрыве рэспублікі», але з-за таго, што я не здала патрэбныя іспыты. Зразумела, што я не магла гэта зрабіць у рузынскай турме... Пра працу журналісткі тады я нават не думала: з аднаго боку я вельмі грэбавала нечым такім, а з другога боку як былі палітычны вязень у Чэхаславацкіне я ня мела нават самага маленькага шанцу, каб нейкая газэта ўзяла мяне на працу. Я была шчаслівая, што пасья турмы мяне зноўку прынялі на некалькі год на пошту.

Зь першым «падпольным друкам» я пазнаёмілася хутка пасья выхаду з турмы ў 1972 годзе. Мой былы муж тады працаваў у друкарні і дома па вечарох рабіў пераплёты для кніжак падпольнага выдавецтва *Petlice*, надрукаваньня праз капірку. Гэта быў вынік упартасьці групы чэскіх пісьменьнікаў, якія з-за сваіх палітычных поглядаў, у першую чаргу з-за нязгоды з акупацыяй Чэхаславацкіны, апынуліся ў сьпісах. Іх ранейшыя творы былі выкінутыя зь бібліятэк і у сьпісах апынуліся і яны самі, і іх творы. Яны ня мелі ні якіх шанцаў на афіцыйнае выданьне сваіх кніжак ці нейкіх тэкстаў. Дзьверы рэдакцый газэт і часопісаў для

іх былі шчыльна зачыненыя. Тым ня менш яны вырашылі, што іх не прымусяць маўчаць, а таму рабілі са сваіх кніг дванаццаць копіяў на друкавальнай машынцы і такім чынам перадавалі іх чытачам – самым смелым з іх, бо калі нехта меў дома самвыдатаўскую кніжку, меў падставы для допыту ў Дзяржаўнай бясьпецы.

Самвыдат

Паступова пачалі ўзьнікаць і самвыдатаўскія часопісы. Іх я перапісвала на друкавальнай машынцы; сетка распаўсюду самвыдату хутка пашыралася і таму першыя дванаццаць перапісаных копіяў, раней чым траплялі да чатача, станавіліся ўзорам для далейшага перапісваньня. Часопісаў станавілася ўсё болей і болей: *Інфармацыя пра Хартыю 77* больш нагадваў газету, перш за ўсё ён утрымліваў дакумэнты Хартыі 77 і паведамленьні Камітэта па абароне несправядліва перасьледаваных, але таксама і розную кароткую інфармацыю з жыцьця дысыдэнтаў ды напрыканцы і нейкі фельетон. На пачатку 80-х гадоў узьнік *Крытычны зборнік*, дзе ацэньвалася самвыдатаўская і эміграцыйная літаратура, андэграўнднай моладзьдзю займаўся часопіс *Вакно*, выходзіла *Інфармацыя пра царкву* (гэтая тэма не была табу ў афіцыйным друку, але даведацца з газэтаў пра тое, што насамрэч адбываецца ў царкве было практычна немагчыма). Насамрэч самвыдатаўскія часопісаў былі дзiesiąткі – кожны мог выбраць што хацеў.

Мой погляд на журналістаў не зьмяніўся і пад уплывам самвыдатаўскіх часопісаў. Усё ж такі гэтыя не былі газеты, часопісы выходзілі зь вялікім часовым інтэрвалам, тэхніка друку на машынцы была вельмі павольнай. На прыканцы 80-х гадоў зьявіліся падпольныя *Lidové noviny*, але і гэты быў часопіс, які выдаваўся адзін раз у месяц. Для выданьня *Lidových novin* ужо амаль не карысталіся друкавальнай машынкай. Аснова друкавалася на машынцы, а артыкулы, напісаныя рознымі шрыфтамі, памяншаліся і складваліся як газэтная старонка, дадаваліся і фатаздымкі ды ўсё гэтыя агулам памнажалася з дапамогай ксэраксу. *Lidové noviny* выдаваліся даволі вялікім накладам, на прыканцы 80-х гадоў ужо знайшлося шмат адважных людзей, якія на працы без дазволу рабілі шмат копіяў, якія потым траплялі ў рукі чытачам. На прыканцы 80-х на ксэраксу памнажаўся і часопіс *Střední Evropa* (Сярэдняя Эўропа), у рэдакцыі якога працавала і я ды друкавала аснову на машынцы. Тэхніка самвыдату паляпшалася – тоўсты грамадзка-палітычны а галоўнае культурны часопіс *Revolver revue* стваральнікі памнажалі ў некалькіх сотнях копіяў з дапамогай рататара, чэхаславацкія дысыдэнты атрымалі з Захаду і першыя кампутары.

Удалы росквет самвыдату прыпыніла аксамітная рэвалюцыя ў лістападзе 1989 году. З 20 лістападу я працавала ў Незалежным інфармацыйным асяродку, дзе на працягу лістападу і сьнежня кожны дзень (час ад часу і два разы ў дзень) выдаваўся ўсё больш аб'ёмны *Informační bulletin* (Інфармацыйны бюлетэнь). У *Informačním bulletinu* сабраліся разам рэдакцыі самвыдатаўскіх часопісаў *Revolver revue* і палітычнага часопісу з даволі дзіўнай назвай *Sport*, у яго рэдакцыі я таксама працавала (зразумела, што пра спорт там зусім не пісалі). У першыя дні, калі пасья жорсткага падаўленьня студэнцкай дэманстрацыі 17 лістапада пачаў развальвацца камуністычны рэжым, было ўсяго адно выданьне, у якім людзі маглі прачытаць інфармацыю без цензуры. СМІ на прыканцы лістападу 1989 году зьмянялі свой выгляд з кожным днём. На працягу дзвух тыдняў невялічкі *Informační bulletin* са сваімі імправізаванымі друкарнямі практычна ня мог вытрымліваць канкурэнцыю зь вялікімі газэтамі, радыё і тэлебачаньнем. На пачатку 1990 году гэты бюлетэнь ператварыўся ў часопіс *Respekt* (Павага), які як прызнаны грамадзка-палітычны часопіс выдаецца і сёння.

Пасьля падзення камунізму

Пасьля падзення камунізму зьявіліся літаральна сотні новых часопісоў і газэт. Некаторыя былі кароткачасовымі, бо іх заснавальнікі пераацанілі свой творчы і фінансавы патэнцыял, але некаторыя знашлі дастатковую колькасць чытачоў і добрае рэдакцыйнае ды мэнэджэрскае кіраўніцтва, таму і змаглі ўтрымацца на рынку. Я з восні 1993 году працавала ў адной новаўзьніклай газэце і думаю, што яе лёс у пэўнай ступені быў тыповы для «жыцьця» такога новага выданьня. Газэта ўзьнікла як *Občanský deník* (Грамадзянская газэта) і была газэтай Грамадзянскага форуму, шырокага народнага фронту, які стварыўся ў першыя дні лістападаўскай рэвалюцыі як супрацьвага камуністычнай партыі і тагачаснаму кіраўніцтву дзяржавы. На чале Грамадзянскага форуму ў першыя тыдні быў Вацлаў Гавал, якога на самым канцы 1989 году абралі прэзыдэнтам Чэхаславацкай рэспублікі. *Občanský deník* часткова пакутваў з-за невысьветленасьці сваёй пазыцыі, падобна як і сам Грамадзянскі форум. Газэта мусіла быць незалежнай – на пачатку году амаль усе ўзьнікаючыя выданьні мелі ў назьве слова «незалежны» – але адначасова хацелася каб гэты была газэта, якая падтрымлівае палітыку Грамадзянскага форуму, а значыць газэта была б ў пэўнай ступені партыйная. Неабходна падкрэсьліць, што пад «дахам» Грамадзянскага форуму сабраліся розныя палітычныя

накірункі, ад яго на выбары ішлі прадстаўнікі правага лібэральнага Грамадзкага дэмакратычнага альянса і побач з імі напрыклад левыя кандыдаты, якія пасья парлямэнцкіх выбараў стварылі Клюб сацыяльных дэмакратаў. Гэтая палітычная невыкрышталізаванасьць не была чэхаславацкай сваеасаблівасьцю, вельмі падобна выглядалі і народныя фронты, якія перанялі ўладу ад камуністаў ва ўсіх іншых краінах былога «сацыялістычнага лягеру», гэта значыць у краінах Сярэдняй і Ўсходняй Эўропы, якія пасья другой сьвятовай вайны апынуліся пад савецкім уплывам.

Občanský deník узьнік падобна як і іншыя газеты таго часу: на падставе палітычнай дамоўленасьці Каардынацыйны цэнтар Грамадзянскага форуму вясной 1990 году пераняў памяшканьне і абсталяваньне штодзённай газеты сярэднечэскага краёвага камітэту камуністычнай партыі, якая называлася *Svoboda* (Свабода). Апошні нумар *Svobody* выйшаў 30 красавіка 1990 году, а 2 траўня – першы нумар *Občanského deníku*. Для таго часу было тыпова, што выдавецкія правы згаданай газеты былі пераведзены на Чэхаславацкую фундацыю Хартыі 77 толькі 8 траўня, гэта значыць у той час, калі газета прадавалася ўжо некалькі дзён. Напачатку газета мела вялікі наклад, 150 000 асобнікаў, але інтарэс чытачоў паступова слабеў. У ліпені 1991 году першапачатковы выдавец прадаў газету кампаніі Caster, у якой выдавецкія правы ў кастрычніку 1991 году купіла кампанія Cesro.

Чэская штодзённая газета

Уладальнік кампаніі Cesro s. r. o. Ёзаф Кудлачак (Josef Kudláček) у пэўнай ступені зьяўляецца тыповым прадстаўніком чэскай грамадзкай сцэны. У дзень, калі пачалася акупацыя Чэхаславацкіны, яму акурат споўнілася 17 год. Нарадзіўся 21 жніўня 1951 году. Быў вывучаным адмыслоўцам друку і графікі. У 1980 годзе ён эміграваў з Чэхаславацкіны. У 1983 годзе у Нямеччыне, куды накіраваўся па эміграцыі з Чэхаславацкіны, заснаваў вельмі пасьпяховы часопіс для бясплатных абвестак *Annonce* (Анонс). У 1990 годзе вярнуўся ў некамуністычную Чэхаславацкіну і пачаў выдаваць чэскі *Annonce* з такім жа посьпехам. Але Кудлачэк марыў і пра палітычны ўплыў на чэхаславацкае грамадзтва, а таму ў кастрычніку 1991 году набыў *Občanský deník*, наклад якога ў той час скараціўся да 90 000 асобнікаў.

Газету ён перайменаваў у *Český deník* (Чэская штодзённая газета), звольніў галоўнага рэдактара і большасьць рэдакцыі ды пачаў выдаваць газету па-свойму. Прыкладана два гады выдавец *Českého deníku* быў у згодзе са сваёй новай рэдакцыяй. Газэта захавала правіцтовую пазыцыю, заклікала да пасьядоўнай экнамічнай рэформы і ачышчэньня грамадзкага жыцьця ад камуністаў, падтрымлівала Грамадзянскую дэмакратычную партыю (ГДП) (яе тагачасны старшыня, а сёньняшні прэзыдэнт Вацлаў Клаўс рэгулярна пісаў для *Českého deníku*) і жорстка крытыкавала Вацлава Гаўла за прымірэнчае стаўленьне да былых камуністаў. Але напрыканцы лета 1993 году выдавец перастаў пагаджацца з палітыкай ГДП на чале з Вацлавам Клаўсам, які тады стаў старшынём чэскага ўраду, ды вырашыў зьмяніць палітыку газеты. З такім паваротам не пагадзілася рэдакцыя і адбыўся «кадравы землятрэс»: галоўны рэдактар разам з большасьцю рэдактараў падалі заяву на званьне. Ёзаф Кудлачак мусіў зноўку ствараць газету.

У гэты час я і прыйшла ў *Český deník*. Першапачаткова Кудлачак і яго новы галоўны рэдактар мне прапаноўвалі пасаду кіраўніка замежнай рубрыкі, але пакуль я вырашалася, ці зыходзіць з часопісу *Střední Evropa*, гэтае месца занялі. Таму я пачала працаваць у рэдакцыі публіцыстыкі і праз некалькі тыдняў стала яе кіраўніком. Калі я ўзгадваю пра сваю працу ў *Českém deníku*, мушу сказаць, што гэта быў напэўна самы свабодны пэрыяд у маёй журналісцкай дзейнасьці. Для выдаўца самымі важнымі былі лісты і камэнтары чытачоў, публіцыстыка мела другасную ролю, а таму я з маім калегам мелі цалкам свабодныя рукі. Месца ў газэце было шмат, кожны дзень дзэве, а то і тры паласы (у залежнасьці ад таго, колькі было абвестак), таму сярод публіцыстыкі *Českého deníku*, акрамя непасрэдна журналістыкі было і шмат перакладаў, пераважна з англасаксонскіх часопісаў. Галоўным чынам мы перадрукоўвалі артыкулы, якія датычыліся трансфармацыі пасья камунізму, але імкнуліся асьвятляць і розныя праблемы ў посткамуністычных краінах – гэта была тэма, якая ня вельмі часта зьяўлялася ў чэскіх газетах.

Ня глядзячы на гэта, колькасьць чытачоў *Českého deníku* зьмяншалася. Значную частку газеты Кудлачак прысьвячаў прапагандзе маленькай правай партыі Дэмакратычная ўнія, якую падтрымліваў і фінансава, з прыбыткаў *Annonce*, які між іншым пачаў выдаваць і ў іншых посткамуністычных краінах, што ён мог сабе дазволіць. Але ўжо менш мог дазволіць сабе выдаваць штодзённую газету, якая страчвала абвесткі і чытачоў. Таму *Český deník* з пачатку 1995 году ператварыўся ў *Český týdeník*, які меў крыху нетыповую пэрыядычнасьць – два разы ў тыдзень. Працяг скарачэньня цікавасьці да *Českého týdeníku* быў проста ўзорным прыкладам таго, што ў чэскіх краях газеты, якія перабольшваюць з прапагандай, не выклікаюць вялікай цікаўнасьці. У гэтым выданьні было шмат цікавых артыкулаў, але глыбокія тэксты, якія патрабуюць асэнсаваньня, не былі дастаткова ўраўнаважаны артыкуламі, якія можна прачытаць

едучы ў гармваі. Часопіс, які выходзіць два разы ў тыдзень, таксама ня можа прадаставіць чытачам дастатковую колькасць атрыкулаў з навінамі, не можа кожны дзень інфармаваць пра вынікі спартовых спаборніцтваў, а камэнтары на шматлікія падзеі не пасьпяваюць за штодзённымі газэтамі.

Думаю, што большасці першапачатковых чытачоў перашкаджала бесперапынная прапаганда Дэмакратычнай уніі, якой на парламэнцкіх выбарах у чэрвені 1996 году не ўдалося перакрочыць 5% ліміт ды яе кандыдаты не патрапілі ў Сьнемоўну. Кудлачак, моцна разчараваны, перастаў выдаваць *Český týdeník* – апошні нумар выйшаў 1 кастрычніка 1997 году. Пра Кудлачка трэба сказаць, што ягоным *Českým deníkem* і *Českým týdeníkem* прайшла вялікая колькасць людзей, якія сёння зьяўляюцца самымі значнымі прадстаўнікамі чэскай журналістыкі. Кудлачак прыныпова не прымаў людзей, якія пісалі ў газеты ў часы камунізму, вобразна казаў пра іх, што яны маюць «перабіты пазваночнік» і ў новых умовах ня змогуць вытрымаць. І наадварот, працаўладкоўваў тых людзей, якія раней ня мелі ніякага дачынення да журналістыкі. Зразумела, што шэраг зь іх сябе не засьведчылі, але з многіх сталі добрыя журналісты.

Доўгі шлях

І новасьпечаныя журналісты былі пэўным чынам абцяжараныя камуністычнай мінуўшчынай. У пэрыяд 1994–1997 гадоў, пра які я ўжо згадвала, у чэскіх СМІ (акрамя левага Práva і некаторых меншых пэрыядычных выданняў) не знайшлося шмат артыкулаў, якія б крытыкавалі ўладу. Большасць журналістаў падтрымлівалі эканамічныя і грамадзкія рэформы, а таму лічылі няправільным крытыкаваць урады ГДП, паколькі лічылі яе легітымным носьбітам рэформы. Цалкам мэтанакіравана яны замоўчвалі памылкі палітыкаў ГДП, імкнучыся такім чынам дапамагчы чэскаму грамадзтву і дзяржаве.

Шлях да аб'ектыўнай журналістыкі даўгі, выгляд СМІ ня можа зьмяніцца зь дня на дзень, нават калі іх стваральнікі схляцца да іншай палітычнай арыентацыі. І ў Чэскай рэспубліцы ўсё яшчэ зьяўляецца шмат СМІ і журналістаў, якія маюць прыхільнасьць да нейкай палітычнай партыі, што натуральна ня надта перашкаджае ў камэнтарах, дзе ад журналіста чакаюць выказваньня яго думак на праблему. Горш з гэтым у навінах, дзе шляхам спрытных маніпуляцый спрашчаецца крытычны погляд на «любімчыка» газеты ці аўтара. Самае ж горшае, калі такі падыход захоўваецца і да аналізу, дзе чытачу мусіць быць прапанаваны незалежны разгляд нейкай зьявы ці праблемы. Не зьяўляецца выключэньнем і такая сытуацыя, калі рэдакцыйны сход вырашае, як мусіць гучаць такі аналіз – каго мусіць выданьне падтрымаць ці калі кіраўніцтва выдання, друкаванага ці электроннага, прымусяць аўтара зьмяніць свой матэрыял. Але дзеля справядлівасьці трэба адзначыць, што гэты сумніўны падыход не закранае большасць інфармацый ў СМІ.

Пэтрушка Шустрава вывучала чэскую мову і гісторыю на філязофскім факультэце праскага Карлавага ўнівэрсытэту, у сьнежні 1969 г. была арыштавана і два гады правяла ў турме за “падрываньне рэспублікі”. У сьнежні 1976 году яна падпісала Хартыю 77, а ў 1985 была адной з трох яе сьпікераў. З 1979 году яна была сябрам Камітэту па абароне несправядліва перасьледаваных. Супрацоўнічала з рознымі самвыдатаўскімі часопісамі, была сябрам рэдакцыі часопісу *Střední Evropa*. Непасрэдна пасья 17 лістападу пачала працаваць у Незалежным інфармацыйным асяродку, а потым ў тыднёвіку *Respekt*. З траўня 1990 году да студзеня 1992 яна была дарадцам намесьніка фэдэральнага міністэрства ўнутраных справаў, а потым і намесьнікам міністра ўнутраных справаў Чэскай і Славацкай Фэдэратыўнай рэспублікі. З 1992 году працуе журналісткай і перакладчыцай з ангельскай, рускай і польскай моваў.

Зьмены прававога становішча мясцовага самакіраваньня – чэскі досьвед

Рыхард Помагач / *Richard Pomahač*

93

Права на мясцовае самакіраваньне ў большасьці эўрапейскіх краінаў лічыцца за адно з асноўных неад'емных правоў мясцовых супольнасьцяў (гарадоў і населеных пунктаў, а пры неабходнасьці і вышэйшых тэрытарыяльных адзінак адрозных ад дзяржавы). У дэмакратычных краінах гэтае права замацавана ў канстытуцыі – тэрытарыяльнае самакіраваньне лічыцца адной з самастойных уладаў канстытуцыйнай сыстэмы разам з уладай парлямэнцкай, выканаўчай і судовай. На такой супольнай канстытуцыйнай аснове ствараюцца канкрэтныя інстытуцыі самакіраваньня, якія адрозьніваюцца ў залежнасьці ад краіны.

Пасля таго як ў 90-ыя гады разваліўся так званы савецкі блёк, чэскае грамадства трансфармавала свае грамадзкія і палітычныя інстытуцыі. Пачатак рэформы мясцовых уладаў адштурхоўваўся ня толькі ад намаганьняў пазбавіцца ад састарэлых інстытутаў, але і ад імкненьня параўняцца з умовамі тых краінаў, у якіх палітычная сыстэма пасля другой сьвятовай вайны разьвівалася ў асяродзьдзі дэмакратычнага плюралізму. Выразна нагадвала пра сябе і ранейшая традыцыя і досьвед, якія тычыліся становішча і дзейнасьці мясцовага самакіраваньня ад пачатку сучаснай канстытуцыйнасьці ў чэскіх краях – справа ішла ня толькі аб ацэнцы разьвіцьця за апошнія паўстагодзьдзе, але і аб вяртаньні да вытокаў канстытуцыйнага замацаваньня права на тэрытарыяльнае самакіраваньне, якія бяруць свой пачатак у XIX стагодзьдзі.

Пастанова ўраду з тараўня 1945 году характарызавала нацыянальныя камітэты, як прадстаўнічыя ворганьні і ворганьні грамадзкага кіраваньня адначасова з тым, што як адміністрацыйныя ворганьні яны падпарадкоўваюцца цэнтральнаму ўраду. Гэтая пастанова стала асновай канцэпцыі, адпаведна зь якой дзяржаўнае кіраваньне і самакіраваньне на ўзроўні населеных пунктаў, раёнаў, а пазьней і краёў зьліліся ў амаль непадзельнае цэлае. Для пэрыяду, які доўжыўся да 1990 году па сутнасьці адменена старэйшае разуменьне самастойнай і самакіруемай улады мясцовых супольнасьцяў. Маёмасьць населеных пунктаў была нацыяналізаваная, муніцыпалітэты старацілі правы юрыдычных суб'ектаў і самакіруемасьць. Нацыянальныя камітэты распарадзіліся дзяржаўнай маёмасьцю і іх бюджэты сталіся часткай дзяржаўнага бюджэту. Тэрытарыяльная рэарганізацыя была дасягнута шляхам зьмяньшэньня колькасьці раёнаў і краёў. Населеныя пункты аб'ядноўваліся з большага па загаду зверху. Паўнамоцтвы асобных нацыянальных камітэтаў былі рознымі і з 60-х гадоў прыкладна адпавядалі памеру, колькасьці насельніцтва і гаспадарчаму патэнцыялу асобных тэрытарыяльных адзінак, што не аказвала выразных перашкодаў палітычнаму нівэляваньню мясцовага кіраваньня.

Пасьля падзеньня камунізму

Пасьля лістападу 1989 году былі праведзеныя зьмены канстытуцыі. Канстытуцыйны закон зноўку абвесьціў населеныя пункты (далей іх будзем называць гарадамі і мястэчкам, прычым пад мястэчкам будзе разумецца і вёска – *пазнака рэдактара*) адзінкай самакіраваньня. Муніцыпалітэт становіўся самастойнай, аддзеленай ад дзяржавы, юрыдычнай асобай з уласнай маёмасьцю і гаспадаркай. За кароткі час была ліквідаваная сыстэма нацыянальных камітэтаў. На іх месцы ўзьніклі альбо муніцыпалітэты з самакіраваньнем, альбо былі створаны раённыя ўрады, як ворганьні дзяржаўнага кіраваньня з паўнамоцтвамі на тэрыторыі раёну. Трэба было зьмяніць дзеючую канстытуцыю, для таго каб прыняць наступныя неабходныя законы: закон аб муніцыпалітэтах, закон аб выбарах у прадстаўніцтвы муніцыпалітэтаў, закон аб раённых урадах, зьмене іх паўнамоцтваў і некаторых іншых мерапрыемствах зьвязаных з гэтым і закон аб сталічным горадзе Празе.

Тым, што ў 1990 годзе былі зьліквідаваныя ўсе тры ступені нацыянальных камітэтаў, у тым ліку і краёвых, але пры гэтым краі, як адміністрацыйная адзінка былі захаваныя, вызвалілася прастора, якую скарысталі міністэрствы і некаторыя іншыя ворганьні дзяржаўнага кіраваньня для таго, каб у межах сваіх ведамстваў стварыць дэканцэнтраваныя ворганьні дзяржаўнага кіраваньня. У раёнах дзейнічалі раённыя ўрады, як ворганьні першай інстанцыі дзяржаўнага кіраваньня ці як апэляцыйныя ворганьні ў выпадках, калі ў першай інстанцыі выносілі рашэньне муніцыпалітэты з пашыранымі паўнамоцтвамі, асабліва муніцыпалітэты з упаўнаважанымі муніцыпальнымі ўрадамі.

У 1992 годзе адбываліся выбары ў Чэскую нацыянальную раду, зь якой пачаў сваё існаваньне першы ўрад Чэскай рэспублікі, як новасфармаванай унітарнай краіны. У сваёй праграмавай заяве ён абавязваўся працягваць адміністрацыйную рэформу, а менавіта такім чынам, што паўнамоцтвы ў вырашэньні і адказнасьці будучь перанесены як мага бліжэй да грамадзяніна, а гэтаму будзе адпавядаць і тэрытарыяльнае ўпарадкаваньне дзяржавы, асновай якога будучь муніцыпалітэты з самакіраваньнем і натуральныя рэгіёны. Далей мусіць быць паскорана падрыхтоўка праекту закона аб юрыдычным становішчы супрацоўнікаў дзяржаўнага кіраваньня, чым умацоўцца прынцыпы прававой дзяржавы. Пасьля складанай палітычнай дыскусіі – толькі летам 1994 – урад прадаставіў Сьнямоўне праекты канстытуцыйных законаў аб стварэньні вышэйшых тэрытарыяльных адзінак самакіраваньня.

Дыскусія, якая распачалася ў Парлямэнту ў 1994 годзе, працягвалася са значнымі затрымкамі і скончылася толькі напрыканцы 1997 году прыняцьцём канстытуцыйнага закону, якім стваралася 14 рэгіёнаў з улікам Прагі, якая мае статус горада і краю. Гэтае ўпарадкаваньне пачало дзейнічаць зь 1 студзеня 2000 году. Паколькі стварэньне вышэйшых тэрытарыяльных адзінак самакіраваньня закранала і вызначэньне задачы ды паўнамоцтваў муніцыпалітэтаў як асноўных адзінак тэрытарыяльнага самакіраваньня, і таму што ў гэтым накірунку трэба было істотна ўмяшацца ў юрыдычнае становішча муніцыпалітэтаў, то задачу па ажыццяўленьні дэцэнтраізацыі даручаліся ўраду, які быў створаны пасля выбараў, якія адбыліся ў сярэдзіне 1998 году.

Заканадаўча завершаным этапам адміністрацыйнай рэформы сталіся законы, якія былі абмеркаваныя ва ўрадзе і прадастаўленыя ў Парлямэнт напрыканцы 1999 году. Пасьля напружаных перамоваў у дзьвух палатах Парлямэнта, былі прынятыя законы аб муніцыпалітэтах, краёх, аб выбарах у краёвыя прадстаўніцтвы, закон аб сталіцы Праге, закон аб пераходзе некаторых рэчаў, правоў і абавязкаў з маёмасьці Чэскай рэспублікі ў маёмасьць краёў, закон аб бюджэтным прызначэньні некаторых падаткаў адзінкам тэрытарыяльнага самакіраваньня, закон аб падтрымцы рэгіянальнага разьвіцьця, а таксама і закон аб бюджэтных правілах тэрытарыяльных бюджэтаў.

Чэскае муніцыпальнае і краёвае ўпарадкаваньне, якое спачатку прайшло рэформай зьвязаную з намаганьнямі па дасягненьні дэцэнтралізуючага эфэкта пад уплывам прынцыпаў і пастаноў Эўрапейскай хартыі мясцовага самакіраваньня, натуральна знаходзіцца пад уплывам шэрагу арганізацыйных і функцыянальных рысаў, якія ў большай ці меншай ступені пераймаюцца з практыкі доўгачасовага разьвіцьця тэрытарыяльнага кіраваньня і самакіраваньня ў Чэхіі.

І нават калі юрыдычнае афармленьне тэрытарыяльнага самакіраваньня за апошнія гады значна наблізілася да эўрапейскіх стандартаў, нельга не заўважыць, што рэформу тэрытарыяльнага самакіраваньня і надалей працягваюць суправаджаць адкрытыя праблемы. Чэская рэспубліка па-ранейшаму застаецца больш унітарнай, чым дэцэнтралізаванай дзяржавай, бо выкананьне шматлікіх грамадзкіх задачы абумоўлена агульнадзяржаўным упарадкаваньнем і ня можа быць прыстасавана да мясцовых умоваў. Хаця рэгіёны і населеныя пункты зьяўляюцца юрыдычнымі асобамі, якія гаспадарачь з уласнай маёмасьцю, ня быў створаны надзейны мэханізм адказнасьці за дбайнае гаспадараньне. Муніцыпальныя і краёвыя ўстановы пакідаюць вырашэньне асноўных маёмасных пытанняў у руках палітычнага кіраўніцтва і такім чынам падтрымліваюць агульную тэндэнцыю росту запазычанасьці гарадоў і рэгіёнаў. Спонтанная дэзінтэграцыя на пачатку 90-х гадоў вяла да ўзьнікненьня вялікай колькасьці малых, фармальна самастойных, але фінансава слабых муніцыпалітэтаў. Спосаб аб'яднаньня сродкаў і супрацоўніцтва, які б веў да больш эфэктыўнага кіраваньня ў форме задзіночаньяў муніцыпалітэтаў і краёў у межах надзейных грамадзкаправавых устаноў, быў у палітычным сэнсе недаацэнены. Адміністрацыйная міжструктура – у 2000 годзе актываванае краёвае ўпарадкаваньне і рэарганізацыя тэрытарыяльна дэканцэнтраваных устаноў дзяржаўнага кіраваньня – не зьяўляецца аднароднай часткай і выконвае ролю грамадзкага кіраваньня ў першыя гады свайго існаваньня хутчэй структурна складаным і адміністрацыйна, кадрава і фінансава неэфэктыўным чынам. У гэтых адносінах асабліва дзейнічае правіла, адпаведна зь якім дэцэнтраізацыйная рэформа – бясконцы працэс.

Рыхард Помагач скончыў Юрыдычны факультэт Карлавага ўнівэрсытэту ў Праге і вучыўся на *Faculté internationale de droit comparé* у Штразбурку. У 1976–1989 гадах працаваў у Інстытуце дзяржавы і права Чэхаславацкай Акадэміі навук, пасля стаў сябрам катэдры адміністрацыйнага права і адміністрацыйных навук Юрыдычнага факультэту Карлавага ўнівэрсытэту. Спецыялізуецца на праблематыку эўрапейскага публічнага права і параўнаўчай адміністрацыйнай навукі.

Досьвед са сфэры камунальнай палітыкі

Іржы Ружак / *Jiří Růžek*

95

ДОСЬВЕД СА СФЭРЫ КАМУНАЛЬНАЙ ПАЛІТЫКІ

Калі я мушу вярнуцца да падзеяў, якія адбываліся пасля 17 лістапада 1989 году і якія я асабіста пражываў у маім родным мястэчку Дабжиховіцы (Dobřichovice), якое знаходзіцца не далёка ад Прагі і налічвае каля 3 000 жыхароў, мушу перш за ўсё прыгадаць пра грамадзкі клімат другой паловы 80-х гадоў. Тады было відавочным, што ўрад групы нэасталіністаў, які да ўлады прывяла савецкая акупацыя 1968 году, ужо ня меў агульнай падтрымкі ні сярод членаў КПЧ, ні сярод брацкай КПСС, якая формай перабудовы пайшла па шляху рэформаў. Тым ня менш, гэтая група стала панавала ў дзяржаўным апарате, у тым ліку і ў рэпрэсіўных падраздзяленьнях, якія ў той час былі цалкам дзяздольнымі. Адна показка таго часу дзяліла грамадзтва на тры часткі: будаўнікі сацыялізму, тыя хто падтрымлівае сацыялізм і тыя хто карыстаецца сацыялізмам. Гэта сьведчыць пра тое, што сацыялізм стаў для большыні ні больш ні менш чым састарэўшым і нецікавым тэрмінам.

Сталыя сутыкненьні з дэфіцытам у дзяржаўнай гаспадарчай сфэры стварылі прастору для буйнага разьвіцьця ценявой эканомікі. Зьявіліся фантастычна здольныя грамадзяне, якія маглі на дзялянцы ценявой эканомікі прапанаваць што заўгодна: ад розных дазволаў і пратэкцый да вузкапрофільных матэрыялаў, дэфіцытных тавараў і паслугаў. Прычыны эрозіі таталітарнага рэжыму хаваліся ў ім самім: у яго паўсюль прысутным імкненьні пагражаць і палохаць, і нават карумпаваць, а адначасова ў няздольнасьці перакрочыць праз свой цень – адчыніць браму для актыўнасьці і ініцыятывы насельніцтва, першым крокам якога мусіла быць адмаўленьне ад прынцыпаў таталітарызма.

Няздольнасьць кіраўніцтва КПЧ рэагаваць на новыя падзеі, яго імкненьне не дапусьціць аніякіх рэформаў, абавязкова стварала напружаньне ў грамадзтве. Побач з адкрытымі дысыдэнтамі, якіх прадстаўляла ў асноўным Хартыя 77, пачалі фармавацца розныя новыя гурткі і групы. Выключаныя члены КПЧ аб'ядналіся ў рух Адраджэньне; у акадэмічным асяродку ўзьнікла Кола незалежнай інэлігенцыі, людзі аб'ядноўваліся ў нефармальныя аб'яднаньні, якія кантактавалі між сабой праз сваіх сябраў. Значную інфармацыйную каштоўнасьць уяўляў сабой самвыдат, асабліва пэрыядычнае выданьне *Lidových novin*. Гэта ўжо не быў нейкі імпорт з-за мяжы, у памнажэньні і распаўсюду самвыдату прымалі ўдзел уласна ўсе чытачы. У грамадзтве расло перакананьне ў тым, што мусяць адбыцца зьмены. Якія гэта будуць змены і да чаго яны павядуць, аб гэтым маглі толькі меркаваць.

80-ыя гады ў Дабжиховіцах

У Дабжиховіцах на пачатку 80-х гадоў у мясцовай арганізацыі Сацыялістычнага саюзу моладзі (ССМ) сабраліся маладыя людзі, для якіх сацыялізм парадаксальна быў, як бяльмо на воку. Збольшага гэта былі студэнты ці прадстаўнікі інтэлігенцыі, якія для спакою сваіх кіраўнікоў аддзелаў кадрў праяўлялі «актыўную дзейнасьць» па месцы жыхарства. Гэта і была тая падстава, чаму я апынуўся у гэтым таварыстве. Спачатку мы займаліся экалягічнай дзейнасьцю: садзілі дрэўцы, арганізоўвалі збор металалому і г.д. Таксама мы ездзілі на экскурсіі, займаліся спортам, ладзілі дыскатэкі і імкнуліся скарыстаць усе магчымасьці, якія давала гэтая арганізацыя, для апалітычнай дзейнасьці.

У сярэдзіне 80-х гадоў мы вырашылі выдаваць інфармацыйны штомесячны бюлетэнь пад назвай *Kukátko* (Вочка). Мясцовая арганізацыя КПЧ была ад гэтага ў захапленьні, таму што яе члены не здагадваліся, што можа такое выданьне. І зь месяца ў месяц грамадзяне пачалі атрымліваць каментары да дзейнасьці ратушы. Часам гэта была сатыра, часам разбор актуальных праблемаў, але заўсёды гэта была адрасная вострая крытыка, да якой таварышы не былі прызвычаеныя. Да вялікай незадаволенасьці партыйнай аргаізацыі на старонках *Kukátka* друкаваліся тэмы, якія да гэтага часу знаходзіліся пад агульнадзяржаўным табу. Часта на рэдакцыйнай радзе мы казалі, што ў 50-ыя гады за гэта нас бы пасадзілі, ў 70-ыя – перасьледвалі, выключалі са школы і звальнялі б з працы. Таму «усяго толькі» пагрозы для нас выглядалі як цалкам нармальнае рэакцыя на «крыўды», якія мы рабілі камуністам. Вельмі важным для нас было, калі мы даведаліся, што нас практычна ня могуць пакараць, таму што Дабжиховіцы было адным зь нешматлікіх мястэчак, якое рэгулярна выдавала свой інфармацыйны бюлетэнь і за гэта мела станоўчую адзнаку раённага сакратара КПЧ!

У 1989 годзе вакол часопісу сабраліся беспартыйныя грамадзяне і паседжаньні яго рэдакцыйнай рады хутчэй нагадвалі палітычны клуб. У Празе праявы грамадзянскага непадпарадкаваньня атрымлівалі ўсё большую падтрымку: пачынаючы рэцэсістчным прабегам па вуліцы Палітычных вязьняў у Празе 1, праз удзел ў забароненых сходах аж да акцый па зборы подпісаў пад пэтыцыяй Некалькі сказаў.

«Аksamітная рэвалюцыя»

Жорсткае ўмяшальніцтва паліцыі ў студэнцкую дэманстрацыю вечарам 17 лістапада было апошняй кропляй у кубку цяжкіх выпадкаў. Студэнцкая забастоўка, якую падтрымалі акторы і іншыя прадстаўнікі мастацтва, прымусіла разасобленую апазыцыю да дзеяньня: быў створаны Грамадзянскі форум і яго Каардынацыйны цэнтар, які стаў арганізатарам аksamітнай рэвалюцыі. Грамадзянскі форум уяўляў сабой рух, які пераймаў ад камуністаў уладу, ліквідаваў існуючыя структуры партыйнага і дзяржаўнага кіраваньня ды ствараў аснову для ўзьнікненьня інстытутаў дэмакратычнай дзяржавы.

У Дабжыховіцых узьнік Грамадзянскі форум па парапанове рэдакцыйнай рады Kukátka. Улёткі і асабістая агітацыя заклікалі грамадзянаў да ўдзелу ў сходзе, на якім будуць выказаны і прагаласаваны палітычныя мэты: званьне старшыні нацыянальнага камітэту і кадравая рэканструкцыя прадстаўніцтва. Я, як абраны спікер ГФ, дамаўляўся наконт перадачы паўнамоцтваў з тымі, хто ўсё жыцьцё каралі мяне з-за майго клясавага паходжаньня. Гэта было дзіўнае адчуваньне.

На глебе ГФ сустракаліся самыя розныя людзі, часта з супрацьлеглымі поглядамі. Іх аб'ядноўвала агульнае імкненьне пазбавіцца ад таталітарнага рэжыму. У маім родным мястэчку на сходах ГФ сустракаліся людзі, якія ў звычайным жыцьці былі вельмі далёкімі адзін ад другога: людзі, якіх рэжым перасьледаваў з-за клясавага паходжаньня, хрысьціяне, актывісты экалягічнага руху, выключаныя з шэрагаў КПЧ, студэнты. Нават і тыя грамадзяне, якія ў пэўны пэрыяд свайго жыцьця сымпатызавалі камуністам, але ў рэшце пераканаліся, што справа ідзе пра богам забытую хімеру. Іх аб'ядноўвала надзея «дэмакратызацыі» грамадства, таму што размаўляць пра «дэмакратыю» шмат для каго гучала вельмі адважна.

Як я раней меркаваў, чэхаславацкаму грамадству бракавала палітычнай арганізацыі, палітычнай партыі, на якую б можна было ад самага пачатку абаперціся. У нас не было Салідарнасьці як у палякаў, мы ня мелі агульнай палітычнай праграмы, і мы нават ня мелі, як тады казалі, кадравы рэзэрвы. Усё было ў руху і кожны дзень сканчваўся тым, што на раніцу другога дня было ўжо неспраўдлым. Усё гэта было поўнай супрацьлегласьцю ленынскім падрыхтоўкам да клясавага камуністычнага перавароту, пра што сьведчыў і лэзунг: «Партыі для партыйцаў, Грамадзянскі форум для ўсіх!»

Зьмены на мясцовым узроўні

Выявілася, што звольніць старшыню нацыянальнага камітэту было ня так складана, як знайсці яму замену. Адныя былі старымі для гэтай пасады, другія занадта маладыя, іншыя хацелі працягваць сваю працу, а нехта зьбіраўся заняцца бізнэсам. У рэшце рэшт было падобна на тое, што нам прыйдзеца прасіць таго камуніста, каб ён ласкава некалькі месяцаў застаўся на месцы, пакуль ня знойдзеца замена! Для мяне гэта было цалкам недапушчальным, таму я перапыніў свае акадэмічныя справы і прыняў намінацыю на пасаду старасты. Гэтую пасаду ад Грамадзянскага форуму я і заняў у студзені 1990 году.

Падобныя праблемы прынесла і рэканструкцыя мясцовага прадстаўніцтва. Трэба было замяніць камуністычных дэпутатаў, таму што некаторыя зь іх успрымалі свае мандаты вельмі фармальна. Пры адсутнасьці дэмакратычнай палітычнай інфраструктуры можна было зьвяртацца толькі да тых грамадзянаў, якіх я ведаў, альбо якіх мне паралі асобы, якім можна было давяраць. Таму да першых свабодных выбараў пераважала хутчэй рашэньне дзеяньнем над палітычным. Тым ня менш, у межах гэтых рэвалюцыйных зьменаў я імкнуўся дзейнічаць карэктна, з усьведамленьнем таго, што і далей будзем жыць побач. Я ўжо ведаў, што значыць быць грамадзянінам другога гатунку. Падчас размоваў з дэпутатамі мясцовага савету я нагадваў і падкрэсьліваў, што на гэтую функцыю іх прызначыла КПЧ, чья вядучая роля скончылася разам з выдаленьнем 6-га артыкула канстытуцыі. Было відавочна, што іхнія месцы зоймуць іншыя грамадзяне, якія маюць мандат мястэчка, маюць натуральны аўтарытэт і давер грамадзянаў. Таму ГФ патрабаваў, каб дэпутаты ад КПЧ пайшлі ў адстаўку і не ўспрымалі гэты крок як ізаляваньне, але як першы крок на шляху да рэканструкцыі дэмакратычнай палітычнай сыстэмы і так яны і ўспрынялі гэты факт.

Я амаль упэўнены, што рэвалюцыі і дзяржаўныя перавароты не адбываюцца для таго, каб былая «вярхушка» засталася на сваіх месцах і нічога не зьмянілася. Першае, што ў такой сытуацыі трэба зрабіць, гэта замяніць людзей на заўважных месцах. Ня толькі таму, што ўлада і паўнамоцтвы залежаць

ад пасады, але асабліва дзеля таго, каб грамадзяне заўважылі зьмену. Дабжыховіцкую радніцу трэба было пераўтварыць з мрачнага месцазнаходжаньня дзяржаўнага кіраваньня ў ветлівы і дзейсны ўрад, які цалкам па-сяброўску працаваў бы з грамадзянамі. Гэта азначала, што прыйдзеца часткова зьмяніць пэрсанал ды навучыць яго іншым паводзінам. Трэба заўважыць, што хутчэй за ўсё такія зьмены пачынаюць працаваць у гандлі, а павольней за ўсё ў дзяржаўным кіраванні. Сацыялістычнага бюракрата ўспрымаюць як саўладальніка дзяржавы, якому мусяць служыць грамадзяне. Было нялёгка ліквідаваць гэтае адчуваньне падпарадкаванасьці, набытае на працягу жыцьця, і трэба было стала падкрэсьліваць, што мы зьяўляемся слугамі грамадзяніна і мусім добра яму служыць, у чым і ёсьць нашая місія.

Выявілася, што вельмі важна мяняць ня толькі зьмест, але і форму. Перасяленьне і перайменаваньне ўстановаў апраўдае сябе, бо «дух месца» можа быць мацнейшым, чым мы маглі сабе ўявіць. Што, ня гледзячы на фінансавыя выдаткі, мусіць зьмяніцца усё: пачынаючы ад блянкаў і сканчваючы ўніформамі. Камуністычныя замкі – партыйныя камітэты ўсіх узроўняў – трэба ператварыць у нешта вельмі цывільнае: бібліятэкі, выдавецтвы, крамы, бо потым іх ужо ніхто ня будзе баяцца. Узгадваю аднаго свайго калегу, які стаў кіраўніком Камітэту па ахове канстытуцыйных дзеячоў. У яго кабінэце на шафе стаялі бюсты монстраў III Інтэрнацыянала, і паверце, што погляд на Леніна ў чырвонай шапцы дзяжурнага па станцыі ці Клімэнта Готвальда ў вязанай шапачцы з пампонам распавядаў супрацоўнікам ліквідаванай Дзяржаўнай бясьпекі пра перамены нашмат болей, чым параграфы новай канстытуцыі.

Плённы хаос

Шмат хто з тых, хто арганізоўвалі і кіравалі зьменамі пасля лістапада 1989 году, жылі з уяўленьнем, што хаос, які цалкам законна суправаджае дзяржаўны пераварот, уяўляе сабой вялікую пагрозу асабліва для функцыянаваньня дзяржаўнага кіраваньня. Азіраючыся назад, магу сказаць, што хаос – карысны памочнік, які пераблытае карты і прагоніць ад стала фальшывых гульцоў. Дэмакратычная рэвалюцыя вызваляе аграмадную колькасьць чалавечай энэргіі, якая таксама як і вада, знойдзе свой шлях. Часта мы памыляліся ў тым, што мы, вобразна кажучы, вучылі людзей гульні, замест таго каб прапанаваць правілы гульні і кантраляваць іх выкананьне.

Я заўсёды імкнуўся каб у пэрыяд карэнных зьменаў утрымаць кантэкст цэласнасьці і накірунак, які вядзе да мэты. Я перакананы, што вымагаць у такі пэрыяд дасканаласьці ў дэталях непатрэбна і нават бессэнсоўна. Рэвалюцыйныя зьмены даюць магчымасьць паглядзець на некаторыя рэчы, дзейнасьць ці адносіны новым поглядам. Гэта надзвычайная нагода ўзважыць ці патрэбныя нам гэтыя зьмены, ці мусім мы нешта мяняць, ці можам ўсё пераняць. Вельмі істотна зразумець іх мэту і ўмець разпазнаць іх якасьць.

Тое, што праз 14 год пасля лістападаўскай рэвалюцыі некаторыя арганізацыі дзяржаўнага кіраваньня аргумэнтуюць сваё існаваньне толькі тым, што зьяўляюцца атрыбутамі дзяржавы, не зьяўляецца для нас добрай адзнакай. Гэты факт сьведчыць пра нізкую здольнасьць палітычнай рэпрэзэнтацыі адрозьніваць неабходнасьць і якасьць працы ад яе сымуляцыі. Глядзіце ж, і дэмакратыя заўсёды здольная стварыць, спадзяемся што толькі на час, свае пацёмкінскія вёскі!

Аказалася, што тое, чаго людзі чакалі перш за ўсё, было адмаўленьне ад мэтадаў дырэктыўнага кіраваньня і дыктату. Грамадзянін хоча адразу ж карыстацца правамі і свабодамі, якія абмяжоўваліся ў часы таталітарнага рэжыму. Я пераканаўся, што добра прэзэнтаваць выбарчыя пасады, як паслугу для грамадзянаў, чые жаданьні выконвае стараста, мясцовая рада і пардстаўніцтва. Натуральна, што ўвесь гэты працэс не абыйдзеца без канфліктаў і абмену поглядаў. Але варта размаўляць з грамадзянамі і чуць іх аргумэнты, зь якімі далёка не заўсёды можна пагадзіцца – гэта апраўдае сябе. Вельмі важна ўсімі даступнымі сродкамі інфармаваць аб плянах і дзейнасьці мясцовай улады, таму што грамадзяне мусяць мець інфармацыю для таго каб ацэньваць і кантраляваць. Я ніколі не адмовіўся ні ад адной размовы з грамадзянамі, хаця яна ў шчыльна наплянаваным працоўным дні магла выглядаць як страта часу, бо давер грамадзянаў да дэмакратычна абараных ворганаў самакіраваньня нашмат важней, чым дзесяткі апаратыўных расхэньняў, большасьць з якіх можна спакойна адкласьці на заўтра.

Пакараньне злачынстваў

Калі я азірнаюся назад, то мне ў галаву прыходзіць шэраг тэмаў, якія б заслужылі іншых расхэньняў. Адна тэма няўможна вяртаецца назад: парваць з камуністычным рэжымам ці паступова яго мяняць? Заўважым, што аksamітная рэвалюцыя была спосабам перайманьня ўлады, калі талеранцыя і дараваньне дамінавалі над чаканымі рэпрэсіямі! Вацлаў Гавал сказаў: «Мы не такія як яны!» Ён, бясспрэчна зьяўляецца маральным аўтарытэтам і лідарам, таму ён задаваў стыль паводзінаў у адносінах да камуністаў і стаўленьне да камунізму. Несумненна, мы дачакаліся маральнага асуджэньня зла, якое ўяўляў сабой

камунізм, з вуснаў тых людзей, якім была нанесена значная шкода. Дачакаліся мы і рэабілітацыі тых, каго камуністычны рэжым караў, арыштоўваў і тэрарызаваў. Дачакаліся мы і выпраўленьня маёмасных шкодаў, якія былі зроблены пасля камуністычнага перавароту ў лютым 1948 году. Чаго мы недачкаліся, дык гэта асабістай адказнасці за злачынствы і бяспраўе, якія камуністы заснавалі і праводзілі. Чаму?

Напэўна таму, што кожны дзясяты чэх і славак былі членамі КПЧ а лёзунг: «Выраўнай рахункі з камуністам у сваёй сям'і!» раптам стаў надта асабістым, надта радыкальным. Напэўна таму, што большасць членаў партыі былі тыя, каму партыйная корка адкрывала шлях да кар'еры і прафэсіі. Справа ішла пра больш ці менш пасьпяховых, якія нікога не забілі, ня мучылі, нават нікога не праганялі. Якую віну ці адказнасць яны мусяць несьці? Напэўна за тое, што тыя, хто давалі і выконвалі прыказы, вельмі дакладна кіраваліся сваімі законамі і правіламі. Якая ж гэта незаконнасць?!

Я перакананы, што мы дапусьцілі памылку, калі прынялі аргумэнты прававой непарыўнасьці. Замест таго, каб адмовіцца ад злачынных нормаў прынятых у злачынным заканадаўчым сходзе для патрэбаў злачынцаў, мы прынялі ўдзел у дыскусіі на конт таго, што можна і што нельга пераняць з камуністычнага заканадаўства. Таму высокароднасць маральнага жэсту дараваньня не была прынята з пакаяньнем ці публічным прабаченьнем, але напэўна як праяўленьне слабасьці і непаслядоўнасьці нараджаючайся дэмакратыі.

Пакараньне ваенных злачынстваў пасля другой сьвятовай вайны публічна і зразумела дэкларавала злачынны характар нямецкага нацызму, італьянскага фашызму і японскага мілітарызму. Мы, чэхі і славакі, пасля доўгіх і мудрагелістых разважаньняў прынялі бяззубы дэкларатыўны закон аб пэрыядзе несвабоды! Кожная спроба падумаць пра асабістую адказнасць за бяспраўе і мукі суграмадзянаў сканчалася пакуль што правалам.

Калі я сёньня назіраю за растучай папулярнасьцю КПЧМ, то прыходзіць думка: як мы зразумелі агульначалавечы жэст прэзыдэнта? Ці не зразумелі мы раптам, што заўсёды добра быць на баку пераможцы; што хітрасць і адсутнасьць прынцыпаў – найлепшы спосаб існаваньня; што пасля зьдзяйсненьня злачынства наступствам ня мусяць быць пакараньне; што заўсёды знойдзецца ідэаліст, які паставіць крыж на тых зьверствах? А можа нават чым болей будзем калябараваць са злом і чым болей нас будзе, тым менш рызыка пакараньня?!

І так мяне цягне на думкі, што няма нічога больш сапраўднага; нічога, што так прымушае да абавязкаў; нічога, што так ачышчае, як падыход, адпаведна зь якім адказнасць вымагаецца аж да канца. Можа мы мусяць зрабіць нешта інакш дзеля свабоды, дастойнасьці і ўмацаваньня нашага характару і нашых нашчадкаў.

***Іржы Ружэк** завочна скончыў філязофскі факультэт Карлавага ўнівэрсытэту ў Празе, спецыяльнасьць гісторыя. На працягу амаль усіх 80-х гадоў працаваў рабочым у лясной гаспадарцы. У лістападзе 1989 году заснаваў Грамадзянскі форум у Дабжыховіцях, дзе пасля стаў і старастам мястэчка. У 1990–1994 гадах займаў розныя пасады ў цывільнай тайнай службе; у 1994–1999 гадах быў кіраўніком чэскай вайсковай контрвыведкі, а потым да 2003 году кіраўніком цывільнай контрвыведкі.*

Трансфармацыя чэскай сыстэмы аховы здароўя пасля 1989 году

Пэтр Голуб, Враціслаў Ржэгак / *Petr Holub, Vratislav Řehák*

Пасля распаду камуністычнага блёку і ўзнікнення дэмакратычнай сыстэмы ў Чэхаславацкім таксама адбыліся карэнныя змены ў кіраванні, арганізацыі і фінансаванні медычных службаў. Значна пачала павялічвацца дасягальнасць самых сучасных лекаў і лекавых мэтадаў. У выніку гэтага з пачатку 90-х гадоў рэзка памяншаецца агульная смяротнасць. Найбольш пра гэта сведчыць статыстыка пра лекаванне нырак і кардыялягічных хваробаў. Гэтаму садзейнічаў новы спосаб фінансавання, дакладней кажучы чэхі паспробавалі вярнуцца да даваеннай сыстэмы, якая была заснавана на салідарным публічным медычным страхаванні. Аднавілася магчымасць свабоднага выбару лекара ці медычнай установы, што забяспечыла дасягальнасць медычных паслугаў на ўзроўні параўнальным з развітымі краінамі.

Фінансаванне медыцыны

Асновай трансфармацыі сыстэмы аховы здароўя было яе фінансаванне. Была абрана сыстэма абавязковага медычнага страхавання, якая пачала дзейнічаць з 1992 году. З пачатку 1993 году, калі адбыўся падзел на Чэскую і Славацкую рэспублікі, сыстэма медычнага страхавання ў Чэскай рэспубліцы стала аўтаномнай, незалежна ад дзяржавы яна атрымлівае ад грамадзянаў стахавыя ўнёскі і аплочвае лекі ды медычную дапамогу. Сыстэма медычнага страхавання была спачатку ўведзена законам аб Усеагульнай медычнай страхавой кампаніі (ВЗП), якая ад самага пачатку дамінавала ў гэтай сфэры і да сёняшняга дня захавала 66 % рэгістраваных кліентаў. Адначасова быў выдадзены закон аб страхавых кампаніях для супрацоўнікаў, якіх спачатку ўзнікла 26. Да канца 90-х гадоў іх колькасць з-за банкруцтваў скарацілася да 9, якія з таго часу змаглі ўтрымліваць стабільны бюджэт. Грамадзяне могуць мяняць страхавую кампанію кожных 3 месяцы.

Першапачатковыя ўяўленні пра канкурэнцыю сярод страхавых кампаніяў не зусім ажыццявіліся, бо ня ўзніклі заканадаўчыя і рэгулюючыя ўмовы для канкурэнцыі страхавых плянаў. ВЗП захавала за сабой манапольнае становішча, дзяржава паступова рэгулявала ўмовы дзейнасці страхавых кампаній для супрацоўнікаў такім чынам, што зь першапачатковых 60 % пераразмеркаваных страхавых унёскаў адпаведна з узростам тых, хто патрапляе пад умовы страхавання з 2005 году, пераразмеркавана ўжо 100 % атрыманых страхавых унёскаў, чым тлумачацца выгоды страхавых кампаній з больш спрыяльным складам кліентаў. Страхавыя кампаніі для супрацоўнікаў у сувязі з абмежаваннем профілю тых, хто патрапляе пад умовы страхавання, зьяўляюцца адносна невялікімі і нестабільнымі ўстановамі на медычным рынку Чэскай рэспублікі. Рашэннем на будучыню могуць быць аб'яднанні і стабілізацыя гэтых устаноў, а значыць і магчымасць рэальнай канкурэнцыі для ВЗП. Існуе і іншае меркаванне, што было б магчыма ВЗП падзяліць.

Сыстэма аплаты медычных паслугаў з самага пачатку разумелася вельмі шырока ў сувязі з тым, што большасць паслугаў цалкам кампенсуюць страхавыя кампаніі, а ўдзел пацыентаў, які зьяўляецца самым малым у Эўропе, ва ўсіх выдатках на медычныя паслугі складае ўсяго 8 %. Практычна пацыенты даплочваюць толькі за стаматалягічныя паслугі, а таксама ў аптэках за некаторыя лекі. Права на кампенсацыю медычных паслугаў узнікае на аснове звычайнай рэгістрацыі грамадзяніна ў медычнай страхавой кампаніі, ня гледзячы на тое, ці выплочвае пацыент устаноўленую страхавую суму. Гэты факт зьяўляецца спрыяльным з погляду дасягальнасці медычных паслуг, але менш спрыяльны для балянсу медычных страхавых кампаній. Страхоўку за тых, хто патрапляе ў катэгорыю «дзяржаўнага страхавання» (беспрацоўныя, вайскоўцы, дзеці і пэнсіянэры), цалкам аплочвае дзяржава. Памер іх страхоўкі адпавядае ўсяго 6,6 % мінімальнай зароботнай платы. Страхоўка, якую выплочвае страхавой кампаніі працаўнік, складае 13,5 % ад памеру яго заробка да падаткаабкладання (9 % выплочвае працадаўца і 4,5 % працаўнік). На дадзены момант дзяржава за тых, хто падлягае дзяржаўнаму медычнаму страхаванню, выплочвае 1/10 ад сярэдняй сумы, якую плоцяць працуючыя.

Сыстэма аховы здароўя у камуністычнай Чэхаславацкім адчувала відавочны недахоп фінансавання. У 1989 годзе на медычныя паслугі было выдаткавана 4 % валавага ўнутранага прадукта,

у 1993 з аднаўленьнем страхавой сыстэмы, выдаткі выраслі да 6%, а на сёняшні дзень набліжаюцца да 8% ВУП. У абсалютных лічбах на патрэбы чэскай мэдыцыны, у параўнаньні з багацейшымі эўрапейскімі краінамі, выдаткоўваецца частка ў некалькі разоў меншая, па апошніх падліках 1 000 даляраў ЗША на чалавека ў год. Таму да гэтага часу захавалася вялікая схаваная запасычанасьць у інфраструктуры сыстэмы аховы здароўя (заядбаны стан будынкаў і арэалаў шпіталёў). Таксама ў ЧР надалей захоўваецца дэфармаваны памер сродкаў, якія выдаткоўваюцца на аплату матэрыялаў і лекаў у параўнаньні з выдаткамі на працоўную сілу (заробкі). У ЧР у параўнаньні з разьвітымі краінамі, значна пераважаюць матэрыяльныя выдаткі.

Крытычнай праблемай чэскай сыстэмы аховы здароўя (і не толькі чэскай) зьяўляецца растушая неўраўнаважанасьць у попыце на аб'ём і якасьць мэдычных паслугаў XXI стагодзьдзя ды абмежаванымі крыніцамі яго фінансаваньня. У салідарнай сыстэме фінансаваньня аховы здароўя ў ЧР без эфэктыўнага рэгуляваньня, якая была ўсталяваная на пачатку 90-х гадоў, наперад адкрываецца магчымасьць для ўзьнікненьня дэфіцыту. На працягу 90-х гадоў гэты дэфіцыт некалькі разоў вырашаўся шляхам умяшальніцтва дзяржавы, якая пазбаўляла ад пазыкаў некаторыя шпіталі ці Усеагульную мэдычную страхавую кампанію.

Прыватызация

На пачатку трансфармацыі сыстэмы аховы здароўя ў ЧР яшчэ адной істотнай зьменай, разам з ўвядзеньнем сыстэмы мэдычнага страхаваньня, была прыватызация тэрапэўтычных ардынацый лекараў і амбулаторных спэцыялістаў. У меншай ступені былі прыватызаваныя шпіталі і клінікі. Менавіта ў прыватнай тэрапэўтычнай сфэры на працягу наступных год было найменьш фінансавых і іншых праблемаў, а дзякуючы невялікаму ўплыву дзяржавы ў гэтай сфэры мэдыцыны, яе можна лічыць самай стабільнай і функцыянуючай часткай сыстэмы аховы здароўя.

У параўнаньні з гэтым вялікія шпіталі пад кіраўніцтвам дзяржавы стала знаходзяцца ў стане фінансавага дэфіцыту з-за няздольнасьці дзяржавы забясьпечыць якасны мэнэджмэнт ці з-за агульнага кепскага функцыянаваньня сыстэмы іх фінансаваньня. Супярэчнасьці тут у тым, што дзяржава па сутнасьці прызначае мэдычным страхавым кампаніям памер і якасьць мэдычных паслугаў, за якія тыя мусяць плаціць шпіталю з улікам заробкаў для мэдычнага пэрсаналу. Гэта робіцца без вялікага клопату, бо канчатковую адказнасьць за фінансы ўсё роўна нясуць страхавыя кампаніі.

Фінансавы крызіс на пачатку новага стагодзьдзя, які ў апошняй фазе вырашаў дзяржаўны бюджэт, узьнік усяго толькі з-за палітычна матываванага павышэньня заробкаў мэдычнаму пэрсаналу, калі палітыкі зусім не разважалі наконт таго, ці палепшыцца разам з гэтым аб'ём і якасьць мэдычных паслугаў.

Першая спроба дзяржавы забясьпечыць эфэктыўнае выкарыстаньне фінансаў у мэдычнай сфэры адбылася ўжо ў першай палове 90-х гадоў. Імкненьне ўраду ўзмацніць уплыў на рэгуляцыю мэдыцыны ў 1997 годзе прывяло да таго, што была заснаваная сыстэма «конкурсу шпіталёў». Яе мэтай было пазбаўленьне ад перабольшаных магутнасьцяў некаторых мэдычных устаноў ці іх філіялаў тым, што страхавыя кампаніі маглі не працягнуць ім дамоваў. Тады адбылася ліквідацыя ці карэнная рэканструкцыя і аптымізация канкрэтных шпіталёў. Пасьля таго, як у 1998 годзе да ўлады прыйшлі сацыяльныя дэмакраты, то ў большасьці выпадкаў вынікі конкурсаў не браліся пад увагу. Праблема перабольшаных магутнасьцяў і іх неэфэктыўнага выкарыстаньня была адсунута на іншыя гады.

Істотныя зьмены адбыліся толькі ў кіраваньні невялікімі шпіталямі. Гэта было заслугай адміністрацыйнай рэформы, якая ў 2002 і 2003 гадах перавяла іх у падпарадкаваньне краям. З пачатковай фазы трансфармацыі краёвай сыстэмы аховы здароўя відавочна, што такімі шпіталямі лепш кіруюць. Некаторыя краі змаглі палепшыць іх эфэктыўнасьць. Самым істотным стымулам была замена юрыдычнай формы – зь дзяржаўных арганізацый зь іх непразрыстай бухгалтэрыяй на звычайныя камэрцыйныя кампаніі. Такім чынам ў некаторых краях палепшылася кіраваньне шпіталямі і мэдычныя ўстановы пачалі працаваць больш эфэктыўна. Наступныя зьмены ў арганізацыі мэдычных паслугаў і структуры маёмасьці шпіталёў (прыватызация, альбо пераход у непрыбытковыя арганізацыі) на дадзены момант зьяўляецца важным прадметам палітычных спрэчак між левіцковым ўрадам і правай апазыцыяй.

Рэформы чэскай сыстэмы аховы здароўя спыліся ў 1992 годзе. За выключэньнем частковых зьменаў 1996–97 гадоў дэмакратычная палітычная дыскусія на самой справе не была дастаткова кампэтэнтнай для таго, каб прапанаваць і прасунуць разумнае рашэньне, якое б змагло прыстасаваць мэдыцыну да новых умоваў існаваньня. Адным з гэтых вынікаў зьяўляецца і той факт, што міністры аховы здароўя мяняюцца часцей, чым іншыя палітыкі. Толкі ў гэтым годзе іх зьмянілася тры, а цяперашні міністар з 1990 году ужо дванаццаты.

Экспэрты Сьвятовага банку паралі чэскаму ўраду як мага хутчэй правесці рэформу рынка страхаваньня, бухгалтэрыі шпіталёў, павысіць ўнёскі пацыентаў і стварыць сыстэму інфармацыі пра якасьць мэдычнага абслугоўваньня. Але ўрад не скарыстаў парады Сьвятовага банку пасля таго, як ад іх адмовілася міністэрства аховы здароўя. Апазыцыя і некаторыя прадстаўнікі ўраду мяркуюць, што чым далей прыйдзеца адкладаць гэтыя рэформы, тым больш жорсткімі яны будуць.

Пётр Голуб скончыў Фізыка-матэматычны факультэт Карлавага ўнівэрсытэту ў Празе. Пасьля 1989 году супрацоўнічаў з тыднёвікам *Respekt* і Інстытутам сацыялёгіі Акадэміі навук Чэскай рэспублікі. Зараз зьяўляецца рэдактарам *Hospodářských novin* і Чэскага радыё 6.

Враціслаў Ржэгак у 1990 годзе скончыў 1-ы лекарскі факультэт Карлавага ўнівэрсытэту ў Празе. Падчас аksamітнай рэвалюцыі ў 1989 годзе быў сябрам Агульнакраёвага студэнцкага забастовачнага камітэту. Зараз кіруе прыватнай мэдычнай установай, якая спецыялізуецца на дасьледваньне і лекаваньне хваробаў печані.

Мая рэфлексія на трансфармацыю чэскай сыстэмы аховы здароўя празь пятнаццаць год

Марцін Бояр / *Martin Bojar*

103

МАЯ РЕФЛЕКСІЯ НА ТРАНСФАРМАЦЫЮ ЧЭСКАЙ СЫСТЭМЫ АХОВЫ ЗДАРОЎЯ ПРАЗЬ ПЯТНАЦЦАЦЬ ГОД

Непасрэдна пасля падзення камуністычнага рэжыму, дзякуючы групе эканамістаў, сацыёлагаў, лекараў і іншых адмыслоўцаў у мэдычнай сфэры, некаторыя зь якіх у апошнія гады перад разбурэньнем бэрлінскага муру надавалі ўвагу аналізу сыстэмы аховы здароўя ў Эўропе, быў падрыхтаваны плян дзесяцігадовай трансфармацыі чэскай дзяржаўнай сацыялістычнай сыстэмы аховы здароўя. Яна мусіла быць трансфармавана ў плюралістычную мэдычную сыстэму, якая б адпавядала лібэральнаму эўрапейскаму ўзору. Трансфармацыйная праграма скіроўвалася на стварэньне грамадзкай сыстэмы аховы здароўя, якая б улічвала мэдычна-гуманітарныя, спецыяльныя і эканамічныя прынцыпы ўласьцівыя для сыстэмы аховы здароўя ў краінах Эўрапейскага зьвязу. Праграма часткова навязвалася на некаторыя дакумэнты Хартыі 77, натхнялася досьведам і традыцыямі даваеннай Чэхаславацкай ды паходзіла з мадэляў сыстэмы аховы здароўя ў сацыяльнай рынкавай эканоміцы, перш за ўсё нямецкай і аўстрыйскай. Яе стваральнікі заклалі сваю канцэпцыю на неабходнасьці ліквідацыі дзяржаўнай манополіі ў кіраваньні і фінансаваньні мэдыцыны і сыстэмы аховы здароўя.

Сыстэма аховы здароўя ў Чэхаславацкай рэспубліцы была нацыяналізаваная ў пэрыяд 1949–1951 гадоў. Ніякага ўдзелу прыватнага сэктару ў сфэры аховы здароўя і сацыяльнага забесьпячэньня недапускалася. Так як і ў іншых сфэрах нацыянальнай гаспадаркі, ва ўсіх яе галінах, а таксама ў сфэры грамадзкага жыцьця, у мэдыцыне паслядоўна праводзілася кіруючая роля камуністычнай партыі, а кіруючыя пасады ў мэдычных установах і пасады кіраўнікоў аддзяленьняў былі зарэзерваваныя пераважна для членаў КПЧ, тое самае адбывалася і ў мэдычнай адукацыі. Мэдыцына была бясплатнай. Гарантаваны доступ да яе мелі ўсе грамадзяне. Дзяржава (дзяржаўнае кіраваньне) было заснавальнікам ўсіх мэдычных установаў – дыягнастычна-лячэбных, дасьледчых альбо рэабілітацыйных. Гарантавалася стварэньне гарызантальнай і вэртыкальнай сеткі мэдычных установаў, якія забясьпечвалі дасягальнасьць мэдычнага абслугоўваньня ў параўнальнай якасьці ды аб'ёме і ў менш разьвітых рэгіёнах краіны.

У пэрыяд з 1980 па 1990 год для дзяржавы было ўсё больш і больш складана знаходзіць неабходныя інвэстыцыйныя і эксплёатацыйныя фінансавыя сродкі для забесьпячэньня самага неабходнага сучаснага дыягнастычнага абсталяваньня, мэдычнай тэхнікі, а таксама для набыцьця замежных лекаў і дыягнастычных рэчываў. І хаця кошты на гэтыя тавары хутка расьлі, але яны былі неабходнымі, бо пагаршалася якасьць мэдычнага абслугоўваньня, адбываліся пэрыядычныя крызісы, абумоўленыя недахопам жыцьцёва-неабходных лекаў з замежжа. Для некаторых прывілеяваных слаёў насельніцтва гэтыя лекі і мэтады былі дасягальнымі ў мэдычных установах для «намэнклятуры» і іх сваякоў.

Чэхаславацкая сыстэма аховы здароўя ўтрымлівала, з пэўнымі адхіленьнямі, узровень параўнальна з мэдыцынай у краінах Эўрапейскага зьвязу зь ніжэйшым ВУП, прычым несумненна апырэджвала дасягальнасьцю ды шырынёй прапановы паслугаў адмыслоўцаў і некаторыя эўрапейскія і заморскія краіны. У выніку адставаньня біямэдычных дасьледваньняў, пачынаючы з 1970 году паступова пагаршалася якасьць прадастаўляемых паслугаў. На гэта паўплывала і эміграцыя шэрагу лекараў пасля акупацыі Чэхаславацкай ў 1968 годзе, і так званая кадравая палітыка, якая стварала з дапамогай абмежаваньняў і пастаноў перавагу пры заняцьці круючых пасадаў членам партыі ды давала ім магчымасьць выкарыстоўваць большасьць замежных стажыровак.

Неабходнасьць хуткіх зьменаў

У пэрыяд гарбачоўскай адлігі больш відавочнай станавілася нестрымальнае сытуацыя як з сыстэмай сацыяльнай аховы здароўя, так і з адукацыяй. Таму адразу пасля лістападу 1989 году былі сфармуляваны патрабаваньні карэнных зьменаў у сыстэме аховы здароўя і паляпшэньні працоўных і жыцьцёвых умоваў мэдычных супрацоўнікаў, як адзін з неабходных прыярытэтаў трансфармацыі чэхаславацкага грамадзтва з засяроджаньнем увагі на прынцыпы дасягальнасьці і якасьці мэдычных паслугаў. Таму стваральнікі праекту новай сыстэмы натхніліся досьведам Нямецкай і аддалі перавагу шырока распаўсюджанаму ўсеагульнаму мэдычнаму страхаваньню, якое дзякуючы прынцыпу салідарнасьці насельніцтва

перашкаджае страце дасягальнасці мэдычных паслугаў для ўсёй папуляцыі, а таксама не дазваляе выкарыстанне сродкаў атрыманых шляхам мэдычнага страхавання ў іншых выдатках дзяржаўнага бюджэту.

Значным быў той факт, што ад самага пачатку падрыхтоўкі праграмы зьвярталася ўвага на ролю пацыентаў і іх свабоду выбару адносна да прадастаўляемых мэдычных паслугаў. Азіраючыся назад несумненна, што ў атмасфэры ап'яненья лібэральнымі ідэямі, была пераацэнена здольнасць пацыентаў свабодна выбіраць, як лекара, як мэдычную ўстанову, так і аб'ём некаторых прадастаўляемых паслугаў.

Мэдычныя страхавыя кампаніі

За вельмі важную перадумову для дзейнасці новай сыстэмы аховы здароўя было азначана стварэнне самастойных мэдычных устаноў, куды ўваходзілі і першыя прыватныя амбулаторыі. Зь лета 1992 году яны пачалі хутка ўзьнікаць у Чэскай рэспубліцы. Галоўным пераломным момантам у чэскай сыстэме аховы здароўя было стварэнне страхавых кампаній – грамадзкіх непрыбытковых устаноў, якія дзейнічаюць як страхавыя і фінансавыя інстытуты ў сфэры грамадзкай сыстэмы аховы здароўя, і пераход на фінансаваньне зь некалькіх крыніцаў. Было неабходна скончыць з манополіяй дзяржаўнай сыстэмы аховы здароўя. На працягу першых дзвух год размова вялася пра разьдзяржаўленьне і паступовую прыватызацыю малых і сярэдніх мэдычных устаноў, што было неабходна для захаванья сыстэмы мэдычных устаноў і прадастаўленьня стандартных мэдычных паслугаў. Засяроджвалася увага на павялічэнне ролі мясцовага самакіраванья і рэгіёнаў у стварэнні мэдычнай палітыкі.

Перашапачатковая прапанова трансфармацыі чэскай сыстэмы аховы здароўя, якая мела шмат апанэнтаў вясной і летам 1990 году, лічылася яшчэ адным ключавым фактарам для стварэння асяродзьдзя канкурэнцыі, бо існавала толькі частковае падсвядомае ўяўленьне наконт таго, што можа прынесці канкурэнцыя ў мэдыцыне добрага і што кепскага.

У публікацыях, якія знаёмілі з прапанаванай новай сыстэмай аховы здароўя і якія былі распаўсюджаны на чэскіх шпіталях і паліклініках, у ворганах дзяржаўнага кіраванья, грамадзкіх аб'яднаньнях і аб'яднаньнях мэдычных супрацоўнікаў у траўні ды верасьні 1990 году, акрамя іншага прапаноўвалася стварэнне абавязковага мэдычнага страхаванья. Пераход да страхавой сыстэмы, якая не залежыла ад дзяржавы, якая мусіла ажыццяўляць свой кантроль праз сваіх прадстаўнікоў у кіруючых і дарадчых радах, лічыўся адным з ключавых момантаў рэформы. На працягу 1991 – 1992 гадоў панавала згода ў тым, што стварэнне сыстэмы мэдычных страхавых кампаній і сыстэмы салідарнага мэдычнага страхаванья ўяўляе сабой самае стабільнае рашэнне, якое папярэджае ўз'яццё сытуацыі, калі значная частка грамадзянаў Чэскай рэспублікі магла б апынуцца па-за межамі мэдычных паслугаў кампенсаваных у рамцы ўсеагульнага мэдычнага страхаванья.

Мэтаі міністэрства аховы здароўя, якое знаходзілася пад пастаянна растучым ціскам зацікаўленых арганізацый мэдыкаў і часткі дэпутатаў з радыкальнага крыла Грамадзянскага форуму, было распачаць першыя крокі, якія б вялі да карэнных зьменаў у сыстэме аховы здароўя, яго разьдзяржаўленьні і пераходу да сыстэмы аховы здароўя, якая б была заснаваная на супрацоўніцтве грамадзкіх і прыватных мэдычных устаноў, прыватных практычных лекараў і лекараў з вузкай спецыялізацыяй ды іншых устаноў і грамадзкіх арганізацый. Вельмі істотным лічыўся пераход ад фінансаванья сыстэмы аховы здароўя, якое было заснаванае на дзяржаўным бюджэце, якім кіравала ўсемагутнае міністэрства фінансаў, да мадэлі фондавага фінансаванья заснаванага на аснове грамадзкіх страхавых кампаній. Паўторна падкрэсьлівалася неабходнасць захаванья даступнасці мэдычнага абслугоўваньня, паляпшэньня яго якасці і абмежаванья распаду сеткі мэдычных устаноў.

Чэская сыстэма аховы здароўя на пацягу 1990–1992 гадоў пачала ператварацца з сыстэмы, якой кіруе дзяржава, ў лібэральную і плюралістычную сыстэму аховы здароўя, якая дасягальна любому ў краінах Эўрапейскага зьвязу з амбулаторнай і стацыянарнай мэдычнай дапамогай, якую забяспечваюць як недзяржаўныя, так грамадзкія ды дзяржаўныя мэдычныя ўстановы.

Праз пятнаццаць год

Праз пятнаццаць год ужо дарэчы пытаць: што захавалася, што засьведчыла сябе зь першапачатковай прапановы новай сыстэмы мэдычнага абслугоўваньня? Праз самыя розныя цяжкасці і выключэнні стала відавочным, што рашэнне аб завядзеньні сыстэмы ўсеагульнага мэдычнага страхаванья ўяўляла сабой самае пэўнае рашэнне, якое пры ўдзеле дзяржавы, забяспечыла дасягальнасць мэдычнага абслугоўваньня для ўсяго насельніцтва. Ніводзін слой насельніцтва не застаўся без мэдычнага абслугоўваньня, якое прадастаўлялася на аснове ўсеагульнага мэдычнага страхаванья. Між іншым

дзякуючы і таму, што паводле праекту новай сыстэмы дзяржава стала гарантам адпаведнага мэдычнага абслугоўвання. Паводле сацыялягічных даследванняў відавочна, што палепшала і стаўленьне грамадзянаў да лекараў і пэрсоналу мэдычных устаноў. Выконваецца права свабоднага выбара лекара і мэдычнай установы, якое часам злоўжываецца і звязана з шэрагам марнатраўных практык.

Наадварот, не атрымалася дастаткова засяродзіцца на прафілактыцы здароўя. Павялічваецца колькасць доказаў таго, што прафілактыка ў розных сферах аховы здароўя пагоршылася ў выніку занадта лібэральнага разуменьня аўтаноміі і адказнасці патэнцыйных пацыентаў, якія часта паводзяць сябе вельмі безадказна.

Негаспадарлівасці, якой новую сыстэму папракаюць палітыкі і эканамісты, між іншым садзейнічае і рэальнасць, што ўзнікла несумненна вялікая колькасць самастойных мэдычных устаноў. Такі тэрмін абралі юрысты як адносна нейтральнае азначэнне для прыватных амбулаторый, маленькіх прыватных шпіталёў і санаторыяў, а таксама і вялікіх дзяржаўных шпіталёў.

Несумненным поспехам можна лічыць тое, што цэнтар цяжару мэдыцыны паступова перасоўваецца ў амбулаторыі, бо частка практычных лекараў і лекараў з вузкай спецыялізацыяй сталі больш кампэтэнтнымі і маюць болей матывацыі – між іншым і таму, што паспяхова прафэсійныя лекарскія ў сваёй большасці працуюць і займаюцца прадпрымальніцтвам у вельмі добрых прыватных мэдычных установах. Несумненна, што празь пятнаццаць год трансфармацыі ў Чэскай рэспубліцы дзейнічае шматкрынічнае фінансаванне сыстэмы аховы здароўя. Гэта заслуга Усеагульнай мэдычнай страхавой кампаніі і іншых страхавых кампаній, якія дзейнічаюць больш за дванаццаць год. Сакрэт поспеху ВЗП палягае ў вельмі дасканала пабудаванай інфармацыйнай сыстэме і сетцы дзеючых філіялаў, якія забяспечваюць фінансаванне мэдычнага абслугоўвання прыкладна 70–75% нашай папуляцыі.

На ключавое пытаньне: як успрымаюць спробу пераўтварэння чэскай сыстэмы аховы здароўя пацыенты і чэскае грамадства можна прывесці наступныя звесткі. У 1997 годзе, празь сем год ад пачатку спробы трансфармацыі чэскай сыстэмы аховы здароўя, 75–80% папуляцыі былі задаволеныя якасцю мэдычнага абслугоўвання і яго дасягальнасцю. Цяжка хворыя і пакутваючыя пацыенты ў 1997 годзе казалі, што хаця рэформа палавінчатая і часта з розных пазыцый крытызаваная, усё ж такі вяла да станоўчых зменаў. Паляпшэнне дасягальнасці новых тэхналогіяў мела станоўчы ўплыў дзякуючы таму, што ў Чэскую рэспубліку на працягу мінулага дзесяцігоддзя было прывезена сучаснае абсталяванне, як дыягнастычнае, так і лячэбнае, а таксама былі надзвычай пашыраны магчымасці лячэння цэлага шэрагу сур'ёзных спецыфічных хваробаў.

Як для Чэскай рэспублікі, так і для іншых краінаў, якія пачалі пераход ад сацыялістычнай эканомікі і мэдыцыны да плюралістычнай, рынкавай ці сацыяльна-рынкавай эканомікі, дзейнічае правіла, што нельга доўгачасова ігнараваць аб'ектыўную рэальнасць, калі пры адносна нізкай прадукцыйнасці нацыянальнай гаспадаркі і ў некалькі разоў ніжэйшым валавым унутраным прадуктам у параўнанні з краінамі ЭЗ, сярэдне і ўсходнеўрапейскія краіны ня могуць сабе дазволіць прадастаўляць мэдычныя паслугі ў максімальным памеры і аб'ёме ды з гарантаванай якасцю, якую б цалкам альбо збольшага кампенсавала салідарнае страхаванне. Пры гэтым палітыкі супраціўляюцца звышэнню кошту страхавання і ўвядзенню саўдзелу.

Пытаннем застаецца, што можна зрабіць у Чэскай рэспубліцы, Славацкіне ці ў Вугоршчыне для таго, каб пацыент, які несумненна будзе бараніць сваё становішча спажываўца ў большай частцы «бясplatнай» мэдычнай дапамогі, стаў з аднаго боку сьведомым плацельшчыкам страхоўкі і саўдзелу, але таксама быў бы і актыўным кантралёрам якасці і выдаткаў прадастаўляемых яму мэдычных паслугаў. Для пацыента мусіць быць важнай дасягальнасць, якасць і захаванне ўсеагульнага характару мэдычнага абслугоўвання. Адначасова яго мусіць цікавіць і пытаньне кошту мэдычных паслугаў ды лекаў. Інтэрэсам пацыента таксама зьяўляецца тое, каб пры памяншэнні выдаткаў на мэдыцыну драматычна не пагоршылася яе якасць, каб не адбылося скарачэнне мэдычных і прафілактычных праграмаў. Якія могуць быць меры перасьцярогі? Несумненна можна часткова палепшыць эфектыўнасць і эканамічнасць мэдычных устаноў. Але мусіць змяніцца і стаўленьне пацыентаў. Ёсць дастаткова доказаў, якія пацвярджаюць, што не існуе іншых механізмаў рэгуляцыі, якія маглі б матываваць пацыентаў да больш ашчаднага і ўважлівага стаўлення да мэдычных паслугаў, чым увядзенне эфектыўнага саўдзелу.

У сферы сыстэмы аховы здароўя я лічу памылкай, што тры разы на працягу 1990 – 1992 гадоў не ўдалося атрымаць падтрымку на завядзенне саўдзелу. Потым яшчэ тое, што закон аб мэдычных страхавых кампаніях не замацаваў існаванне некалькіх агульных страхавых кампаній, якія б забяспечвалі ўсеагульнае мэдычнае страхаванне і адначасова магчымасць узніку прыватнага мэдычнага страхавання, як яшчэ адной формы саўдзелу. У выпадку з аднаўленьнем дзейнасці Чэскай лекарскай

калегіі кіраўніцтву міністэрства аховы здароўя не ўдалося пераканаць уплывовых палітыкаў у тым, што інстытут павіннага сяброўства для усіх лекараў (і тых, хто не займаецца парадпрымальніцтвам) ня быў правільным рашэннем. Таму што менавіта такім чынам былі абмежаваныя некаторыя кампэтэнцыі і правамоцтвы Лекарскай калегіі. З цягам часу, тыя ж самыя палітыкі, якія прасоўвалі такую канцэпцыю нелібэральна арыентаванай Лекарскай калегіі, крытызуюць яе з-за абавязковага сяброўства ў ёй.

Хада трансфармацыі сыстэмы аховы здароўя ў Чэскай рэспубліцы можа быць пераканаўчым прыкладам таго, што брытанскі эканаміст Д. Мэйнард (J. Maynard) меў абсалютную праўду сказаўшы: «Калі чую, што нехта кажа пра свабодны рынак ці рынак без рэгуляцыі ў сыстэме аховы здароўя, ведаю, што такі чалавек добры пацыент для псыхіятара.» Прайшоўшых пятнаццаць год адназначна паказалі, што рынак не вырашыць праблемы мэдыцыны, хаця прыватны сэктар і шэраг прыкметаў рынкавай эканомікі ўяўляюць сабой неабходныя і каштоўныя стымулы ды натхненне.

Шкадую, што мы, як прадстаўнікі другога паслялістападаўскага ўраду не змаглі і не маглі быць больш пасьядоўнымі пры плянаванні крокаў, якія здаваліся занадта радыкальнымі. Я адказны за тое, што ўрад мусіў быць больш бескампрамісным ў адносінах да памкненняў захаваць свой падзел у эканамічных і палітычных паўнамоцтвах, у адносінах да маскіроўкі далістападаўскіх актыўных членаў камуністычнай партыі, якія за мінулым рэжымам займалі кіруючыя пасады, у тым ліку і ў сыстэме аховы здароўя. У інтарэсах захавання сілавога ўплыву і ў адпаведнасці са сваімі прынцыпамі пераемнасці паўнамоцтваў шматлікія камуністы скарысталіся з недасканаласці і частковасці закону аб люстрацыі. Яны перабраліся ў прыватны сэктар, а часам і ў іншыя, як правіла правіцковыя, палітычныя партыі і фармацыі. Праз пару год гэтыя былыя члены камуністычнай партыі пачалі выдаваць сябе за дэмакратаў, нават за ахвяраў мінулага рэжыму, які тым ня менш апартуністычна падтрымлівалі і развівалі. Адчуваю, што ў сфэры эканамічнай, сацыяльнай, адукацыйнай і мэдычнай мы па-ранейшаму плоцім непамерна высокі кошт за тое, што не было выканана патрабаванне, каб прадстаўнікі мінулага рэжыму (члены КПЧ ці супрацоўнікі розных падраздзяленняў бясъпекі) не займалі кіруючыя пасады рознага ўзроўню.

***Марцін Бояр** да сьнежня 1989 году працаваў звычайным нэўролягам. Вясной 1989 году далучыўся да неафіцыйнай грамадзкай дзейнасці ў Коле незалежнай інтэлігенцыі. Пасьля лістападу 1989 году дзейнічаў у Праскім форуме мэдыкаў і ў Групе за рэформу сыстэмы аховы здароўя. Пасьля выбараў 1990 году быў прызначаны другім пасьялістападаўскім міністрам аховы здароўя Чэскай рэспублікі. Сваю дзейнасць на гэтай пасадзе спыніў у 1992 годзе пасьля чаго вярнуўся ў нэўралягічную клініку пры Ўнівэрсытэцкім шпіталі ў Празе-Мотале, дзе працуе і зараз.*

Ахова навакольнага асяродзьдзя да 1989 году і пасьяля

Віктар Тжэбіцкі / *Viktor Třebický*

Навакольнае асяродзьдзе ў часы таталітарнага рэжыму

Катастрафічнае становішча ўсіх элементаў навакольнага асяродзьдзя бясспрэчна стала адной з прычынаў краху камуністычнага рэжыму ў былой Чэхаславацчыне і іншых савецкіх сатэлітах. Тагачаснае становішча характэрызуе назва дакумэнту Харты 77: *Каб было магчыма дыхаць*.

Пытаньні экалёгіі і аховы навакольнага асяродзьдзя у падсвядомасьці грамадства і палітыкаў Заходняй Эўропы і Паўночнай Амэрыкі пачалі зьяўляцца з пачатку 60-х гадоў. Паступова расла колькасьць сьведчаньняў, што нэгатыўны ўплыў чалавечай дзейнасьці на навакольнае асяродзьдзе пагражае ня толькі непасрэдна прыродзе, але і чалавеку і яго эканоміцы. У сувязі з гэтым дэмакратычныя ўрады заходняга сьвету ў 60-я і 70-я гады распачалі фармуляваць палітыку і законы, якія імкнуліся б паменьшыць наступствы забруджваньня. Гэты пэрыяд можна ахарактэрызаваць словазлучэньнем *end-of-pipe* – «перасьцярогі на канцы трубы». У той жа час узмацняўся ціск шырокага грамадства на палітыкаў і адмыслоўцаў, каб прымусіць іх займацца гэтымі пытаньнямі. Гэта, акрамя іншага, вяло да росту інвэстыцый на дасьледваньне і ахову навакольнага асяродзьдзя.

Якая сытуацыя ў той час была ў савецкім блёку? у краінах, якія надавалі шмат увагі экстэнсіўнаму разьвіцьцю цяжкай і здабываючай прамысловасьці ды падтрымцы індустрыяльных формаў земляробства, як Чэхаславацчына, Польшча ці НДР зьнішчэньне навакольнага асяродзьдзя нарасталала больш хуткім тэмпам, чым на індустрыяльным Захадзе. Камуністычная партыя Чэхаславацчыны, ня глядзячы на гэта, да 1970 году зусім не займалася гэтай праблемай. 70-я і 80-я гады прынеслі зьмены. Якасьць навакольнага асяродзьдзя пагаршалася страшэннымі тэмпамі і таму партыйныя ворганы шмат разоў вярталіся да гэтай праблематыкі. Але і тут, як і ў шматлікіх іншых галінах, праявіліся неэфэктыўнасьць і вычваранасьць таталітарнага рэжыму. Адпаведныя ўрадавыя ведамствы рэгулярна прымалі пастановы дзеля зьмены стварыўшайся сытуацыі, але на практыцы ўсё гэта заставалася толькі словамі. Прасоўваньне мерапрыемстваў было мізэрным. Пры гэтым пагаршэньне якасьці навакольнага асяродзьдзя вяло да павелічэньня сьмяротнасьці і шэрагу іншых праблемаў.

Да канца 80-х гадоў прыярытэтам ураду заставалася інтэнсіфікацыя эканомікі. Якасьць жыцьця грамадзянаў і якасьць навакольнага асяродзьдзя фактычна ахвяравалася на карысьць бруднай, неэфэктыўнай, цэнтральна кіруемай з Масквы эканомікі. Рэпрэсіўны рэжым карэнным чынам падаўляў свабоднае пашырэньне інфармацыі пра сапраўднае становішча навакольнага асяродзьдзя. Гэта, разам з усеагульнай пасіўнасьцю насельніцтва ў пэрыяд нармалізацыі, вяло да таго, што практычна не існавала грамадзкага інтарэса і грамадзкага стаўленьня да экалагічных пытаньняў. Калі на Захадзе з 70-х гадоў пасьпяхова разьвіваліся шматлікія грамадзкія экалагічныя рухі, у Чэхаславацчыне існавала адна, адносна незалежная, дабраахвотная ахоўная ўстанова – TIS – Зьвяз аховы прыроды і края. Праз 10 год існаваньня (1969–1979) TIS замяніла новая, створаная чыноўнікамі, а значыць больш зручная для рэжыма арганізацыя – *Чэскі зьвяз аховы прыроды*.

З погляду сыстэмы аховы навакольнага асяродзьдзя да 1989 году пераважаў неканцэптуальны і неэфэктыўны падыход. Ніколі не ўзьнік фэдэральны орган па пытаньнях навакольнага асяродзьдзя зь неабходнымі паўнамоцтвамі і кампэтэнцыяй, ня глядзячы на тое, што яго стварэньне патрабавала група экалягаў ужо на пачатку 70-х гадоў. Існуючыя ворганы (*Савет па навакольным асяродзьдзі* пры ўраду Чэскай сацыялістычнай рэспублікі і Славацкай сацыялістычнай рэспублікі і аналягічныя *Камісіі навакольнага асяродзьдзя* на краёвым і мясцовым узроўні) насілі дарадчы характар і іх уплыў на рэальнае становішча навакольнага асяродзьдзя быў нязначны. Адказнасьць за асобныя складнікі навакольнага асяродзьдзя была даручана эканамічным ведамствам, што натуральна вяло да шматлікіх супярэчнасьцяў і далейшага пагаршэньня сытуацыі. Юрыдычнае афармленьне аховы навакольнага асяродзьдзя і гаспадараньня з прыроднымі крыніцамі было раздроблена ў шматлікіх ведамасных пастановах і не стварала мэтавай сыстэмы. Да таго ж у кожнай пастанове існавала аграмадная колькасьць выключэньняў

і часта сустракалася адсутнасьць адказнасьці за перакрочваньне законаў ці іх абыходжаньне. Якасьць навакольнага асяродзьдзя ў ЧССР належыла да найгоршых у сьвеце.

Зьмена старой сыстэмы

Зьмене рэжыму ў лістападзе 1989 году папярэднічала акрамя іншага і некалькі экалягічных дэманстрацый. Гістарычна першую правяло аб'яднаньне Праскія маці 29.5.1989. Дэманстранткі зьявіліся на вуліцах нетыповым чынам, з каляскамі, з нагоды сустрэчы міністраў па навакольным асяродзьдзі дзяржаваў-суседзяў ЧССР, якая адбывалася ў Празе і скончалася смутнымі дэкларацыямі. Але гэтую падзею скарысталі прабуджаючыся экалягічныя актывісты для падкрэсьліваньня памераў экалягічнага крызісу.

У той час узнікла арганізацыя *Экалягічнае таварыства*, якое мела на мэце інфармаваць грамадзянаў пра сапраўднае становішча навакольнага асяродзьдзя. Яна аб'ядноўвала дысыдэнтаў з экалягамі з «шэрай зоны» між дысыдэнтамі і афіцыйнымі структурамі. Потым у Празе вясной і восеньню 1989 году адбывалася яшчэ некалькі экалягічных дэманстрацый. Важнай была і 23-я гадавіна «*Сустрэчы моладзі на Шумаве*», якая ўпершыню мела экалягічную скіраванасьць. У гэтых сустрэчах прыняў удзел і сябра заходнямецкай партыі Зялёных і эмігрант з Чэхаславацкай Мілан Горачак (Milan Horáček), які пасля сустрэўся са знакамітым дысыдэнтам і пазьнейшым прэзыдэнтам Вацлавам Гаўлам. Зацікаўленасьць экалягічнымі праблемамі ў дысыдэнцкіх і напалову дысыдэнцкіх колах, а таксама сярод звычайнага насельніцтва, узрасла.

Непасрэдна «рэвалюцыі» у лістападзе 1989 году папярэднічала некалькі, адносна магутных, дэманстрацый жыхароў паўночнаэскіх рэгіёнаў, якія паткала штогадовая восеньская інвэрсія ды звязанае з ёю пагаршэньне паветра. Маніфэстацыі за чыстае паветра былі першымі значнымі дэманстрацыямі, якія адбываліся па-за Прагай. Тое, што паўночнаэскія жыхары вылезлі са сваіх схованак пэрыяду нармалізацыі, было значным сыгналам «пачатку канца» рэжыма. Чыста экалягічная тэматыка атрымала новыя, палітычныя памеры. Прадстаўнікі камуністычнага рэжыму ўпершыню былі вымушаныя весці перамовы з шэраговымі грамадзянамі.

Пабудова новай сыстэмы

У эру камунізму трубы электрастанцый і вялікіх прадпрыемстваў выпускалі ў паветра тоны выкідаў, рэкі былі забруджаныя выкідамі з заводаў і каналізацый гарадоў і вёсак, на здзічэлыя і некантраляваныя звалкі складалася і небясьпечнае сьмецьце. У Эўропе да сёньня вядомы тэрмін «Чорны трохкутнік» (частка паўночнай Чэхіі, паўднёва-заходні рог Польшчы і суседнія тэрыторыі былой НДР). Гэты рэгіён належыў да самых забруджаных абласьцей Эўропы. Сярэдні ўзрост насельніцтва быў на пяць-сем год ніжэйшы, чым у разьвітых краінах. У Празе зьмераныя выкіды з аўтамабіляў перакрочылі самыя вышэйшыя паказчыкі ў сьвеце.

Людзі з напаўафіцыйных экалягічных структураў вельмі добра ўсьведамлялі такую рэальнасьць, а таму імкнуліся дзейнічаць хутка. Бэдржых Молдан (Bedřich Moldan) быў прызначаны міністрам, тады яшчэ не існуючага міністэрства, усяго праз тры тыдні пасля пачатку «Аксамітнай рэвалюцыі» і імгненна распачаў працу па яго заснаваньні. Нэгатыўнае разьвіцьцё ў сфэры навакольнага асяродзьдзя найперш удалося спыніць, а потым паступовымі крокамі палепшыць. Цалкам інвэстыцыі на ахову навакольнага асяродзьдзя ўзраслі з 0,7 мільярдаў USD у 1987 годзе да 1,26 мільярдаў USD у 1997. Доля інвэстыцый у ахову навакольнага асяродзьдзя ў ВУП вырасла з 1,1 % у 1990 годзе да 2,5 % у 1997.

Пры будаваньні новай сыстэмы аховы навакольнага асяродзьдзя ЧР скарысталася досьвед разьвітых караінаў, асабліва эўрапейскіх, якія ў той пэрыяд ужо мелі за сабой амаль два дзесяцігодзьдзі разьвіцьця сыстэмы аховы навакольнага асяродзьдзя, прыроды і прыродных рэсурсаў. Сыстэма была вызначана законамі, якія былі прынятыя ў пэрыяд з 1990 да 1992 году і якія цалкам пакрывалі ўсе сфэры аховы прыроды, навакольнага асяродзьдзя і прыродных рэсурсаў.

Важным фактам на пачатку 90-х гадоў была зацікаўленасьць грамадства станам навакольнага асяродзьдзя ў сваіх гарадах, рэгіёнах ці ва ўсёй краіне. Гэтая зацікаўленасьць адлюстроўвала катастрафічны стан навакольнага асяродзьдзя напрыканцы 80-х гадоў ды абгрунтаваны страх, што гэтая сытуацыя аказвае нэгатыўны ўплыў на здароўе людзей. Дзяржаўнаму апарату ў той час было прасьцей прымаць цалкам новыя і значна абмяжоўваючыя законы, бо адчувалася падтрымка грамадзкасьці. Праз дзесяць год, калі было неабходна прыняць новую хвалю законаў у сувязі з уваходжаньнем ЧР у ЭЗ, зацікаўленасьць грамадства была нашмат меншай, а падтрымка – слабейшай.

Стварэньне сыстэмы аховы навакольнага асяродзьдзя прынесла свой плён. У некаторых выпадках Чэская рэспубліка дасягала проста рэкордных вынікаў, напрыклад у тэмпе скарачэньня эмісіі найбольш

шкоднага для паветра рэчыва – вокісу серы. Паляпшэньне мела дзье галоўныя падставы – старт учынным сыстэмы і выразнае скарачэньне ды рэструктурызацыя эканомікі на пачатку 90-х гадоў.

Значным посьпехам пэрыяду пасья 1989 году быў той факт, што ваду перасталі лічыць толькі сыравінай, як гэта было пры мінулым рэжыме. Цяпер яна ўспрымаецца як асноўны элемент навакольнага асяродзьдзя, які трэба разглядаць толькі разам з іншымі элементамі і які трэба захоўваць для наступных генэрацый у якава большай колькасьці і найлепшай якасьці. У сфэры аховы вады перад стваральнікамі новай палітыкі стаялі дзье галоўныя задачы – зьменьшыць забруджаньне паверхнявых і падземных водаў ды зьменьшыць выкарыстаньне пітной вады, як незамяняльнага прыроднага рэсурсу. Першую задачу ўдалося выканаць дзякуючы будаўніцтву ачысных збудаваньняў у вялікіх і сярэдніх гарадах ды каналізацый у меншых населеных пунктах. З-за ціску новых законаў ды пагрозы санкцый і штрафаў за забруджаньне навакольнага асяродзьдзя, свае ачысныя збудаваньні ўводзілі ў эксплёатацыю і вялікія прамысловыя прадпрыемствы.

Калі справа ідзе пра зьмяншэньне спатрэбы, а шмат калі і марнатраўства, пітной вады, то самым учынным інструмэнтам у гэтай сфэры стала павышэньне коштаў. Дзякуючы гэтаму скарацілася выкарыстаньне вады як на прадпрыемствах, так і ў хатніх умовах больш чым на траціну. Значную ролю адыгрывае і той факт, што стала расьце колькасьць людзей, якія забясьпечваюцца пітной вадой з грамадзкіх вадаправодаў.

Атмасфэра і ахова ландшаўтаў

Былая Чэхаславаччына ў 80-я гады належыла да дзяржаваў з найгоршай якасьцю паветра ў сьвеце. У 1980 годзе эмісія SO_2 у Чэскай рэспубліцы складала 2,237 мільёнаў тон, у 1990 годзе – 1,876 мільёнаў тон, што азначала 2-ое месца ў Эўропе ў пераліку на колькасьць насельніцтва (пасья былой НДР). Падставай для гэтага была ў асноўным структура прамысловасьці і незадавальняючая прававая сыстэма аховы паветра.

У першай фазе было неабходна абмежаваць эмісію найбуйнейшых крыніцаў забруджваньня – цеплавых электрастанцый. Гэта ўдалося дасягнуць за адносна кароткі прамежак часу дзякуючы новаму заканадаўству і санкцыям за яго парушэньне. Быў уведзены збор за выкід галоўных забруджваючых рэчываў зь вялікіх і сярэдніх крыніцаў забруджваньня. У выніку адбылося рэкорднае скарачэньне забруджваньня. У 1991 годзе ў Чэскай рэспубліцы было выраблена 17 кг вокіслу серы (SO_2) на тысячу даляраў валавага ўнутранага прадукту. У 1999 годзе – усяго 1,9 кг.

Ландшаўты ў ЧР абумоўлены шматгадовым выкарыстаньнем іх чалавекам. Ня глядзячы на гэта, да 50-х гадоў XX стагодзьдзя ў рэспубліцы захаваўся шэраг каштоўных прыродных і ландшаўтных аб'ектаў. Чатыры дзесяцігодзьзі камуністычнай земляробчай і прамысловай інтэнсіфікацыі ўсё ж такі пакінулі свае сляды. Асновай новай сыстэмы клопату пра прыроду і ландшаўты стаў закон, які быў прыняты ў 1992 годзе. Яго важным пунктам зьяўляецца перадумова, што прадметам аховы зьяўляюцца ўсе жывыя і нежывыя часткі прыроды, прычым некаторыя яе часткі зьяўляюцца прадметам сваеасаблівай, больш пільнай аховы.

За прайшоўшыя пятнаццаць год таксама атрымалася пашырыць сетку ахоўваемых тэрыторый – узьніклі тры новыя прыродныя паркі і чатыры заказнікі. Цалкам ахове падлягае 14,61% ад агульнай тэрыторыі дзяржавы, гэта адпавядае становішчу ў параўнальных Эўрапейскіх краінах. Парадаксальнай выгодай для навакольнага асяродзьдзя апынулася існаваньне «жалезнай заслоны», дзе ў памежных горных раёнах захаваліся каштоўныя прыродныя элементы, бо былі недасягальныя нават для турыстаў.

Сьмецьце

Былая Чэхаславаччына да 1989 году ня мела закона пра абыходжаньне са сьмецьцем і яго выкарыстаньні. Вынікам гэтага было тое, што большасьць сьмецьця трапляла на звалкі і проста ў кучы, доля перапрацоўкі і абмежаваньня ўзьніку сьмецьця была мінімальнай, а ландшаўты былі забруджаны шматлікай колькасьцю нелегальных, недазволена звалак. Асновай новай сыстэмы, якая была ўведзена ў дзеянне пасья 1989 году, стала канстатаваньне, што «кожны павінен папярэджаць узьнікненьне сьмецьця, абмяжоўваць яго колькасьць і яго небясьпечныя ўласьцівасьці». На практыцы гэта перш за ўсё азначала больш жорсткія патрабаваньні для ўжо існуючых і новых звалак, зачыненьне і рэкультывацыя звалак, якія не адпавядаюць нормам, да 1996 году і засяроджваньне ўвагі на абмежаваньне ўзьнікненьня сьмецьця. Паступова павялічваецца колькасьць устаноў па перапрацоўцы сьмецьця. Ня глядзячы на гэта застаецца паранейшаму невялікая доля перапрацаванага сьмецьця, якая складае палову ў параўнаньні зь некаторымі суседнімі краінамі ЭЗ. У сувязі з распаўсюджваньнем спажывецкага ладу жыцьця таксама павялічваецца агульная колькасьць камунальнага сьмецьця.

У 1991 годзе карысным выкапням было нададзена заканадаўчае вызначэньне аднаго з асноўных элемэнтаў навакольнага асяродзьдзя. Гэта азначае, што карысныя выкапні ўжо не разглядаюцца толькі як магчымая крыніца мінэральных сыравін, як гэта было пры мінулым рэжыме, але і як важны элемэнт прыроды, які ўплывае на іншыя элемэнты (напрыклад, на водны рэжым ці жывую прыроду). У новай сыстэме атрымалася абмежаваць некаторыя, найбольш знішчальныя, намеры здабычы, як напрыклад здабыча золата ў Кашперскіх гарах (Kašperský Horu). Ня глядзячы на гэта, застануцца наступствы мінулых разбуральных здабываньняў – напрыклад, ад здабычы вугля і ўрану. Гэтыя наступствы будзе патрэба ліквідоўваць вельмі дарагімі мэтадамі на працягу не аднаго дзесяцігодзьдзя.

Як зазначыў першы міністар навакольнага асяродзьдзя: «У пэрыяд панаваньня нашага мінулага таталітарнага рэжыму стаўленьне да навакольнага асяродзьдзя характарызувалася дзёрскасьцю, нядбайнасьцю і эксплёататарствам. У выніку гэтага ў нас сярэдняя працягласьць жыцьця на 5–7 год меньшая, чым у разьвітых краінах.» Дзякуючы памяньшэньню забруджваньня у 90-ыя гады сытуацыя паступова паляпшалася. Пачала павялічвацца і сярэдняя працягласьць жыцьця.

За адносна кароткі час пасья падзеньня камуністычнага рэжыму ўдалося пабудаваць дзейную сыстэму аховы навакольнага асяродзьдзя. Гэтаму спрыяла падрыхтаванасьць цэлага шэрагу людзей, якія яшчэ пры мінулым рэжыме ўсьвядомілі неўстойлівасьць сытуацыі і неабходнасьць карэнных зьменаў. Гэтыя людзі стаялі ля пачаткаў новых устаноў і пісалі новыя законы. Але зьмены былі немагчымымі безь вялікай першапачатковай падтрымкі з боку шырокага кола насельніцтва. Станоўчую ролю адыграла і адыгрывае колькасьць няўрадавых арганізацый, якія якасьць навакольнага асяродзьдзя і экалёгію лічаць сваімі праблемамі.

Віктар Тжэбіцкі вывучаў ахову навакольнага асяродзьдзя ў Усці над Лабэм і Празе. У 2005 годзе скончыў доктарскае навучаньне ў Карлавым унівэрсытэце ў Празе. У 1997–2005 гадах працаваў у некамэрцыйнай экалягічнай арганізацыі Інстытут на экапалітыцы. На сёньняшні дзень ён працуе ў НДА TIMUR, якая дапамагае гарадам і мястэчкам усталяваць так званыя мясцовыя індыкатары ўстойлівага разьвіцьця, і ў фірме EnviConsult, s.r.o., у якой зьяўляецца адным з сузаснавальнікаў.

Прафсаюзы ўчора і сёння

Яна Кашпарова / *Jana Kašparová*

Хутка пашыраючыся крызіс таталітарных рэжымаў у 1989 годзе ў Чэхаславацчыне закрунуў і прафсаюзы. Адзінай манапольнай прафсаюзнай арганізацыяй быў Рэвалюцыйны прафсаюзны рух (РПР), які да лістападу 1989 году налічваў 7 мільёнаў членаў. Пасля 17 лістапада шматлікія першасныя прафсаюзныя арганізацыі на працоўных месцах асуджалі жорсткі чын паліцыі і падтрымалі заклік ГФ да генэральнай забастоўкі. Асуджэнне дэманстрацыі і выступы кіраўнікоў прафсаюзаў супраць забастоўкі шэраговыя члены ўспрынялі як здраду кіраўніцтва РПР і пачалі стыхійна закладаць на прадпрыемствах забастовачныя камітэты. Гэта адбывалася па ўсёй Чэхаславацкай рэспубліцы. Па ініцыятыве забастовачных камітэтаў дзевяці буйнейшых праскіх заводаў узьнікла Аб'яднаньне забастовачных камітэтаў (АЗК), якое вельмі хутка стала цэнтрам забастовачнага руху. Аб'яднаньне ўзьнікла практычна само па сабе, ня мела прафэсійнага апарату, было літаральна 20 чалавек, якія кіравалі падрыхтоўкай генэральнай забастоўкі.

27 лістападу 1989 году з 12 да 14 гадзінаў адбылася па ўсёй тэрыторыі рэспублікі генэральная забастоўка, у якой прыняло ўдзел 75% грамадзян. АЗК распачала сваю дзейнасьць з пасьпяховай забастоўкі. Гэта прывяло да новых выбараў у прафсаюзных арганізацыях і да падтрымкі патрабаваньняў Грамадзянскага форуму. Пасьля ў АЗК зьявіліся супярэчнасьці з ГФ, які патрабаваў пераводу забастовачных камітэтаў прадпрыемстваў на плятформу ГФ. 2 і 3 сакавіка 1990 году адбыўся надзвычайны ўсеагульны прафсаюзны зьезд, які спыніў дзейнасьць РПР і на якім была заснавана цалкам новая цэнтральная прафсаюзная ўстанова – Чэхаславацкая канфэдэрацыя прафсаюзных зьвязаў (ČSKOS). Самым значным рашэньнем, прынятым на зьездзе, быў падзел раней адзінай маёмасьці РПР сярод першасных арганізацый, прафсаюзы і большая частка агульнай прафсаюзнай маёмасьці былі пераведзены пад кіраўніцтва новаўзьніклай арганізацыі. Частка маёмасьці, якой распараджалася гэтая арганізацыя ў 1994 годзе была пераведзеная ў акцыянэрнае таварыства GEN, акцыянэрамі якога былі асобныя прафсаюзныя арганізацыі. Амаратарства ў распараджэньні гэтай маёмасьцю і продаж акцый GEN па-за межамі прафсаюзаў былі галоўнай прычынай, чаму прафсаюзы страцілі значную частку каштоўнай нерухомасьці.

Новыя прафсаюзы з самага пачатку вельмі прыхільна ставіліся да трансфармацыйных працэсаў, якія адбываліся ў грамадстве. У згодзе з думкамі большасьці насельніцтва, а на той час і большасьці сваіх членаў, прафсаюзы на пачатку эканамічнай трансфармацыі вельмі моцна падтрымлівалі радыкальныя крокі лібэральнай эканамічнай рэформы. Пасьля ажыццяўленьня гэтых крокаў яны стваралі спрыяльныя ўмовы сацыяльнага перамяр'я. Без такога падыходу прафсаюзаў пасьпяховаю трансфармацыю ў ЧР немагчыма ўявіць. Прафсаюзы падтрымалі шлях хуткай прыватызацыі дзяржаўнай маёмасьці. Пры гэтым яны кіраваліся перш за ўсё інтарэсам атрымаць аўтэнтчнага партнёра з боку працадаўцаў для свабодных калектыўных перамоваў. Прафсаюзы падкрэсьлівалі запаволенасьць і непасьлядоўнасьць працэсу прыватызацыі. З другога боку яны крытызавалі і дачасны адыход дзяржавы з ролі ўласьніка яшчэ на этапе падрыхтоўкі прыватызацыі і падчас яе. Гэты адыход пад агульнай назвай «перадпрыватызацыйная агонія прадпрыемстваў» меў самыя неспрыяльныя вынікі для становішча прадпрыемстваў і для култывацыі прадпрымальніцкага асяродзьдзя ўвогуле.

Сацыяльныя наступствы гэтых працэсаў успрымаліся як непазьбежная даніна за выпраўленьне былых памылак і цалковае аздараўленьне эканомікі. Акрамя гэтага пасьля першапачатковага коштавага шоку ў 1991 годзе адбылося запавольваньне інфляцыі. Рост намінальнай зарабатнай платы, зручная разгалінаваная сыстэма кампенсацый у сфэры сацыяльных даходаў і галоўнае нізкі ўзровень беспрацоўя, стваралі адчуваньне паступовага павышэньня жыцьцёвага ўзроўню.

Прафсаюзы ў прынцыпе сталі адзіным значным прызнаным партнёрам ураду падчас фармаваньня сацыяльнай палітыкі і пры падрыхтоўцы рэформы сацыяльнай сыстэмы. З дапамогай трохбаковых перамоваў адбыліся шматлікія карэкцыі рыхтаваных мерапрыемстваў. Рада гаспадарчай і сацыяльнай дамовы (трохбаковае пагадненьне) была створаная ў кастрычніку 1990 году. Гэта было дабравольнае пагадненьне трох сацыяльных партнёраў: ураду, прафсаюзаў і арганізацыі прадпрымальнікаў. Ня

гледзячы на гэтае станоўчае развіццё адбыліся пэўныя супярэчнасці ў поглядах, якія, як паказала далейшае развіццё, былі прадвеснікамі будучых сутыкненняў між прафсаюзамі і ўрадам наконт характару будучай сацыяльнай рэформы.

***Яна Кашпарова** зьяўляецца галоўным рэдактарам прафсаюзнага тыднёвіка і мэдыяльнай дараднічай старшыні Чэскамаравскай калегіі прафсаюзаў.*

Пераход да дэмакратыі і «Люстрацыя»

Пэтр Блажак / *Petr Blažek*

113

Праць пятнаццаць год пасля «году цудаў», як назваў 1989 год гісторык Т.Г. Аш (T. G. Ash), калі па прынцыпу даміно на працягу некалькіх месяцаў развалілася зьнешняя савецкая імперыя, мы можам параўнаць досьвед розных посткамуністычных краінаў са «спадчынай мінулага». У сучасны пэрыяд у чэскім асяродзьдзі можна вылучыць тры значныя паблемы зьвязаныя з камуністычным мінулым: а) зьвяздзеньне рахунку з камуністычным мінулым (у сэнсе інтэрпрэтацыі гістарычных дэтэрмінантаў сучаснасьці); б) праблемы з уплывам дзеячоў камуністычнага рэжыму на пасьялістападаўскую дэмакратыю; в) зьвяздзеньне рахунку з існаваньнем камуністычнай партыі і іншых арганізацый ды асобаў, якія прапагандуюць камунізм.

Як паказвае досьвед пераходнага этапу ад розных аўтарытарных рэжымаў розных ідэалгічных накірункаў, аб'яднаны ў справаздачы камісіі Міжнароднай архіўнай рады (the International Council on Archives) за 1998 год, архівы былых рэпрэсіўных установаў адыгралі вельмі важную ролю. Натуральна перадумовай мусіць быць тое, каб архіўныя фонды захаваліся і выкарыстоўваліся новым рэжымам. Доўгачасовыя пераходы, ініцыяваныя аўтарытарнымі ўладамі, прыносяць непамерна большае нежаданьне прадстаўнікоў новага рэжыму займацца пытаньнямі кампэнсацыі ахвярам рэпрэсіі і пакараньня асобаў, якія нясуць адказнасьць за гэтыя ўчынкi. Такім прыкладам можа быць гішпанскі пераход ад таталітарнага рэжыма Франка. Наадварот, цалкам супрацьлеглы падыход уяўляе сабой нямецкі прыклад, дзе калапс НДР дазволіў захаваць шмат дакумэнтаў былога Міністэрства дзяржаўнай бясьпекі (Ministerium für Staatsicherheit) і шырока выкарыстоўваць іх для вышэйпералічаных мэтаў.

Спэцыфічны чэхаславацкі ўнёсак заканадаўчай формай («люстрацыйнымі законамі») зрабіў немагчымым, на падставе захаваных архіўных дакумэнтаў, асобным групам насельніцтва займаць шэраг пасадаў у дзяржаўным апарате. Адміністрацыйная дыскваліфікацыя разам зь нешматлікімі судовымі працэсамі з прадстаўнікамі былога рэжыму ды прадстаўнікамі яго рэпрэсіўнага апарату, былі галоўным юрыдычным разьлікам зь мінуўшчынай. Побач з рэабілітацыяй (неўтралізавала судовую насправядлівасьць) і рэстытуцыяй (неўтралізавала маёмасную несправядлівасьць), завяздзеньне на пачатку 90-х гадоў «люстрацый» мела за загадзя абмежаваны пэрыяд дыскваліфікаваць віноўнікаў неаправядлівасьці іх супрацоўнікаў ад заняцця важных пасадаў. Намерам заканадаўцаў было перш за ўсё выключыць іх уплыў пры стварэньні новага палітычнага рэжыму.

Апошні значны заканадаўчы корк у сферы разьліку зь мінуўшчынай у чэскім асяродзьдзі ўяляе сабой закон прыняты ў 1993 годзе, які вызначыў супрацьпраўны характар камуністычнага рэжыму і маральна ацаніў супраціў яму. Гэты закон пастанавіў, што «тэрмін даўнасьці не распаўсюджваецца на пэрыяд з 25 лютага 1948 да 29 сьнежня 1989 году, у тым выпадку калі з палітычных падставаў неспалучальнасьці з асноўнымі юрыдычнымі прынцыпамі дэмакратычнай краіны не адбылося асуджэньне альбо не было знята абвінавачваньне». КПЧ у гэтым законе даецца азначэньне арганізацыі «злачыннай і заслужваючай адсуджэньня падобна як і іншыя арганізацыі заснаваныя на іх ідэалёгіі, якія ў сваёй дзейнасьці схіляліся да падаўленьня правоў чалавека і дэмакратычнай сыстэмы».

Далістападаўская «люстрацыя»

Для разуменьня значэньня «люстрацыі» у пасьялістападаўскай Чэхаславаччыне (эвэнтуальна Чэскай рэспубліцы) перш за ўсё неабходна высветліць, што пад гэтым тэрмінам разумелася ў пэрыяд камуністычнага рэжыму. У асяродку апарату бясьпекі «люстрацыя» азначала высвятленьне наконт таго, ці мае пэўная асоба запіс ў цэнтральнай рэгістрацыі яго дзьвух галоўных падразьдзяленьняў – Грамадзкай бясьпекі (ГБ) і Дзяржаўнай бясьпекі (СтБ). Люстрацыя была патрэбнай для атрымання інфармацыі і скіроўваньня патэнцыйных аператыўных інтарэсаў. Калі вынікі пошуку былі станоўчыя (асоба была ў спісах), супрацоўнікі цэнтральных статыстычна-рэгістрацыйных аддзелаў дзейнічалі дваістым чынам. У томе архіваванага дакумэнта на апошнюю старонку люстрацыйнага блянку пісалі яго архіўны нумар, пад якім ён захоўваўся ў аператыўным архіве. У «жывых» тамах люстраваны супрацоўнік атрымліваў код падразьдзяленьня і імя супрацоўніка, які вёў гэтую справу. З праведзенай люстрацыі не было зразумела пра які кшталт дакумэнта ідзе справа, ці абраная асоба праходзіць у дакумэнтах як тайны супрацоўнік,

«правераная», ці як «распрацаваная» асоба. Канкрэтная інфармацыя атрымліваліся толькі пасля вывучэнні запатрабаваных дакумэнтаў ці ад апэратыўнага супрацоўніка, які займаўся гэтым выпадкам. З дапамогай люстрацыі абавязкова правяраліся ня толькі асоба, на якую заводзілі дакумэнт, але і яго сваякі. Напрыклад, калі заводзіўся дакумэнт на здадзеную ці канспіратыўную кватэру, якую супрацоўнікі СтБ выкарыстоўвалі для сустрэчаў зь іх тайнымі супрацоўнікамі, люстрацыі падвяргалася ўсе жыхары гэтага дому.

Люстрацыйныя дакумэнты часцей за ўсё запаўняліся ад рукі, на прыканцы 80-х гадоў некаторыя рэгістрацыі былі аўтаматызаваныя, а таму для запаўнення дакумэнтаў выкарыстоўвалі друкавальныя машыны. Супрацоўнікі цэнтральнага статыстычна-рэгістрацыйнага аддзелу фэдэральнага міністэрства ўнутраных справаў у гэты перыяд шукалі запісы аб інкрымінаваных асобах у розных картатэках, мікрафішах і кампутарных сподах, сярод якіх значнае месца займаў так званы рэстар зацікаўленых асобаў, які напрыканцы 1989 году ўтрымліваў каля 800 000 картаў, якія накіроўвалі да захаваўшыхся дакумэнтаў СтБ. Іншым інфармацыйным сподам, якім таксама вельмі часта карысталіся, была Сыстэма аб'яднанай рэгістрацыі сьведчаньняў пра ворагаў, створаная на аснове дамовы міністэрстваў унутраных справаў дзевяці краінаў савецкага блёку з 1977 году. Гэты рэстар, у якім знаходзілася інфармацыя пра асабліва «варожа» арыентаваных прадстаўнікоў замежных краінаў і прадстаўнікоў апазыцыі ў выгнанні, засталася дэпанаванай у Маскве пасля распаду савецкага блёку і хутчэй за ўсё была перанятая і выкарыстоўвалася расейскімі пераемцамі колішняга савецкага КДБ.

У той час, калі ў Чэхаславацкіне адбыліся першыя значныя палітычныя зьмены, якія вялі да ўсталяваньня дэмакратычнага рэжыму, члены тайнай палітычнай паліцыі па загаду тагачаснага першага намесьніка міністра ўнутраных справаў (а фактычна начальніка СтБ) правялі абшырнае зьнішчэньне дакумэнтаў, якія насілі «кампраметуючы» характар, з так званага дакумэнтальнага аддзелу тайнай паліцыі. Паводле няпоўных зьвестак, перш за ўсё на працягу першых дзён сьнежня 1989 году (14 дзён ад пачатку рэвалюцыі) было зьнішчана «99 % «жывых» справаў на варожых асобаў (7193 асобнікаў), 75 % асабістых справаў (195), 67 % сыгнальных сьпісаў (528), 67 % сьпісаў давераных асобаў (8632), 55 % сьпісаў правяраных асобаў (4701), 44 % агентурных сьпісаў (5179), 41 % справаў рэзыдэнтаў (54), 37 % аб'ектавых дакумэнтаў (1275) і 36 % сьпісаў кандыдатаў на тайнае супрацоўніцтва (1192)».

Гэты крок ў будучым выклікаў значнае абмежаваньне агульнага дасьледваньня дзейнасьці СтБ у перыяд канца камуністычнага рэжыму і зрабіў немагчымым дакладна вызначыць сапраўдны характар кантактаў шэрагу зарэгістраваных тайных супрацоўнікаў тайнай паліцыі зь яе кіруючымі афіцэрамі. З другога боку захаваліся рэгістрацыйныя кнігі, асабліва так званыя рэгістры справаў, якія і далей маглі выкарыстоўвацца для люстраваньня абраных асобаў. Абавязкова трэба прыгадаць, што гэта ўяўляе сабой адну з «пастак на шляху люстрацыі», бо рэгістры хай і ўтрымліваюць пераважную, але толькі большасьць справаў, якія вяло СтБ.

«Люстрацыя» як палітычная тэма і заканадаўчая норма

Пытаньне «разьліку зь мінуўшчынай» праз некалькі тыдняў пасля 17 лістападу стала палітычнай тэмай. Галоўную ролю ў яе прасоўваньні адыграла радыкалізацыя часткі грамадства, якая жадала пакараньня канкрэтных віноўнікаў палітычных рэпрэсій, ліквідацыі СтБ і званьня яе супрацоўнікаў з дзяржаўнай службы. Паступова (з лютага 1990 году) ў грамадзкай дыскусіі прасоўвалася – дадамо, што да сёньняшняга дня беспаспяхова – забарона камуністычнай партыі.

Саракапяцігадовы перыяд, калі на чале міністэрства ўнутраных справаў знаходзіліся прадстаўнікі КПЧ, скончыўся 3 студзеня 1990 году прызначэньнем на гэтую пасаду народніка Рыхарда Сахэра (Richard Sacher). Ён вельмі хутка апынуўся пад ціскам Грамадзянскага форуму; адной з крыніцаў канфлікту былі адрозныя ўяўленьні пра трансфармацыю паліцыйнага корпусу і кадравыя пытаньні ў міністэрстве. Толькі 31 студзеня 1990 году новы фэдэральны міністар распусціў СтБ; усе яе супрацоўнікі мусілі здаць зброю, службовыя пасьведчаньні і былі пераведзеныя ў запас. Пасля гэтага ў міністэрстве быў створаны Камітэт па ахове канстытуцыі і дэмакратыі. Грамадзкі кантроль над «заменаю кадраў» у міністэрстве забясьпечвалі праверачныя і грамадзкія камісіі, куды пасылаў сваіх прадстаўнікоў Грамадзянскі форум. Кампраміс быў усяго толькі віртуальным, бо да таго часу ў фэдэральным міністэрстве ўнутраных справаў фактычна панавала «двоеўладзьдзе».

Міністар Сахэр быў хутка крытызаваны прадстаўнікамі Грамадзянскага форуму за незаконную люстрацыю дэпутатаў і іншых канстытуцыйных дзеячоў. «Дзікую люстрацыю» са згоды міністра прызначыў на сярэдзіну сакавіка 1990 году кіраўнік унутранага і арганізацыйнага ўпраўленьня фэдэральнага міністэрства ўнутраных справаў маёр Вацлаў Новатны (Václav Novotný), шматгадовы

супрацоўнік «нармалізацыйных» падраздзяленняў бясьпекі. Толькі 2 красавіка 1990 году былі сабраныя ў архіў рэгістрацыйныя карты і сьпісы, якія вяліся супрацоўнікамі былога СтБ на некаторых сучасных дэпутатаў. Згодна з выказваньнем міністра «увесь камплект асобаў» наадварот мусіў правяраць кіраўнік Камітэту па ахове канстытуцыі і дэмакратыі, толькі пасля гэтага дазволіў міністру выняць ўлікавыя карты дэпутатаў з «апэратыўнага архіву» і зачыніў іх у свой сэйф, каб зь імі ніхто ня мог маніпуляваць. Хай ініцыятарам правэркі палітыкаў быў хто заўгодна, але «люстрацыя» ужо была выпушчаная на волю: «Кожны, хто належыў да колаў высокай палітыкі, быў патэнцыйным аб'ектам длябору ці перафабрыкацыі кампраметуючай інфармацыі. Доступ да інфармацыйных крыніцаў у першыя месяцы мелі па-сутнасьці толькі сучасныя і былыя камуністы. Такім чынам негвалтоўную рэвалюцыю вельмі хутка напоўніла манія – хто ёсьць хто.»

Міністар Сахэр таксама стаяў і за першай вялікай «люстрацыйнай афэрай» у чэрвені 1990 году. Яго намесьнік, былы дысыдэнт Ян Румл, публічна абвесьціў, што старшыня Чэхаславацкай партыі народнай Ёзаф Бартончык (канкурэнт Сахэра ў кіраўніцтве партыі) тайна супрацоўнічаў з СтБ і адмовіўся ад прапановы прэзыдэнта Вацлава Гаўла ціха сысьці з пасады. Як пазьней стала вядома, хаця абвінавачаньне было справядлівым, акалічнасьці яго вынясьленьня былі палітычна няшчасныя – абвінавачаньне прагучала за дзень да першых свабодных парлямэнцкіх выбараў, на якіх Чэхаславацкая партыя народная была супернікам Грамадзянскага форуму, які ў рэшце рэшт зь вялікай перавагай перамог. Ня глядзячы на тое, што новы фэдэральны ўрад 21 чэрвеня 1990 году вырашыў забараніць люстрацыю, было немагчыма спыніць гэты рух. Галоўным «маторам» у наступныя месяцы сталі радыкальныя дэпутаты, якія за месяц да мясцовых выбараў вырашылі (хаця і вельмі хутка ды сумбурна) правесці люстрацыю ўсіх кандыдатаў. Ужо ў верасьні 1990 году парлямэнт стварыў новую камісію, якая пад кіраўніцтвам хартыста Іржы Румла (бацька Яна Румла) зноўку мусіла займацца падзеямі, якія адбываліся ў лістападзе 1989 году. Яе сябры ў снежні 1990 году, са згоды фэдэральнага міністра ўнутраных справаў, перанялі ўсе рэгістры дакумэнтаў краёвых аддзелаў КНБ.

На пачатку наступнага году ў сувязі з новымі «люстрацыйнымі» афэрамі сытуацыя зноўку абвастрылася. Былы дысыдэнт Вацлаў Бэнда (Václav Benda) на паседжаньні краўніцтва фэдэральнага сходу прасунуў сваю прапанову пра «маральнае ачышчэньне парлямэнту»; праз некалькі дзён было таксама прынята рашэньне аб правэрцы фэдэральнага ўраду і цэлага шэрагу іншых фэдэральных установаў. Люстрацыю дэпутатаў праводзіла «камісія 17 лістападу», якая ў красавіку 1991 году апублікавала імёны дзесяці дэпутатаў, якія былі зарэгістраваныя ў рээстрах былых I, II і III упраўленьняў КНБ, як тайныя супрацоўнікі СтБ. Праз два месяцы былі апублікаваныя вынікі люстрацыі фэдэральнага ўраду і намесьнікаў міністраў (14 «станоўчых») ды супрацоўнікаў кабінэту ўраду ЧСФР (33 «станоўчых»). Падобны вынік мела і правэрка канцылярыі фэдэральнага сходу, чый старшыня Аляксандар Дубчак пацвердзіў цалкам 25 пазытыўна люстраваных асобаў. Усё новыя і новыя афэры з удзелам зкампраматаваных асобаў дзяржаўнага кіраўніцтва на ўсіх узроўнях неадкладна заклікалі да заканадаўчай карэкцыі працэсу люстрацыі. У чэрвені 1991 году тагачасная сілавая эліта дамовілася на «перадумовах будучага фэдэральнага закона».

Адпаведна з праектам закону, прадастаўленага ўрадам, ад выкананьня функцый у дзяржаўным кіраўніцтве («ад кіраўніка аддзелу да галоўных працоўнікаў раённага ўзроўню») мусілі быць вызвалены супрацоўнікі былой тайнай паліцыі з аддзелу так званай барацьбы супраць ўнутраных ворагаў, супрацоўнікі камуністычнай выведкі, тайныя супрацоўнікі СтБ, функцыянеры камуністычнай партыі ўсіх узроўняў кіраўніцтва СтБ. Люстрацыі ня мусілі падвяргацца міністры і дэпутаты. Закон аб люстрацыі быў нарэшце прыняты 4 кастрычніка 1991 году, дзякуючы правіцовым дэпутатам, у нашмат больш жорсткім выглядзе.

Даволі складаная назва «вялікага закону аб люстрацыі» прадвызначае аб'ём яго дзейнасьці, якая тычыцца даволі вялікай колькасці асобаў. Са сваіх пасадаў была звольнена частка асобаў былой камуністычнай намэнклятуры КПЧ, былыя члены ўзброенага адзелу КПЧ (Народная міліцыя), значная частка супрацоўнікаў СтБ і іх тайных супрацоўнікаў, члены камітэтаў дзеяньня і студэнты некаторых савецкіх навучальных установаў. Сваеасаблівым («малым люстрацыйным») законам праз некалькі месяцаў былі падкарэктаваныя таксама «некаторыя іншыя перадумовы для выкананьня некаторых функцый, якія выконваюць прызначаныя супрацоўнікі Паліцыі Чэскай рэспублікі і супрацоўнікі Корпуса выпраўленчага выхаваньня Чэскай рэспублікі».

Ня глядзячы на тое, што зазвычай дзейнічае правіла, што правіцовыя палітыкі хутчэй за ўсё пагаджаюцца на люстрацыю, а левіцовыя хутчэй за ўсё ад яе амаўляюцца, насамрэч асобныя лягеры фармаваліся насуперак палітычным партыям. Прыхільнікі закону аб люстрацыі ўспрымалі яе як

абгрунтаваны крок, які забараняе скампрамэтаным асобам браць удзел у дзяржаўным кіраўніцтве і ахоўвае дэмакратычны рэжым ад астатакавай індукцыі мінулага. Прызнаць яго сумніўнасьць (на працяг наступных гадоў) разам з камуністамі імкнуліся і прадстаўнікі Грамадзянскага форуму і сацыяльныя дэмакраты, якія разам з магчымай рэалізацыяй прынцыпу «калектыўнай віны» абвінавачвалі закон у яго рэтраактыўнасьці (зваротным дзеянні), абагульваньні віны і праблематычнасьці правекі віны на падставе камуністычных дакумэнтаў.

Паколькі закон аб люстрацыі распаўсюджаўся ня толькі на тайных супрацоўнікаў СтБ, на працягу наступных год увага грамадства засяродзілася перш за ўсё на іх, а спрэчкі пра люстрацыю часта набывалі выгляд афэраў канкрэтных асобаў, якія хаця і мелі люстрацыйныя пасьведчаньні, але адначасова былі абвінавачаныя за супрацоўніцтва з СтБ. Хаця няма ў наяўнасьці агульнай колькасьці «люстраваных» асобаў (толькі да канца 1994 году было падазена 250 000 заяваў, якія практычна ўсе былі выкананыя – больш чым 14 000 было станоўчых; у 1993 і 1994 гадах аддзел люстрацыі міністэрства ўнутраных справаў штодня разглядаў больш за 100 заяваў), але з прыведзеных частковых лічбаў зразумела, што падобных спраў пазьбегнуць было немагчыма.

Радыкальны сацыяліст і адзін з былых прадстаўнікоў Харты 77 Пэтр Угл (Petr Uhl), як адзін з галоўных праціўнікаў гэтага закона, пералічыў асноўныя падставы, чаму закон аб люстрацыі лічыць непрымальным: «Нават калі афіцыйнае абгрунтаваньне закона аб люстрацыі палягала ў боязі таго, што недастойныя людзі пранікнуць ў дзяржаўнае кіраўніцтва і будуць там шкодзіць, ніхто гэтаму ня верыў. Усе разумелі закон аб люстрацыі як форму несудовага пакараньня былых супрацоўнікаў СтБ. Насамрэч гэты закон караў іх болей чым кадравых супрацоўнікаў, якія калі хаця б засталіся на мністэрстве ўнутраных справаў, маглі там пры выкананьні пэўных умоваў альбо на аснове пэўных выключэньняў працягваць сваю дзейнасьць». Восеньню 1992 году Канстытуцыйны суд па запатрабаваньні 99 дэпутатаў (траціна ад агульнай колькасьці) Фэдэральнага сходу, якіх прадстаўляў менавіта Пэтр Угл, ацаніў адпаведнасьць «вялікага закона аб люстрацыі» канстытуцыі. Скаргу суд не прыняў і захаваў сутнасьць закону, адмяніўшы толькі некаторыя палажэньні, у тым ліку спрэчныя катэгорыі тайных супрацоўнікаў СтБ, калі асоба якой гэта датычылася зусім ня мусіла ведаць пра супрацоўніцтва – сярод такіх кандыдатаў на тайнае супрацоўніцтва быў, напрыклад, і Вацлаў Гавал.

Вясной 2001 году разгарэўся самы вялікі скандал, які быў звязаны з правядзеньнем люстрацыйнай праверкі. Тагачасны міністар унутраных справаў абвесьціў, што некаторым з 150 000 правяраных асобаў на пачатку 90-х гадоў было беспадстаўна выдадзена пасьведчаньне аб люстрацыі. У рэшце было раскрыта ўсяго толькі 117 выпадкаў, якія датычылі былых супрацоўнікаў вайскавай контрвыведкі, якая зьяўлялася часткай СтБ. Гэтыя дакумэнты, выдадзеныя міністэрствам унутраных справаў, якое праводзіла люстрацыю, былі памылковымі, бо ў распараджэньні не было дакумэнтацыі міністэрства абароны, пад якое у 1990 годзе была пераведзена контрвыведка. У сувязі з гэтым выказаўся ранейшы фэдэральны міністар унутраных справаў Ян Лангаш (Ján Langoš): «З міністэрства ўнутраных справаў прыходзілі дыскеты са зьвесткамі, якія немагчыма было правярыць, бо міністэрства абароны нас не дапусьціла да сваіх рээстраў.»

Згаданы выпадак наводзіць на думку, што «вялікі люстрацыйны закон» мае шмат сыстэмных памылак. Разам зь пералічанымі варта згадаць рэальнасьць, што ён не зусім ахоўвае дзяржаўнае кіраваньне ад усіх тайных агентаў, якіх выкарыстоўвалі рэпрэсіўныя і інфармацыйныя элементы мінулага рэжыму: «Застаецца пад пытаньнем, у якой ступені можна ідэнтыфікаваць такіх тайных супрацоўнікаў апэратыўных кабінэтаў аддзелаў кантролю, упраўленьня інфармацыі КНБ і ўпраўленьня расьсьледаваньня СтБ, чые справы былі толькі ў спісах гэтых упраўленьняў.» Забытымі застаюцца і іншыя рэпрэсіўныя ўстановы: адзіная камуністычная тайная служба, якая з 1945 году не была падпарадкавана Дзяржаўнай бясьпецы – былая інфармацыйная служба генэральнага штабу (вайсковая выведка), агентурныя сеткі інфармацыйнага ўпраўленьня галоўнага ўпраўленьня Памежнай аховы і аховы дзяржаўнай мяжы, і нарэшце, частка фэдэральнага ўпраўленьня Грамадзкай бясьпекі.

Прыняцьцё і выкарыстаньне закона аб люстрацыі разам з часткай палітычнай рэпрэзэнтацыі крытыкавалі і мясцовыя недзяржаўныя арганізацыі (свой адмоўны погляд, напрыклад, публікаваў Чэскі гэльсынскі камітэт), а таксама некаторыя замежныя ўстановы. Часта цытаваўся і погляд Выканаўчай рады Міжнароднай арганізацыі працы ад 1992 году, дзе ўрад ЧСФР заклікалася да прыняцьця неабходных мерапрыемстваў для адмены альбо зьмены вялікага закона аб люстрацыі і забесьпячэньня кампэнсацыі ўсім асобам, якія магчыма былі несправядліва абвінавачаны. Камісія па расьсьледаваньнях Міжнароднай арганізацыі працы (МАП) ў 1995 годзе канстатавала, што пры выкананьні парадаў Выканаўчай рады МАП адбыўся зусім малы прагрэс – дзейнасьць закона і празь вета Вацлава Гаўла была працягнута да

2000 году (а потым зноўку працягнута, ужо бестэрмінова). Камісія параіла, каб Выканаўчая рада МАП заклікала ўрад ЧР да мерапрыемстваў, якія прывядуць да адмены альбо змены тых артыкулаў закона, якія неспалучальныя з Пагаднёньнем № 111. Крытыка гучала і ў Радзе Эўропы, Эўрапейскім парламэнце і сьвятовых недзяржаўных арганізацыях. З другога боку па прыкладзе Чэхаславацкай дзейнічалі іншыя посткамуністычныя краіны, якія таксама – у іншым выглядзе і зь меншымі наступствамі – увялі люстрацыю ў сваё заканадаўства.

Наадварот, у іншай сытуацыі апынуўся Пленум канстытуцыйнага суду ЧСФР, які доўга адмаўляўся расьсьледаваць канстытуцыйнасьць малога закону аб люстрацыі ды абвесьціў яго і надалей сапраўдным і дзеючым нават у тых частках, якія адпавядалі супрацьканстытуцыйным часткам вялікага закону аб люстрацыі. У сваёй пастанове пленум абгрунтаваў гэта тым, што перасьцярогі, якія вынікаюць з законаў аб люстрацыі, маюць перавагу перад асноўным правам грамадзянаў мець на аднолькавых умовах доступ да выбарчых і іншых грамадзкіх пасадаў ці перад правам грамадзянаў працаваць без дыскрымінацыі, у сэнсе Дамовы № 111.

У студзені 1999 году Сьнямоўна (ніжэйшая палата) Парлямэнту Чэскай рэспублікі не падтрымала дэпутацкі праект закона, які мусіў адмяніць вялікі закон аб люстрацыі (таксама не быў падтрыман праект закону пададзены ў 1998 годзе, які таксама скіроўваўся да адмены вялікага закону аб люстрацыі). Апошняй значнай спробай нападу на канстытуцыйнасьць люстрацыйнага заканадаўства ўяўляла сабой прапанова групы дэпутатаў, якая была прадстаўлена ў Канстытуцыйны суд у сакавіку 2001 году. Пленум Канстытуцыйнага суду гэту прапанову не прыняў, але заклікаў парламент, каб паскорана прыняў закон аб дзяржаўнай службе.

Пётр Блажак скончыў Філязофскі факультэт Карлавага ўнівэрсытэту па спецыяльнасьці гісторыя, працуе навукоўцам у Інстытуце сучаснай гісторыі Акадэміі навук Чэскай рэспублікі.

Сярэдні чэскі шлях да пераадолення таталітарнага мінулага

Павал Жачак / *Pavel Žáček*

Першыя практычныя крокі працяглага працэсу зьвяздзеньня рахункаў з нашым таталітарным мінулым пачаліся практычна ў першыя гадзіны пасья студэнцкай дэманстрацыі 17 лістапада 1989 году. Яны былі лагічна адпаведнымі той колькасьці інфармацыі, якую мела дэмакратычна арыентаваная грамадзянская супольнасьць у наяўнасьці. Маральнае, палітычнае, інстытуцыянальнае і рэчавае пераадольваньне камунізму зразумела датычылася ўсіх сфэраў чэскага і славацкага грамадства; як прадстаўнікоў намэнклятуры, членаў камуністычнай партыі, тайнай паліцыі са службай Дзяржаўнай бясьпекі і іх агентурнай сеткі, міліцыянтаў, афіцэраў народнай арміі, так і членаў дазволёных партый распаўшагася Народнага фронту, грамадзянаў з «шэрай зоны» і не ў апошнюю чаргу дысыдэнтаў і палітычных вязьняў.

Уводная фаза працэсу зьвяздзеньня рахункаў з мінуласьцю знаходзілася пад уплывам перш за ўсё неіфармаванасьці прадстаўнікоў апазыцыі, якія ўзялі на сябе ролю гістарычнай адказнасьці і паступова перанялі ўладу. І ў гэтай сфэры шмат у якіх накірунках панавала адсутнасьць канцэпцыі. Спачатку значную ролю адыгрываў адрозны досвед розных сацыяльных слаёў, якія на мяжы 1989–1990 гадоў сабраліся ў апазыцыі, розная ступень іх сувязяў з чэхаславацкім постнармалізацыйным рэжымам. Рашэньнем правесці першыя свабодныя выбары ў чэрвені 1990 году атрымаў час ня толькі Грамадзянскі форум. Шэсьць перадвыбарчых месяцаў дало магчымасьць выжыць шэрагу прадстаўнікоў мінулага рэжыму, якія знаходзіліся ў адпаведнай «пазыцыі», ды нават ад трансфармацыі «схаваліся» цэлыя ўстановы. Але больш сур'ёзнай зьявай было захаваньне пераемнасьці ўлады, што праявілася ў юрыдычнай сфэры, сфэры кадравай і нарэшце ў такой спэцыфічнай сфэры, якой была сакрэтнасьць. На працягу 1990 году з погляду новай усталёўваючайся ўлады усё выглядала як хуткая перамога, але менавіта няведаньне мэханізмаў камуністычнай улады сталася прычынай, па якой не адбылося хуткай і комплекснай дэструкцыі ўсёй намэнклятурнай сыстэмы.

Грамадзянскай сцэнай для першай фазы разьліку зь мінуласьцю, абмежаванай спачатку воляй дэманстрантаў на плошчах і пазыцыяй лідэраў Грамадзянскага форуму, лягічна сталі фэдэральны парлямэнт і нацыянальныя рады. Заканадаўчы падыход да мінулага, падрыхтоўка і прыманьне рэстытуцыйных, рэабілітацыйных і іншых законаў, якія датычыліся сацыяльных групаў і асобаў перасьледаваных камуністычным рэжымам, былі галоўнымі рысамі гэтага пэрыяду. Вельмі хутка стала бачна, што ўмовы ў Чэхіі і Славаччыне настолькі адрозныя, што адносіны да пераадольваньня мінуўшчыны, разам зь іншымі фактарамі, сталіся падставай для падзелу агульнай дзяржавы.

Спачатку праводзілі канкрэтныя расьсьледаваньні па ініцыятыве фізычных і юрыдычных асобаў сьледчыя інстытуцыі арганізацыйна замацаваныя ў далістападаўскай сыстэме і маючыя моцныя асабістыя сувязі зь мінулым: вайсковая пракуратура і інспэкцыі розных узроўняў, у тым ліку і інспэкцыі міністэрства ўнутраных справаў. Выпадкі, якія ў 1990–1991 гадах не знаходзіліся ў цэнтры ўвагі грамадства, гэта значыць перш за ўсё палітыкаў і журналістаў, было вельмі лёгка скінуць са стала. Шэраг зь іх потым патрапіў для вырашэньня следчым Камітэту па дакумэнтацыі і расьсьледаваньні дзейнасьці Дзяржаўнай бясьпекі, але гэта па розных прычынах шмат чаго не мяняла.

Люстрацыя

Для грамадства і палітычнай сфэры важным сродкам пазнаньня нядаўняга мінулага была Камісія фэдэральнага сходу па тлумачэньні падзеяў 17 лістапада 1989 году. Дзякуючы яе дзейнасьці былі хаця б часткова інфармаваны грамадзяне наконт стану сыстэмы нармалізацыі непасрэдна перад яе падзеньнем. Камісія таксама нарэшце адкрыла праблему так званай люстрацыі і сваёй дзейнасьцю выразна падштурхоўвала да грамадзкага асуджэньня неабходнай ўмовы дзейнасьці таталітарнай сыстэмы – масавай агентуры. У выніку працы камісі 4 кастрычніка 1991 году быў прыняты так званы фэдэральны (а потым і рэспубліканскі) люстрацыйны закон, які азначаў першую недасканалую заканадаўчую карэкцыю аховы дзяржаўнага кіраваньня ад асобаў, якія раней былі прадстаўнікамі камуністычнай намэнклятуры і асобных слупоў таталітарнай улады. Закон, які ўстанаўліваў «некаторыя іншыя перадумовы для выкананьня некаторых функцый у дзяржаўных ворганах і арганізацыях», прыбраў зь некаторых дзяржаўных пасадаў

пэўную колькасць асобаў з намэнклятуры КПЧ, супрацоўнікаў Народнай міліцыі, Дзяржбяспекі і яе тайных супрацоўнікаў, членаў камітэтаў дзеяння і выпускнікоў школаў бяспекі ў СССР. Прасьцей кажучы закон успрымаўся правымі, як сымбаль зьменаў, якія адбываюцца пасля падзеяў 1989 году, а левымі – як сродак дыскрымінацыі, які трэба было змяніць. Аднак ніводная з палітычных плыняў не магла яго палепшыць альбо зрушыць. Яго асновы не атрымалася нават укласьці ў закон аб дзяржаўнай службе. Часткова закон аб люстрацыі замяніла новая канструкцыя аховы дзяржаўнага кіравання і арганізацый супрацоўнічаючых зь дзяржавай, якая рэалізавалася ў межах праверкі асобаў, што распараджаліся тайнымі матэрыяламі, для якіх з ініцыятывы НАТА быў заснаваны Нацыянальны бясьпечнасны камітэт.

Камітэт па дакумэнтацыі і расьсьледаваньню злачынстваў камунізму (КДР)

Прыкладна ў той жа час, калі быў падтрыманы закон аб люстрацыі, распачалася другая фаза разьліку і пераадольваньня мінулага. Па загаду фэдэральнага міністэрства ўнутраных справаў (ФМУС) быў заснаваны Камітэт ФМУС па дакумэнтацыі і расьсьледаваньні дзейнасьці Дзяржаўнай бясьпекі, да функцый якога цалкам перайшоў аналіз архіўных матэрыялаў, вырашэньне адносінаў фізычных і юрыдычных асобаў да былой тайнай паліцыі і расьсьледаваньне крымінальнай чыннасьці яе супрацоўнікаў. Незадоўга да падзелу Чэхаславацкай фэдэрацыі быў заснаваны новы Камітэт па дакумэнтацыі і расьсьледаваньню дзейнасьці Дзяржаўнай бясьпекі, які падпарадкоўваўся Камітэту расьсьледаваньняў па Чэскай рэспубліцы, які да канца 1994 году разросься да 50 супрацоўнікаў.

На працягу 1993 году стала бачна, што камітэт узьнік позна і з малымі паўнамоцтвамі. Ён выступіў на сцэну ў той час, калі сярод пераважнай большасьці партнэраў – гэта значыць кіраўнікоў архіваў і інфармацыйных установаў – пераважала ўражаньне, што працэс разьліку зь мінулым практычна скончыўся. Ня глядзячы на гэтую абструкцыю, камітэт быў здольны разгледзіць 1055 заяў і яшчэ ў 44 выпадках вынес абвінавачваньне канкрэтным асобам. Па ініцыятыве генэральнага пракурора на падставе дамовы з міністрам унутраных справаў у лютым 1993 году ўзьнік Каардынацыйны цэнтар па дакумэнтацыі і расьсьледаваньні гвалту супраць чэскага народа за пэрыяд з 8.5.1945 па 31.12.1989, які ў межах трансфармацыі пракуратуры ў дзяржаўнае прадстаўніцтва быў зьменены на Асяродак па дакумэнтацыі супрацьпраўнасьці камуністычнага рэжыму міністэрства юстыцыі ЧР.

Пасля ўпартага палітычнага спаборніцтва ў ліпені 1993 году чэскія заканадаўцы, усведамляючы «абавязкі свабоднаабранага парлямэнту разьлічыцца з камуністычным рэжымам», прапанавалі прыняць закона «аб супрацьпараўнасьці камуністычнага рэжыму і супраціву гэтаму рэжыму». Гэтая норма канстатавала, што Камуністычная партыя Чэхаславацкай, «яе кіраўніцтва і члены нясуць адказнасьць за спосаб кіравання нашай краінай на працягу 1948 – 1989 гадоў, а асабліва за праграмае зьнішчэньне традыцыйных каштоўнасьцяў эўрапейскай цывілізацыі, за сьвядомае парушэньне правоў і свабод чалавека, за маральны і эканамічны ўпадок, які суправаджаўся заканадаўчымі злачынствамі і тэрорам супраць маючых іншыя погляды, за замену дзейснай рынкавай эканомікі дырэктыўным кіраваньнем, дэструкцыю традыцыйных прынцыпаў прыватнай уласнасьці, злоўжываньне выховы, адукацыі, навукі і культуры ў палітычных і ідэалёгічных мэтах, зьнішчэньне прыроды...» Пэўным парадоксам разьвіцьця Чэскай рэспублікі застаецца тое, што існуе даволі моцны пераемнік таталітарнай дзяржаўнай партыі – Камуністычная партыя Чэхіі і Маравіі, ня глядзячы на тое, што вышэйцытаваны закон дэкларуе: «Камуністычная партыя Чэхаславацкай была злачыннай арганізацыяй і заслугоўвае асуджэньня падобна як і іншыя арганізацыі заснаваныя на яе ідэалёгіі, якія ў сваёй дзейнасьці скіроўваюцца да ўціску правоў чалавека і дэмакратычнай сыстэмы.»

Дэ факта на аснове гэтага закону ў межах агульнадзяржаўнага паліцыйнага ведамства расьсьледаваньняў узьнік Камітэт па дакумэнтацыі і расьсьледаваньню злачынстваў камунізму на чале з прадстаўніком хрысьціянскіх дысыдэнтаў і паслялістападаўскім палітыкам Вацлавам Бэндай (Václav Benda), які абапіраўся на дзейнасьць сваіх папярэднікаў у межах міністэрства ўнутраных справаў і міністэрства юстыцыі. Загад міністра ўнутраных справаў Я. Румла пастанавіў, што з красавіка 1995 году ў кампэтэнцыю камітэту уваходзяць расьсьледаваньні крымінальных злачынстваў здзейсьненых у пэрыяд з 25 лютага 1948 па 29 сьнежня 1989 году, «калі з палітычных падставаў неспалучальных з асноўнымі прынцыпамі дэмакратычнай дзяржавы не адбылося правамоцнага асуджэньня ці зьяняцьця абвінавачаньня». Не ў апошнюю чаргу камітэт мусіў зьбіраць, ацэньваць і дакумэнтаваць «факты і дзейнасьць зьвязаныя з супрацьпраўнасьцю камуністычнага рэжыму і супрацівам яму». Яго кіраўнік у траўні 1997 году у мэдыях падкрэсьліў: «Мы зьяўляемся адзіным паліцыйным ворганам такога кшталту ў краінах былога ўсходняга блёку... Спачатку наша канцэпцыя выклікала за мяжой сумнівы, але потым сытуацыя змянілася. З Захаду на нас глядзелі з ухвалай, а на Ўсходзе спрабавалі стварыць падобныя ўстановы.»

Камітэт па дакументацыі і расьсьледаваньню злачынстваў камунізму, які складаўся з аддзелаў дакументацыі і расьсьледаваньня, павялічыўся да 90 супрацоўнікаў; 17 яго сьледчых абвінаваціла з крымінальнай чыннасьці ў 43 выпадках 100 прадстаўнікоў палітычных ці выканаўчых вораганаў камуністычнага рэжыму. Практыка пацьвердзіла неабходнасьць цеснага супрацоўніцтва абодвух аддзелаў: сьледчыя шмат калі не былі здольныя арыентавацца ў выпадках, якія патрабавалі складаных доказаў, без спэцыяльнай дапамогі супрацоўнікаў аддзела дакументацыі. З другога боку тут ад самага пачатку існавалі прынцыповыя сыстэмныя разыходжаньні: сьледчыя дзейнічалі кропкава, ад крымінальнага злачынства да крымінальнага злачынства. Іх выступы на грамадзкасьці абмяжоўваліся ініцыяламі асобы, якой было прад'яўлена абвінавачаньне, і сухім канстатаваньнем параграфу. Дакументацыя, хаця яе галоўнай задчай была дапамога ў расьсьледаваньні, мела больш важкую задачу – рэканструяваць таталітарную сыстэму з дапамогай аналізу яе ўласнай інфармацыйнай прадукцыі. Прадаставіць факты таталітарнай канструкцыі і злачыннай дзейнасьці ўсяго камуністычнага рэжыму.

Камітэт у першую чаргу засяродзіўся на знакамітых выпадкі, якія датычылі партыйнай намэнклятуры і намэнклятуры са службаў бясьпекі (здрада радзіме падчас акупацыі Чэхаславацкай арміяй у Варшаўскай дамовы ў 1968 годзе), сярэдніх і вышэйшых аддзелаў палітычнай паліцыі (напрыклад, акцыя ASANACE – незаконнае выцясьненне праціўнікаў рэжыму за мяжу на пачатку 80-х гадоў), стрэлы на мяжы ці пры ўцёках з лягераў прымусовых працаў альбо зьдзекі сьледчых у 50-ыя гады. Дакументацыйны аддзел камітэта звычайна разглядаў некалькі сотняў выпадкаў, апрацоўваў адмысловыя характарыстыкі для сьледчых і судоў ды манітараваў дзейнасьць некаторых рэпрэсіўных ворганаў, перш за ўсё Дзяржаўнай бясьпекі. Не ў апошнюю чаргу выдаваў зборнік Securitas Imperii, дзе паступова публікаваў дасьледаваньні, артыкулы і дакумэнты ў асноўным пра працу камуністычных установаў бясьпекі.

Праблемы ў працы КДР

Генэральная пракуратура, а пасьля і суды, ў якіх працавалі былыя камуністы і прадстаўнікі камуністычнай «клясавай» юстыцыі, натуральна вельмі доўга пазьбягалі расьсьледаваньняў. Напрыканцы 1997 году В. Бэнда адкрыта канстатаваў: «З самага пачатку нашай дзейнасьці мы вядзем складаную барацьбу і сутыкаемся са шматлікімі перашкодамі. Прыкладна за апошнія два месяцы адбылося даволі драматычнае разьвіцьцё, калі ў адрозьненні ад ранейшых ... фармальных перашкодаў пачалі дзейнічаць (з боку чэскай юстыцыі) выключна ідэалёгічныя мэханізмы. Гэта можа быць звязана з тым, што мы пачалі разглядаць справы некаторых судзьдзяў...» Да канца 1998 году, калі КДР па пэўных прычынах быў рэарганізаваны новым сацыяльнай ўрадам, яго сьледчыя крымінальна перасьледвалі 87 чалавек у 47 справах. У генэральнай пракуратуры знаходзілася 26 прапаноў на абвінавачваньне 40 чалавек (і яшчэ 6 іншых было асуджана), а пад сьледствам знаходзілася яшчэ 400 выпадкаў.

Супрацоўнікі камітэту ўсьведамлялі, што ня могуць быць адзіным інструмэнтам чэскага грамадзтва (дзяржавы) па пераадоленьні мінулага, бо маглі пакараць толькі малы адсотак злачынстваў зьдзейсьненых прадстаўнікамі былога рэжыму. В. Бэнда публічна абвесьціў: «Значная большасьць злачынстваў застаецца непакаранай, гэта жорсткая рэальнасьць. Ня будзем рабіць ілюзіі наконт таго, што мы маглі б пакараць ўсё зло, якое было зьдзейсьнена за 42 гады існаваньня камуністычнага рэжыму. Наша праца перш за ўсё служыць будучыні, будаваньню прававой дзяржавы. Мы хочам аднавіць усьведамленьне, што кожнае злачынства, нават тое, якое мела прыкрыцьцё ўлады, можа быць некалі пакарана. Мы хочам, каб кожны, хто ўчыніў такое злачынства, да самай сьмерці жыў у страху, што аднойчы будзе адказваць за свае ўчынкі.»

Пад вядзеньнем новага кіраўніка Ірэнея Кратахвіла (Irenej Kratochvíl) камітэт быў рэарганізаваны, зьмены датычылі як аддзела расьсьледаваньняў, так і аддзела дакументацыі. Ня гледзячы на абвешчаную падтрымку аддзела дакументацыі, умацніўся аддзел расьсьледаваньняў, але нейкага значнага паляпшэньня не адбылося. Дзяржаўныя прадстаўнікі і суды зрабілі немагчымым пакараньне віноўных з шэрагу камуністычнай партыі, Дзяржаўнай бясьпекі і народнай арміі, нават у такіх сур'ёзных злачынствах, як напрыклад здрада радзіме ў 1968 годзе.

Ня гледзячы на некаторыя публікацыі, надта не палешалі і мэдыяльныя выступы КДР; камітэт быў настолькі звязаны ўнутранымі інструкцыямі, што ў ім фактычна прыціскалася кожная ініцыятыва. Да таго ж кіраўніцтва паступова адмаўлялася ад «непатрэбных» штатных супрацоўнікаў. І гэта ў той час, калі напоўніцу пачалі працаваць польскі і славацкі Камітэты нацыянальнай памяці, ажывілася чыннасьць падобнай установы ў Румыніі, а ў іншых балканскіх краінах праходзілі дыскусіі аб стварэньні падобных установаў. Пры параўнаньні чэскага камітэта, напрыклад, са славацкім – відавочна, што падпарадкаваньне паліцыі (а менавіта паліцыйнаму прэзыдыюму), абмежаваны доступ да архіваў, прынамсі не валоданьне архіўнай прадукцыяй камуністычных ворганаў бясьпекі раздробленых сярод ведамстваў міністэрства

ўнутраных справаў, абароны і юстыцыі, не зьяўляецца самым эфектыўным. Славацкія супрацоўнікі ў адрозьненні ад чэскіх чыноўнікаў выконваюць законныя тэрміны даступнасці, засяроджваюцца на грамадзкаправавых установах, скіраваны выключна на пэрыяд 1939–1989 гадоў, не мусяць азірацца на актуальную палітычную сытуацыю.

Самае позьняе з нагоды парлямэнцкіх выбараў 2006 году у Чэскай рэспубліцы будзе ўзнята пытаньне: як дзейнічаць далей у справе інстытуцыянальнага пераадоўваньня таталітарнага мінулага. Паспрабаваць вярнуцца да першапачатковага становішча ці абраць іншае рашэньне? Пакуль што сытуацыя няпэўная. Пакуль што ў чэскім парлямэнце не прайшоў праект закону аб стварэньні чэскай вэрсіі Камітэта нацыянальнай памяці ці яго нямецкага ўзору.

Усё больш затаенае мінулае

Адной з найбольшых праблемаў пасьля 1990 году была ня толькі пераемнасць заканадаўства ці кадраў, але таксама, як праявілася нашмат пазьней, пераемнасць у сакрэтнасці. Адна з ключавых прыкметаў таталітарнай сыстэмы ў часткова абмежаваным выглядзе, нажал, захавалася і пры новай дэмакратычнай сыстэме. Ня глядзячы на паступовую замену камуністычных установаў і аб'ектыўную ліквідацыю падставаў для затайваньня пісьмовых крыніцаў, напрыклад з аналаў Дзяржаўнай бясьпекі, трывала больш за 10 год пакуль фактычная частка гэтых матэрыялаў зрабілася даступнай. Да прыняцьця закону ў 1998 годзе некаторыя дзяржаўныя чыноўнікі выкарыстоўвалі нявысьветленую сытуацыю і штучна ўтрымлівалі істотную частку пісьмовага і архіўнага справаводства фармальна затаенай. Нават некаторыя інфармацыйныя інстытуты імкнуліся (і імкнуцца) адкласьці ці забараніць поўную публікацыю апэратыўных матэрыялаў сваіх камуністычных папярэднікаў. І гэта ня глядзячы на іх ключавую ролю ў межах далістападаўскай сыстэмы, важнасць і незамяняльнасьць матэрыялаў, якія ў іх знаходзяцца, для высвятленьня рэпрэсіўнай сутнасці таталітарнага рэжыму і раскрыцьці канкрэтных злачынстваў.

У апошнія гады некаторыя кампэтэнтныя дзяржаўныя дзеячы падкрэсьлівалі, што істотная частка пісьмовага ці архіўнага справаводства з аналаў мінулага рэжыму ўжо не зьяўляецца таямніцай. Але забыліся прыгадаць другую частку сказа – а менавіта, што гэтае справаводства недаступнае, што па сутнасці для грамадзянаў азначае тое самае. Як быццам бы ім было незразумела, што сёньня ўжо толькі шляхам адкрытай канфрантацыі зь мінулым можна не дапусьціць зьнеўжываньне гэтых матэрыялаў. Такім чынам дэмакратычнае грамадзтва магло паказаць, што дамаўляцца са злом невыгодна, што не хоча і не будзе ахоўваць тых, хто прымаў актыўны ўдзел ва ўціску сваіх суграмадзянаў і ў абмежаванні іх асноўных чалавечых правоў. Гэтая сытуацыя зьмянілася ў студзені 2005 году ў сувязі прыняцьцём новага архіўнага закону, які ў заканадаўчым працэсе пад ціскам прафэсіяналаў і звычайных грамадзян быў перапрацаваны на карысьць дасьледчыкаў.

Яшчэ адным істотным элемэнтам у пераадоўваньні таталітарнай мінуласці зьяўляецца праблематыка адкрыцьця архіву Дзяржаўнай бясьпекі, якая была заканадаўча зьменена ў 1996 годзе ня вельмі якасным законам аб адкрыцьці для карыстаньня дакумэнтаў Дзяржаўнай бясьпекі. Закон не закранаў дакумэнты, некаторых аддзелаў Дзяржбясьпекі і іншых камуністычных аддзелаў бясьпекі (як напрыклад былы інфармацыйны аддзел галоўнага ўпраўленьня Памежнай аховы і аховы дзяржаўнай мяжы), прынцыпова рабіў недаступнымі напрыклад дакумэнты агентуры супрацоўнікаў тайнай палітычнай паліцыі. Сярод упраўленьняў, якіх гэты закон зусім не датычыў, было ўпраўленьне назіраньня (якое карысталася агентурнай сеткай у гатэлях і рэстаўрацыях), упраўленьне інфармацыйнай тэхнікі (выкарыстоўвала агентуру на поштах, у тэлекамунацыі, сувязі і падобных аб'ектах), а тасам а ўпраўленьне пашпартоў і візаў зь вялікім і цікавым адміністрацыйным справаводствам і перш за ўсё ўпраўленьне выведкі, якога так баяліся. У адрозьненні ад нямецкай рэдакцыі, закон не рэгулюе доступ жадаючых, якія маглі б абгрунтаваць сваю зацікаўленасьць таксама і да кадравых (пэрсанальных) сьпісаў былых супрацоўнікаў тайнай паліцыі, дзе з аднаго боку знаходзіцца інфармацыя пра іх службовы рост, атрыманую адукацыю, узнагароды, навучаньне ў вышэйшай школе КДБ у Маскве, а таксама прэміі ці іншыя адзнакі іх «апэратыўнай» дзейнасці.

Да таго ж такая сытуацыя ўзмацнялася тым, што матэрыялы (не дакумэнты) камуністычнай тайнай паліцыі былі даступныя для гісторыкаў толькі ў абмежаванай ступені і зусім недаступныя для журналістаў. Міністэрства ўнутраных справаў выдаткавала значныя фінансавыя сродкі, шмат дзесяткаў мільёнаў крон, і пры гэтым не арганізавала ніякай асьветнай ці інфармацыйнай кампаніі. Ня дзіўна, што такі спосаб даступнасці дакумэнтаў тайнай камуністычнай паліцыі па сутнасці скончыўся правалам. На прыканцы 1999 году зрабілі адкрытымі для доступа ўсяго 2270 справаў (некаторыя паўторна); у 2001 міністэрства ўнутраных справаў адкрыла ўсяго 300 справаў. Такім чынам выгляд закона не дазваляў ажыцьцявіць яго галоўную мэту – раскрыць таямніцу таталітарнай

сыстэмы, дэмакаваць прынцыпы дзейнасці чэхаславацкай копіі савецкага камунізму, вызначыць яго канкрэтныя памагаты і распачаць першы пазнавальны этап разьліку зь мінулым.

З 1999 году група правіцовых сэнатараў працавала над рэдакцыяй закону, якая мусіла ліквідаваць пераважную большасьць пералічаных недахопаў. Праз два гады, пасля шматлікіх палітычных і грамадзкіх дыскусій, нават з прадстаўнікамі чэскіх інфармацыйных службаў, закон прынялі. Нажаль, дзякуючы зваротнаму манэўраваньню камуністычных дэпутатаў, атрымалася забараніць доступ да гэтай інфармацыі для грамадзянаў іншых краінаў. Прыняцьцём гэтага закону парлямэнт пацьвердзіў значныя зьмены ў успрыманьні мінулага як у чэскай палітыцы, так і ва ўсім грамадзтве. Да таго ж сэнатарам і дэпутатам удалося перакрочыць пэўныя палітычныя ліміты, якія былі ўсталяваныя рэальнай сацыяльна-палітычнай сытуацыяй на пачатку 90-х гадоў і паходзілі са спэцыфічнай чэхаславацкай формы перадачы ўлады камуністычнай намэнклятурай падчас аксамітнай рэвалюцыі і адразу пасля яе. Адначасова гэта быў важны сыгнал накіраваны ва ўсе посткамуністычныя краіны, што Чэская рэспубліка не страчвае дынамізму працэсу разьліку зь мінулым.

Жадаючыя, якія сёння атрымаюць сваю справу ці сьпіс, могуць пажадаць і справу на агентаў, якія пазначаныя пад справай, у тым ліку і адпаведныя старонкі кадравых сьпісаў супрацоўнікаў Дзяржаўнай бясьпекі – кіруючых ворганам, якія за імі сачылі. Закон таксама нагадвае ня надта прэзэнтаваны факт, што адной з частак тайнай паліцыі было і ўпраўленьне пашпартоў і віз, якое ў супрацоўніцтве з апэратыўнымі супрацоўнікамі тайнай паліцыі прымала рашэньні пра выдачу пашпартоў, выездах за мяжу, адносінах да эмігрантаў, вяло так званы індэкс непажаданых асобаў, перашкаджала ўзьяднаньням сем'яў. Яго пісьмовыя справаздачы зараз таксама даступныя.

Закон таксама робіць значны ўнёсак у дыскусію аб ролі тайных супрацоўнікаў Дзяржаўнай бясьпекі пры мінулым рэжыме. Гэтая найменш вядомая, хаця і найчасцей прэзэнтаваная ды таксама найбольш недаацэненая, форма калябарацыі з камуністычным рэжымам будзе і надалей даступная для кожнага жадаючага. Закон дазволіў чэскім грамадзянам патрабаваць для сябе справу ці яе копію на якую заўгодна асобу – натуральна пры ўмове зачарненьня асабістых звестак – якія зарэгістраваныя ў рэгістры Дзяржаўнай бясьпекі як тайны супрацоўнік кшталту рэзыдэнта, агент, інфарматар, уладальнік арэндаванай кватэры альбо ўладальнік канспіратыўнай кватэры. Гэтая новая якасьць пазнаньня тайнай дзейнасці з аднаго боку дазваляе індэнтыфікаваць віноўніка шматлікіх ранейшых нешчасьцяў, а з другога боку рэабілітаваць у вачох грамадзкасці асобаў, якія па розных прычынах нейкі час былі на ўліку ў агентуры Дзяржаўнай бясьпекі, але зьмест іх супрацоўніцтва вельмі спрэчны.

Не ў апошнюю чаргу закон рэагаваў на «дзікія» (і не поўныя) сьпісы супрацоўнікаў падразьдзяленьняў контрвыведкі Дзяржаўнай бясьпекі, якія апублікаваў былы дысыдэнт Пэтр Цыбулька (Petr Cibulka) ужо ў 1992 годзе. Закон пастанавіў міністэрствам унутраных справаў, абароны і юстыцыі публікаваць у кніжным і электронным выглядзе сьпісы аб'ектавых справаў і справаў тайных супрацоўнікаў, разам з індэнтыфікацыяй на каго (ці на што) была заведзена справа, а асабліва кім і на які пэрыяд. Яшчэ працягваецца дыскусія наконт таго ці быў закон у гэтай галіне зьмястоўным. Да гэтых сьпісаў па-малу дадаюцца звесткі пра адкрытыя для доступу пэрсанальныя сьпісы супрацоўнікаў Дзяржаўнай бясьпекі, якія пасля пераводу ў электронны варыянт будуць дасягальнымі для кожнага. Закон не забыўся і на справаводзтва тайнай камуністычнай выведкі. Зьвяртаючы ўвагу на пэўную «казытлівасьць» звестак сабраных у яе справах, была створана больш складаная мадэль доступу да гэтай інфармацыі. Гэты падыход забясьпечвае, што пад пагрозай не апынецца ні адно жыцьцё чалавека, ні замежнапалітычныя інтарэсы Чэскай рэспублікі.

Што канкрэтна мае права жадаючы запытаць ад міністэрстваў ўнутраных справаў, абароны і юстыцыі? Усё акрамя справаў контрвыведкі Дзяржаўнай бясьпекі інфармуючых пра ступень інтарэсаў мясцовай палітычнай паліцыі аб дзейнасці канкрэтных грамадзянаў і сацыяльных групаў, а таксам інфармацыйныя рэлізы з гэтых дакумэнтаў (так званыя зводкі асобных акцыяў). Гэтыя зводкі будуць зноўку дасягальныя і ў выпадку, калі справа непасрэдна на нейкую асобу не захавалася. Адначасова жадаючыя змогуць атрымаць інфармацыю са справаў аб фізычным адсочваньні сябе, сваіх кантактаў з апазыцыяй, дыпляматамі амбасадаў ці падчас знаходжаньня ў рэстаўрацыях альбо гатэлях. Багатымі на падобную інфармацыю могуць быць запісы праслухоўваньня тэлефонных размоваў ці праслухоўваньняў у памяшканьнях (як інфармацыя пра ўсталяваньне праслухоўваючых апаратаў, так і запісы зьместу пачутага), цэнзура пошты (праверка карэспандэнцыі) і іншае, у тым ліку і тайнае пранікненьне ў аб'ект (так зьванае выманьне). Крыху здзіўляе тое, што сярод апэратыўных справаў прызначаных для агульнага доступу, не хапае ўпраўленьня па ахове партыйных і дзяржаўных прадстаўнікоў і ягонаў дакумэнтацыі. Спадзяемся, што гэты недахоп ня зробіць немагчымым – адпаведна зь іншымі параграфамі закона – іх адкрыцьцё для жадаючых.

Матэрыялы выведкі

Цалкам новыя і важныя інфармацыі аб ролі тайных службаў у таталітарнай сыстэме прынесьлі матэрыялы першага ўпраўленьня выведкі. Іх захаванае справаводзтва абяцае багаты інфармацыйны ўраджай ня толькі для эмігрантаў, пражываўшых недзе за жалезнай заслонай, але і для жадаючых, якія жылі ў былой Чэхаславацчыне. Створаная мадэль доступу да дакумэнтаў камуністычнай контрвыведкі да таго ж не абмяжоўвае жадаючых толкі ў атрыманы «іх» уласнай справы, але і шэрага іншых справаў, калі толькі яны не датычацца замежнікаў. Апошнім падразьдзяленьнем, якое прынцыпова ў інтарэсах таталітарнага рэжыму абмяжоўвала правы і свабоды чалавека, было ўпраўленьне пашпартоў і візаў. Яго багатае і цікавае справаводзтва дакумэнтнае ня толькі адміністрацыйныя маніпуляцыі з нашымі судамі, але і цеснае супрацоўніцтва з апэратыўнымі ўпраўленьнямі (у тым ліку і выведкай) Дзяржаўнай бясьпекі.

Праз год пасля публікацыі закона ў Зборы законаў (2003) кожны жадаючы можа выбраць справу на нейкі аб'ект ці асяродак, дзе ў мінулым знаходзіўся, і шукаць у ім дакумэнты пра дзейнасьць палітычнай паліцыі. Падобна і ў выпадку са справамі тайных супрацоўнікаў, якія натуральна даносілі пра пэўных асобаў (чым уплывалі на іх жыцьцё), на якіх Дзяржаўная бясьпека не вяла ніякай справы. Адначасова закон памяншае аплату за выраб копіі на самую мінімальную з магчымых сумаў, а праектам закона робіць немагчымай забарону доступу да архіўнага справаводзтва Камуністычнай партыі Чэхаславацчыны.

На мясцовай глебе прыняццё такога закона было найлепшай рэакцыяй на рэакцыю некаторых палітыкаў: «Гэта такая мярзотная справа, што прыстойнае грамадства мусіла б зрабіць зь ёй адзінае – зьнішчыць такія запісы». Адкрыццё архіваў тайнай паліцыі для шырокай грамадзкасьці вырашае і яшчэ адну прагматычную ды не надта прэзэнтаваную праблему. Яно памяншае магчымасьці дзяржавы і яе чыноўнікаў маніпуляваць з гэтымі дакумэнтамі, якія ўзьніклі на працягу існаваньня таталітарнай сыстэмы extra ці нават contra legem. Грамадзкі кантроль так з маленькага мноства фактычна і патэнцыйна адкрытых сьпісаў паводле ўжо былой рэдакцыі закону пашыраецца на сотні тысячаў новах справаў, якія сёньня ў сваёй бальшыні ляжаць без выкарыстаньня ў аналах былой контрвыведкі, вайскавай контрвыведкі ды выведкі Дзяржаўнай бясьпекі.

Павольны тэмп адкрыцьця

Каб мы занадта не патрапілі пад уплыў залішняга аптымізму – і сучасная стадыя гэтага працэсу абмяжоўваецца шматлікімі фактарамі. Напрыклад, у 2003 годзе міністэрства ўнутраных справаў адкрыла для доступу дакумэнты і матэрыялы (у аб'ёме 77 242 старонкі архіўных матэрыялаў) усяго толькі для 565 жадаючых (гэта значыць каля 1,8 чалавек у дзень); зь верасьня 1997 да канца 2003 году даступнасьць датычыла толькі з 931 апэратыўных і агентурных дакумэнтаў. Ні міністэрства абароны, ні юстыцыі пакуль што не адчулі неабходнасьці публікаваць інфармацыю аб тым, колькі справаў грамадзяне пажадалі і колькі атрымалі.

Лягічны крок пасля прыняцця гэтага закона – стварэньне ўстановы па распараджэньні гэтымі матэрыяламі пад парлямэнцкім кантролем, які б ад дзяржавы пераняў у асноўным працу са справаводзтвам сьпісаў і іншых матэрыялаў, якія пацвярджаюць гвалтоўны характар таталітарных рэжымаў – патрапіў на незразумелы супраціў, бо заснаваньнем такой установы мы зраўняліся б зь Нямецчынай, Польшчай, Славацчынай, Вугоршчынай і Румыніяй. Далейшы прагрэс у гэтай справе чакаецца ўжо пасля шырэйшага адкрыцьця сьпісаў, наступнай дыскусіі і дэталёвага іх вывучэньня, якія дзяржава відавочна ня здольная забясьпечыць.

Зацікаўленасьць чэскага грамадства і палітыкаў у пераадольваньні нашага ганебнага мінулага не зьмяняеца. Пад уплывам досьведу нашых посткамуністычных суседзяў зьявляцца новыя заканадаўчыя прапановы. Натуральна, што нашае таталітарнае мінулае будзе ўплываць на нас так доўга, як доўга мы будзем яго захоўваць у прыцемках архіваў і сэйфаў. Калі будзем ведаць хто ёсьць (быў) хто і што ёсьць (было) што, толькі тады мы будзем свабоднымі. А калі мы яшчэ зможам выклікаць дыскусію з былымі прадстаўнікамі камуністычнага рэжыму аб канкрэтных праявах таталітарызму, то яны, раней ці пазьней, пакаюцца. Магчыма потым наступіць і эра дараваньня. Але перад намі яшчэ доўгі шлях.

Павал Жачак скончыў Факультэт сацыяльных навук Карлавага ўнівэрсытэту, працаваў у Камітэце па дакумэнтацыі і расьсьледаваньні злачынстваў камунізму. Зараз зьяўляецца навуковым супрацоўнікам Інстытуту сучаснай гісторыі Акадэміі навук Чэскай рэспублікі.

Маёмасьць камуністычнай партыі

Павал Молэк / *Pavel Molek*

125

Панаваньне над грамадствам, уплыў на яго асобоў і іх аб'яднаньні канешне можна ажыццяўляць з дапамогай шматлікіх сродкаў: ідэалёгіі, фізычнага гвалту, не ў апошнюю чаргу таксама грашыма і маёмасьцю. Калі ўлада мусіць быць таталітарнай, што азначае між іншага такую, якая імкнецца ўсталявацца ў больш шырокіх межах і як мага больш інтэнсіўна, то яна імкнецца да ўсталяваньня, утрыманьня і ўзмаценьня свайго ўплыву на супольнасьць усімі дасягальнымі сродкамі ды ўзначальваньнем гэтых сродкаў абсалютна ці ў ролі хаця б гегімона.

У выпадку з камунізмам дзейнічае тое, што ў сувязі з ідэалёгічным абгрунтаваньнем «немаральнасьці» прыватнага ўласьніцтва, асабліва ў сфэры сродкаў вытворчасьці, менавіта авалоданьне маёмасьцямі каштоўнасьцямі ў грамадстве было скарыстана як адзін з самых «легітымных» сродкаў, абгрунтаваных як палітычна, так і юрыдычна. Гэты факт у Чэхаславацкім знаходзіў сваё адлюстраваньне ў даволі памярковай форме ўжо ў Канстытуцыі ЧСР 1948 году, потым у нашмат больш рэзкай форме у Канстытуцыі 1960 году, дзе ў 8-ым артыкуле была створана так званая агульная сацыялістычная маёмасьць, якая ўтрымлівала практычна ўсе значныя ў пляне ўлады аб'екты ўласьніцтва, прычым адзінай прыватнай уласнасьцю, якая паважалася і ахоўвалася, адпаведна з артыкулам 10, была прыватная ўласнасьць спажывецкіх прадметаў. Гэтыя асновы на заканадаўчым узроўні былі рэалізаваныя ў гаспадарчым і грамадзянскім кодэксах.

Такім чынам усе каштоўнасьці патрэбныя ўладзе былі пераведзены ў розныя формы агульнай сацыялістычнай уласнасьці, што дазволіла КПЧ кантраляваць яе большую частку ўскосна з дапамогай розных гатункаў суб'ектаў падпарадкаваных дзяржаве, дзе яна была «кіруючай сілай» у сэнсе артыкулу 4 Канстытуцыі; частку кантралявала цалкам з пазыцыі ўласьніка. Такое размежаваньне на дазволенаю прыватную маёмасьць, дзяржаўную сацыялістычную маёмасьць і непасрэдную маёмасьць КСЧ можна было ўсталяваць на аснове непісанага прынцыпу, згодна зь якім прыватнай ўласнасьцю ня можа быць нічога, што можа мець уладную адпаведнасьць; маёмасьцю КПЧ можа быць усё, што мае ўладную адпаведнасьць непасрэдна для партыі і яе жыццядзейнасьці, гэта значыць, што можа быць карысным для яе функцыянаваньня і асабліва для прапаганды ці камфарту яе членаў.

Маёмасьць КПЧ

Паколькі першая фаза пошуку маёмасных крыніцаў была моцна пазначаная імправізацыяй партыйных функцыянераў адказных за яе фінансаваньне, то галоўная задача – накупленьне сродкаў на выбары ў 1946 годзе і на магутную прапаганду, узбраеньне і іншыя мэты наступных гадоў – цалкам атрымалася, нават калі для яе выкананьня скарыстоўвалі асабліва нелегальныя шляхі (скуп і нелегальны перавоз замежных валютаў, асабліва імпэрскіх марак, якія адмяняліся, нелегальны продаж і вываз алкаголю, кантрабанда цыгарэт ў Аўстрыю і Нямецчыну ды да таго падобнае). Праз год пасля пераходу ўлады такія працэсы ўжо атрымалі цалкам новы памер і асабліва па такім кароткім стыхійным пэрыяду запанавала імкненьне надаць гэтым крыніцам статус інстытутаў і прававы характар. Потым гэты працэс цягнуўся на працягу саракагадовага пэрыяда. Такім чынам напрыканцы 1989 году КСЧ валодала пяцю асноўнымі крыніцамі маёмасьці:

- а) Членскія ўнёскі: гэтая крыніца маёмасьці пасля 1989 году значна перабольшвалася, хаця натуральна, з улікам колькасьці членаў, сама па сабе не была малой. Спэцыфікай гэтых членскіх унёскаў было тое, што нават іх сплчваньне нельга лічыць стратным для членаў партыі, паколькі практычна без выключеньняў у шмат разоў кампэнсоўвалася выгодамі, у тым ліку і маёмасьцямі, якія мелі менавіта і толькі члены партыі, бо само па сабе членства азначала ў грамадзкім, а зазвычай і ў маёмасным, пляне для гэтых членаў значныя выгоды ў параўнаньні зь іншымі прадстаўнікамі грамадства.
- б) Непасрэдныя датацыі зь дзяржаўнага бюджэту: на працягу апошніх дваццаці год камуністычнага панаваньня агульная колькасьць гэтай прызнанай фінансавай падтрымкі з боку дзяржавы цалкам

складала 200 мільёнаў USD. У параўнаньні з гэтай часткай сучаснага дыскусіі наконт выгоды ці невыгоды дзяржаўных датацый палітычным партыям знаходзяцца ў так бы мовць мізэрных частках.

в) Ускосныя датацыі стваралі самую значную частку на камуністычным «рахунку». Яны прадастаўляліся як у выглядзе датацый зь невытворчых ведамстваў, так і шляхам розных гаспадарчых мэханізмаў. На аснове анкеты, якая была праведзена сярод некаторых прадпрыемстваў, якія прадастаўлялі такія датацыі, гадавы памер гэтых датацый прагназуецца ў 31 мільён USD. Пры гэтым некаторая ўскосная падтрымка КПЧ не была фінансавай ці маёмаснай. Як прыклад можна прывесці выдаткі на адмысловую эскадрылю міністэрства ўнутраных справаў прызначаную для забеспячэння дзейнасці партыі, якія складалі больш за 1,42 мільёны USD, яшчэ 1,25 мільёны USD было выдаткавана на ахову. Агульная колькасць усіх гэтых датацый на працягу ўсяго часу панавання камунізму (прызнаем, што ў сувязі з цяжкасцямі пры ацэнцы камуністычнай маёмасці асабліва ў першыя гады таталітарызму, наш мэтад матэматычна не вельмі надзейны, але адзіны мажлівы) мяркуецца ў 1,8–2,14 мільярды USD. Калі ўлічыць ступень інфляцыі, вызначаную Чэскім статыстычным камітэтам і якая між 1989 і 2003 годам склала 309 %, па сёньняшніх коштах памер гэтых датацый адзінай партыі складалі 8,62 – 10,35 мільярдаў USD.

г) Маёмасьць дзяржавы, якая знаходзілася ў сталым карыстаньні КПЧ: на 31. 12. 1989 году агульны кошт маёмасці, якая фармальна была ўласнасцю дзяржавы, але цалкам знаходзілася ў сталым карыстаньні КПЧ, складае 160 мільёнаў USD, прычым гэтую маёмасьць складалі 159 аб'ектаў нерухомасці, якія мелі менавіта гэты, надзвычай выгодны для партыі, статус і служылі на яе карысьць. Гэта была нерухомасьць якая выкарыстоўвалася ў якасці сакратарыятаў, палітычных школаў, інтэрнатаў, гатэляў, жылых памяшканьняў і друкарняў.

д) Маёмасьць, якая зьяўлялася ўласнасцю партыі: прыватная маёмасьць пратыі была заснавана на тагачасным прававым інстытуце агульнай сацыялістычнай ўласнасці. Агульны кошт гэтай маёмасці на канец 1989 году складаў 289,39 мільёны USD. У гэтую суму ўваходзілі напрыклад наступныя з самых вядомых аб'ектаў:

- Маёмасьць ЦК КПЧ
- Прагасэрвіс Прага: абслугоўваў шматлікія ўстановы для адпачынку
- Прадпрыемствы друку КПЧ
- Інстытут гісторыі КПЧ

Пры гэтых разьліках не ўлічвалася маёмасьць іншых арганізацый і суб'ектаў, якія дзейнічалі пад непасрэдным кіраўніцтвам КПЧ у межах Нацыянальнага фронту. Самай істотнай тут была маёмасьць Сацыялістычнага саюзу моладзі (ССМ), таксама мусім памятаць, што і сродкі, якімі дзяржава падтрымлівала іншыя аддзелы Нацыянальнага фронту, былі далёка ня дробнымі; толькі на ўзбраеньне Народнай міліцыі, гэта значыць партыйных узброеных адзінак, Міністэрства нацыянальнай абароны выдаткавала 33,5 мільёны USD.

Рух маёмасці КПЧ пасля лістападу 1989 году

У сувязі з тым, што пры падзеях, якія адбываліся на працягу апошніх месяцаў 1989 году і першых месяцаў наступнага году, перавага аддавалася непасрэдна пазбаўленьню КПЧ манаполіі на ўладу, у першую чаргу палтычную і юрыдычную; неяк забыліся на перайманьне вышэй пералічанай маёмасці, што і выкарысталі партыйныя функцыянеры. На працягу гэтага пэрыяду атрымалася па-першае: перавесці некаторыя маёмасныя каштоўнасьці (пачынаючы электрапрыборамі і канцылярскімі прыладамі ды канчаючы творамі мастацтва) за палавіныя і нават дзесяцінныя кошты ва ўласнасць партыйных функцыянераў; па-другое: аб'яднаць некаторую маёмасьць асобных абласных камітэтаў і іншых арганізацый у выглядзе новых, заканадаўча рэглямэнтаваных юрыдычных асобаў, асабліва акцыянерных таварыстваў, пры гэтым такія пераводы зьнешне выглядалі як «адмаўленьне ад маёмасці». Насамрэч гэтыя асобы знаходзіліся пад кантролем функцыянераў адпаведных арганізацыйных аддзелаў. І нарэшце па-трэцяе: рахункі былі зманіпуляваныя такім чынам, што частку маёмасці можна было выгодна сьпісаць, частку прадаць па штучна заніжаным кошце, а частку, асабліва вытворчыя магутнасьці, наадварот ацаніць вышэйшым коштам з мэтай выгоднага продажу ў будучыні.

Хуткасьць і гнуткасьць гэтых перасоўваньняў, якія адбываліся аж да траўня 1990 году практычна без перашкодаў, пацьвярджае напрыклад наступны выпадак Прадпрыемстваў друку КПЧ, якія толькі да красавіка 1990 году (!) пасьпелі ператварыцца спачатку ў прадпрыемства Турографіе, а пасля разам з прадпрыемствам Тірос шляхам эканамічнай дамовы з ЦК КПЧ былі пераведзены на карысьць дзяржаве. Гэтым перавод ня скончыўся, наадварот, яго перавод быў толькі перапынкам, на працягу якога паспрабавалі гэтыя прадпрыемствы зьмяніць у акцыянернае таварыства коштам прыкладна 82,14 мільёны USD, але гэты працэс з дапамогай суду быў спынены.

Пагроза такой сытуацыі вясной 1990 году была выклікана ня толькі аграмадным коштам пераведзеных і знікаючых каштоўнасьцяй, але асабліва іх будучым прапагандысцкім і палітычным патэнцыялам: пагражала, што нечакана сьпісаныя друкарскія станкі з Турографіе ўсяго толькі падрыхтаваныя да будучай прапагандысцкай дзейнасьці ды што маёмасьць і далей будзе часткова прадстаўляцца КПЧ, што само па-сабе стварыла б зь іх партыю зь вялікім сілавым патэнцыялам, які быў дадзены толькі выгоднай сытуацыяй, калі дэмакратычныя палітычныя партыі мелі для сваёй прапаганды толькі павольна акумулюемыя сродкі.

На гэтую сытуацыю (таксама беручы пад увагу патэнцыйныя злоўжываньні пры першых дэмакратычных выбарах) адрэагаваў у асноўным Грамадзянскі форум, які спачатку зарганізаваў 5 красавіка 1990 году забастоўку за вяртаньне не па праву набытай маёмасьці КПЧ, пасля, 11 красавіка генэральную забастоўку. На працягу з 6 па 15 траўня група людзей, якія сымпатызавалі такім падыходам, трымала галадоўку ў цэнтры Прагі, на што Фэдэральны сход адрэагаваў прынамсі пастановай свайго прэзыдыюму, якая мела форму законнай перасьцярогі ад 18.5.1990 усталёўваючай мараторый на рух маёмасьці былога Нацыянальнага фронту. У той жа час быў таксама скончаны маніторынг маёмасьці партый Нацыянальнага фронту праведзены на аснове пастановаў ўраду ЧСФР ад 26.3.1990. Стабільнасьць гэтага падыходу забясьпечвала як тое, што мараторый ня меў зваротнага дзеяньня, так і тое, што не да канца выконваўся, асабліва тымі арганізацыямі, чыя маёмасьць не выклікала такога наўпроставага інтарэсу, які быў у выпадку КПЧ.

Такім чынам найбольш учынным крокам была двухпараграфная пастанова ўраду ЧСФР ад 21 траўня 1990 году аб канфіскацыі нерухомасьці дзяржавы, якая знаходзілася ў сталым карыстаньні Камуністычнай партыі Чэхаславацкіны, і якая правяла аднаразова (на ўзроўні юрыдычным, але не заўсёды фактычным!) канфіскацыю ўсёй маёмасьці пералічанай вышэй у пункце г) на 1.6.1990 ды адмяніла дамовы, якімі былі праведзены пераводы такой маёмасьці, прычым адказнасьць за такім чынам атрыманую маёмасьць прызначалася асобным раённым нацыянальным камітэтам.

Цалкам больш складаным было пытаньне пераводу маёмасьці якая знаходзілася непасрэдна ва ўласнасьці КПЧ (гл. вышэй ад пункту д)). Шлях да яго вырашэньня быў пракладзены з аднаго боку інфармацыяй Фэдэральнага міністэрства кантролю аб выніку правэркі маёмасьці палітычных партый, рухаў і аб'яднаньняў ад кастрычніка 1990 году; а асабліва прыняцьцём канстытуцыйнага закона аб вяртаньні маёмасьці Камуністычнай партыі Чэхаславацкіны ад 16 лістапада 1990 году.

Канстытуцыйны закон аб вяртаньні маёмасьці КПЧ народу ЧСФР

Закон, які мусіў стаць асноўным пунктам вяртаньня маёмасьці КПЧ, быў прадстаўлены Фэдэральнаму сходу ўрадам у кастрычніку 1990 году ды сымбалічна прыняты 16. 11., за дзень да гадавіны лістападаўскіх падзеяў.

Ужо непасрэдная падрыхтоўка гэтага праекту ўтрымлівае некалькі цікавых момантаў: напрыклад некаторыя дэпутаты спыніліся на тым, што ўрад былога камуністычнага прэм'ера Мар'яна Чалфы прыстаўляе ім «нож да горла» часовым абмежаваньнем; на што былы дысыдэнт Ян Румл адрэагаваў выказваньнем, што гэта рабіў не прэм'ер, а сама згадка 17 лістападу. Віцэ-прэм'ер Павал Рыхэцкі (Pavel Rychetský) адзначыў, што справа ідзе пра закон, які рэагуе на выяўленьня маніпуляцыі з маёмасьцю КПЧ, але не пра закон канфіскацыйны, а рэстытуцыйны, які хаця б часткова кампэнсуе запазычанасьць КПЧ чэхаславацкаму грамадзтву. Гэтае абгрунтаваньне было ўведзена і ў прэамбулу канстытуцыйнага закону: *«Пасьля захопу ўлады ў 1948 годзе Камуністычная партыя Чэхаславацкіны лічыла дзяржаву сваёй уласнасьцю, а маёмасьцю свайго народа распараджалася як сваёй уласнай. Для частковай ліквідацыі наступстваў такога становішча Фэдэральны сход змог зрабіць наступнае:...»*

Натуральна зусім іншы падыход прадстаўляла «моцная жменька» дэпутатаў-камуністаў. Тыя перш за ўсё папярэдзвалі, што справа ідзе пра пастанову, якая нясе характар нацыяналізацыі іх маёмасьці без кампэнсацыі, што з аднаго боку супярэчыць канстытуцыі, а з другога – пагражае нэгатыўным ўспрыманьнем такога падыходу з-за мяжы. Як альтэрнатыву гэтаму закону яны прапанавалі сваю

дэкларацыю, нейкае публічнае абяцаньне вяртаньня маёмасьці, якое б кантралявала парлямэнцкая камісія. Пасьля эмацыйных рэакцый групаў прадстаўляючых абодва пункты погляду, прапанова канстытуцыйнага закону была падтрымана пасьля апрацоўкі некалькіх зьменаў. Гэта адбылося ня гледзячы на дэманстратыўны зыход дэпутатаў-камуністаў са сьнямоўны. Прыняцьцё пастановы суправаджалася доўгачасовай авацыяй застаўшыхся дэпутатаў...

Арганізацыі-спадкаемцы КПЧ адпаведна з пастановай мусілі да 30 дзён ад дня, зь якога ўступіла ў моц, вярнуць дзяржаве *«рухомыя і нерухомыя рэчы, фінансавыя сродкі і маёмасныя правы, якімі валодала былая Камуністычная партыя Чэхаславацкай на 31 сьнежня 1989 году»* і гэта разам са згаданымі архівамі КПЧ. Выключэньне складала канцылярская маёмасьць коштам да 180 USD, пералічаныя суб'екты наадварот мусілі вярнуць і суму, адэкватную кошту маёмасьці, якую ўжо пасьпелі перавесці ў іншую форму ўласнасьці, калі толькі не перавялі яе дзяржаве. У прадпрыемстваў і гаспадарчых установаў суб'ектаў-спадкаемцаў быў нават заканадаўча прызначаны перавод да дня, зь якога пачынаў дзейнічаць канстытуцыйны закон.

Рэальная сытуацыя і складанасьці

Асноўныя складанасьці, у тым ліку і іх характар, як бы адлюстроўвалі выказваньне Lidových povín ад 17.11.1990, адпаведна зь якім *«як ад сваіх кіруючых пасадаў, так і ад сваёй ідэялёгіі камуністы адмовіліся нашымат лягчэй, чым ад сваёй маёмасьці»*.

Маёмасьць, якая была ва ўласнасьці КПЧ мела кошт 275 мільёнаў USD. Практычна перадача маёмасьці распачалася толькі ў лютым, сакавіку, а недзе нават і на пачатку красавіка 1991 году, прычым складанасьці выклікалі як недастатковая якасьць і недастатковыя паўнамоцтвы ўпаўнаважаных урадам, так і махінацыі з боку суб'ектаў-спадкаемцаў КПЧ. Тым ня менш на прыканцы траўня адказная міністрыня кантролю магла паведаміць штодзённай газэце Mladá fronta Dnes, што ня гледзячы на *«катастрафічнае становішча дакумэнтаў і неспрыяльны падыход большасьці яе вярхушкі»* на 15.5.1991 была неперанята толькі маёмасьць КПЧ тузіну чэскіх раёнаў і пяці былых краёвых камітэтаў партыі, прычым, кошт пераўзятая маёмасьці ўжо складаў каля 186,5 – 203,5 мільёнаў USD. Адняўшы гэтую частку ад згаданых 275 мільёнаў USD, міністрыня Коржынкава (Kořínková) палічыла, што на дадзены момант засталася перавесці маёмасьць коштам 54 – 61 мільёны USD, прычым на выніковую частку аказвала непасрэдны ўплыў колькасьць артыкулаў, якія не падлягалі вяртаньню.

Справаздачу аб перадачы маёмасьці фэдэральны ўрад прадаставіў толькі 8. 10. 1991. У справаздачы канстатавалася, што працэс перадачы маёмасьці аказаўся больш складаным, чым меркавалі два канстытуцыйныя законы, тым ня менш маёмасьць КПЧ на момант прадастаўленьня справаздачы можна лічыцца перададзенай. Пасьля бурных дэбатаў, падчас якіх папракалі недахопы як міністэрства кантролю, так і камуністаў, што яны адмовілі абгрунтоўваючы неарганізаванасьцю ўпаўнаважаных, якія не маглі стварыць дакладную схему перадачы маёмасьці; тады як камуністы імкнуліся перадаць маёмасьць як мага найлепш, для таго каб палепшыць сваё становішча ў вачах грамадства. Фэдэральны сход прыняў гэтую справаздачу. Праблемы сустрэліся таксама на баку далейшага лёсу іншай перададзенай маёмасьці, за якую змагаліся розныя суб'екты на асобных мясцовых узроўнях.

Перадача камуністычнай маёмасьці на тэрыторыі ЧР была канчаткова спынена толькі ў чэрвені 1999 году міністэрствам мясцовага разьвіцьця. У гэты час недавырашанымі засталіся толькі дэбіторскія запазычанасьці Цэнтральнага камітэту КПЧ у памеры 4,34 – 10 мільёнаў USD. Паколькі размова не вядзецца пра нязначныя сумы, то менавіта перадачу маёмасьці КПЧ суправаджалі першыя выпадкі «тунэляваньня», якое потым сталася тыповай зьявай усіх дзевяностых гадоў. Гэты падразьдзел можна суб'ектыўна скончыць канстатаваньнем, што ў сувязі са зразумелым нежаданьнем функцыянераў КПЧ перадаць сваю маёмасьць, страты былі не такімі вялікімі, як падчас прыватызацыі шматлікіх дзяржаўных прадпрыемстваў і нават не было такіх проблемаў, як у выпадку з ССМ, які будзе разглядацца ніжэй.

Вяртаньне маёмасьці ССМ

Было б прасцей абмежаваць тэму маёмасьці КПЧ толькі праблематыкай маёмасьці гэтай партыі. Ужо згадваліся датацыі, якія прадастаўляліся Народным міліцыям, яшчэ шмат проблемаў можна было б знайсці і ў іншых частках грамадзкай арганізацыі, якая пасьля другой сьвятовай вайны называліся Нацыянальным фронтам Чэхаў і Славакаў, куды ў рамках яго пастаяннага пашырэння траплялі ня толькі палітычныя партыі, але і шэраг іншых грамадзкіх арганізацыяў. Адною з найбольшых маёмасьцяў сярод гэтых арганізацыяў вылодаў Сацыялістычны саюз моладзі.

Менавіта вяртаньне маёмасьці ССМ, у параўнаньні з іншым досьведам перадачы маёмасьці, можна лічыць за самы гучны прыклад зьнікненьня маёмасьці сярод суб'ектаў Нацыянальнага фронту. Гэта было выклікана напэўна тым, што суб'екты-спадкаемцы КПЧ не маглі дазволіць згубіць яшчэ адну дозу свайго крэдыту ў вачох грамадзкасьці надта відавочнымі маніпуляцыямі са сваёй маёмасьцю, функцыянэры ССМ наадварот маглі кіравацца прынцыпам: «пасья нас хоць патоп».

Маёмасьць гэтай арганізацыі забясьпечывалася перш за ўсё тым, што ў яе структуру ўваходзілі арганізацыі, якія дзейнічалі ва ўсіх сярэдніх школах, факультэтах вышэйшых навучальных устаноў і прадпрыемствах, плюс дзіцячая арганізацыя Піянэр. Іншай маёмасьцю валодалі вышэйшыя адзінкі гэтай структуры: участковыя, гарадзкія, раённыя, краёвыя і рэспубліканскія камітэты ССМ. Значную частку стварала маёмасьць так званых гаспадарчых устаноў ССМ, куды напрыклад ўваходзіла Выдавецтва Mladá fronta (Малады фронт), Mladý svět (Малады сьвет), штодзённая газета Smena (Зьмена), Клуб маладых падарожнікаў. На прыканцы 1991 году маёмасьць былога ССМ складала 99 мільёнаў USD, прычым толькі нерухомасьці было 132 аб'екты. Гэтую нерухомасьць ССМ атрымаў як шляхам будаўніцтва на дзяржаўныя датацыі (7 – 10 мільёнаў USD датацыяў у год), так і з таго, што пераняў маёмасьць моладзевых і дзіцячых арганізацый забароненых пасья 1948 году.

У межах падзеяў, якія адбываліся ў 1989 годзе, у ССМ узмацніліся галасы асабліва прадэмакратычных студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў, за тое, каб ліквідаваць гэты моладзевы молах. І сапраўды, на мясцовым узроўні на мяжы 1989–1990 гадоў гэта часта адбывалася, але на вышэйшым узроўні старшыні Цэнтральнага камітэта ССМ змаглі перашкодзіць гэтай зьяве. На надзвычайным зьездзе ССМ у студзені 1990 году (праз два месяцы пасья лістападаўскай рэвалюцыі) выдалілі прыхільнікаў ліквідацыі, прынялі знешне дэмакратычныя пастановы і перайменавалі саюз на Саюз моладзі (далей «СМ»).

Супраць такога падыходу (падтрыманага фэдэральнымі міністэрствам унутраных справаў) асабліва выступаў былы дысыдэнт Джон Бок (John Bok), які вясной 1990 году аб'яднаў вакол сябе зноўствораныя моладзевыя арганізацыі ў Маёмасную вунію, якая імкнулася перашкодзіць раскраньню вялікай маёмасьці ССМ. І на ССМ распаўсюджвалася законы Фэдэральнага сходу з траўня 1990 году, якія замарозілі маёмасьць арганізацый Народнага фронту, але і да таго часу тыя змаглі заснаваць каля 300 постсаюзных арганізацый, на якія адразу ж перавялі маёмасьць СМ, чаму не магла перашкодзіць зваротная дзейнасьць заканадаўства.

Потым маёмасьць ССМ напаткаў падобны лёс, як і маёмасьць КПЧ: з кастрычніка 1990 году яе памер мусілі кантраляваць кантралёры Фэдэральнага міністэрства кантролю (ФМК), а пад кіраўніцтвам Ёзафа Міклошкі (Jozef Mikloška) дзейнічала камісія, якая высвятляла аб'ём маёмасьці канфіскаванай ў моладзевых арганізацыяў пасья 1948 году і рыхтавала заканадаўчае вырашэньне праблемы, што вырасла ў канстытуцыйны закон аб вяртаньні маёмасьці ССМ народу ЧСФР.

Закон абапіраўся на тое, што легітымнасьць спадкаемцаў СМ была здаецца яшчэ больш сумніўная, чым у самой КПЧ, што было замацавана пераходам усіх прадпрыемстваў, гаспадарчых і мэтовых устаноў пад уласнасьць дзяржавы з моманту, калі пачаў дзейнічаць закон зь 1 студзеня 1991 году. Астатнюю маёмасьць СМ мусіў вярнуць кантралёрам ФМК да канца студзеня 1991 году, за выключэньнем маёмасьці, якая мела кошт да 180 USD. «Постсаюзнікі» вырашылі ў дадзенай сытуацыі камбінаваць публічныя заявы аб тым, што зьбіраюцца вярнуць маёмасьць, з выкарыстаньнем таго, што кантралёры ФМК мелі мінімум паўнамоцтваў, дзякуючы чаму мусілі карыстацца толькі той інфармацыяй, якую дабравольна прадастаўлялі функцыянэры... у выніку чаго толькі маніторынг саюзнай маёмасьці цягнуўся ажно да вясны 1992 году. Тым ня менш нарэшце атрымалася перавесці ва ўласнасьць дзяржавы каля 90% саюзнай маёмасьці, што нічога не зьмяняе на маёмасных перасоўваньнях вясной 1990 году, ні на часта праблематычным поступу ФМК.

Як прыклад адной з самых заўважных спраў, якія ілюструюць лёс саюзнай маёмасьці, прывядзем некантраляванае вызваленьне памяшканьняў у будынку былога ЦК ССМ ці выпадак з прадпрыемствам Зенітцэнтру (Zenitcentrum), які ў межах разьвіцьця навукова-тэхнічнай рэвалюцыі ў ЧССР прывозіў і распаўсюджаў кампутарную тэхніку. На працягу 1990 году ўдалося ад гэтай фірмы адшчапіць шэраг прыватных фірмаў разам з адпаведнай маёмасьцю. Пасья таго, любыя намаганьні зацікаўленых дзяржаўных асобаў зазірнуць у бухгалтэрыю Зенітцэнтру былі беспаспяховымі. Не атрымалася расшыфраваць і ўсе перасоўваньні ды перадача гэтага прадпрыемства скончылася яго ліквідацыяй.

Акрамя маніпуляцый з бухгалтэрыяй, «постсаюзныя» функцыянэры таксама паспрабавалі скарыстацца заканадаўчымі сродкамі, а менавіта тым, што ў 1992 годзе падалі канстытуцыйную скаргу і ў сувязі з гэтым пачалі адмаўляцца ад далейшага вяртаньня маёмасьці, адпаведныя дзяржаўныя прадстаўнікі супраціўляліся гэтаму падачай скаргаў, а потым і заявамі аб крымінальных чынах на асобных

функцыянэраў. Маёмасьць, якую пераняла дзяржава з дапамогай закону аб Фондзе дзяцей і моладзі, была пераведзена ў гэты фонд, які распараджаўся гэтай маёмасьцю да 1.12.2000, калі пачаў дзейнічаць закон № 364/2000 Sb аб ліквідацыі гэтага фонду. Расповяд пра гэтую справу быў бы ўжо па-над межамі гэтага артыкулу, прычыну якой трэба шукаць у інтэрэсах асобных арганізацый Нацыянальнага фронту.

Заклучэньне

Як бы там не было, але накупленне маёмасьці арганізацыямі, якія ўваходзілі ў склад Нацыянальнага фронту падчас дзейнасьці камуністычнага рэжыму, мела непараўнальна меншы аб'ём, чым іншыя формы экспрапрыяцыі і нацыяналізацыі, якія адбываліся на неспрыяльным этапе чэскай гісторыі. Усе маёмасныя перасоўваньні самі па сабе ня маюць такога фатальнага і цяжка выпраўляемага ўплыву на грамадзтва, як саракагадовае ўздзеянне сацыялістычнага «выхаваньня», а асабліва яго ўмяшальніцтва ў асобныя чалавечыя лёсы і жыцьці. Лёс гэтай маёмасьці кажа сам за сябе, а таксама аб разбэшчаным верхаводскім падыходзе КПЧ і ёй падпарадкаваных арганізацый да набыцьця і ўпарадкаваньня маёмасьці, таксама як і пра прыстасаванасьць яе прадстаўнікоў ды іх здольнасьці імправізаваць, забараняючы яе вяртаньню. Пры гэтым такая крыху вычвараная гнуткасьць камуністычных і саюзных функцыянэраў даволі часта аказвалася пасьпяховай і дазваляла ім узбагаціць сябе альбо нейкія суб'екты, якія знаходзіліся ў рознай ступені блізкасьці, з дапамогай часткі былой маёмасьці арганізацыі, дзе яны бралі ўдзел у кіраваньні. Часткова гэта адбывалася з-за памылак дэмакратычнай грамадзкай улады, якія дапускалі заканадаўчыя ці судовыя выканаўчыя. А асабліва гэта адлюстроўвае той факт, што ўхіленьне ад скрупулёзнасьці яшчэ больш спрыяе атрыманьню асобамі неабгрунтаваных выгодаў, не залежна ад таго, ці яны маюць уладу, ці знаходзяцца ў апазыцыі. Тым ня менш яны на працягу доўгага часу не маглі атрымаць перавагу над тымі, хто рэалізоўваў асноўныя прынцыпы, якія ўтрымліваліся ва ўжо згаданым рашэньні Канстытуцыйнага суду ад 1992 году: *«У адрозьненьні ад таталітарнай сыстэмы, якая была заснавана на імгненнай мэце, і ніколі не абпіралася на прававыя прыцыпы, а тым меней на прынцыпы канстытуцыйныя, дэмакратычная дзяржава абпіраецца на зусім іншыя каштоўнасьці і крытэрыі...»*

Павал Молэк скончыў Юрыдычны факультэт Масарыкавага ўнівэрсытэту ў Брне і Факультэт сацыяльных ведаў там жа (спэцыяльнасьць паліталёгія). Працуе ў адміністрацыйным судзе.

Дадаткі

Закон аб люстрацыях і Закон аб незаконнасці камуністычнага рэжыму і супарцьдзеянні яму

Закон аб люстрацыях

Рэагуючы на патрэбу прадухіліць падчас закладання дэмакратычнага дзяржаўнага кіравання яго інфільтрацыю камуністычнымі элітамі, ці прынамсі людзьмі, якія з-за сваёй лаяльнасці да камуністычнага рэжыму ў мінулым, што было даказана іх паводзінамі ў час панавання камуністычнага рэжыму, уяўлялі б небяспеку для дэмакратычнага ладу Чэхаславацкай Рэспублікі (ЧР) сваім знаходжаннем на пасадах у дзяржаўным кіраванні, былі прыняты два законы: закон № 451/1991 Sb. ад 4 кастрычніка 1991 году, які ўсталёўвае некаторыя наступныя ўмовы для выканання некаторых функцый у дзяржаўных органах ды арганізацыях ЧСФР, ЧР і СР (так званы люстрацыйны закон); і закон № 279/1992 Sb. ад 28 красавіка 1992 году, аб іншых перадумовах для выканання некаторых функцый, якія займаюцца прызначэннем ці пастановай супрацоўнікамі Паліцыі ЧР і Турэмнай аховы ЧР (так званы «малы люстрацыйны закон»).

Паколькі другі вышэй азначаны закон датычыць толькі паліцыянтаў і супрацоўнікаў Турэмнай аховы, то першы вышэй азначаны закон мае выразна шырэйшы абсяг і таму таксама зьмешчаны ў гэтым зборніку. Яго сэнс падкрэслены Канстытуцыйным судом ЧСФР у пастанове Pl. ÚS 1/1992 (№ 14/1992 Sb. r. us.), якая пацвярджае канстытуцыйнасць гэтага закону ўвогуле, нават калі і зрушыла некаторыя яго канкрэтныя вызначэнні. Канстытуцыйны суд узяў: *«Кожная дзяржава, а тым болей такая, якая была змушана больш за 40 год трымаць парушэнні асноўных правоў і свабоды з боку таталітарнай улады, мае права для ўсталявання дэмакратычнага ладу выкарыстаць такія законныя перасячарогі, якія б прадухілялі рызыку вяртання ці прынамсі рэцэдываў таталітарызму ці іх абмяжоўвалі. ... У дэмакратычных супольнасцях у дзяржаўных і грамадзкіх органах, а таксама ва ўстановах, якія датычацца бяспекі дзяржавы, патрабуецца выкананне пэўных дзяржаўна-грамадзкіх перадумоваў, якія можна характарызаваць як лаяльнасць дэмакратычным прынцыпам, на якіх будуюцца дзяржава. Такія абмежаванні могуць датычыць і пэўных групаў асоб, без іх індывідуальнай ацэнкі...»*

Люстрацыйны закон у гэтым выпадку абраў неіндыўідуальную ацэнку, калі вызначыў (i) функцыі, да выканання якіх патрабуецца, каб функцыянар, які іх ужо выконвае ці збіраецца выконваць у будучыні, ня быў у часы несвабоды (ii) на пасадах, якія паказваюць яго празмерную лаяльнасць да камуністычнага рэжыму. Адначасова закон вызначае (iii) працэс высвятлення такіх абставінаў.

Функцыі (i), якія такі поступ датычыць, прыведзены ў § 1 і такімі зьяўляюцца функцыі ў дзяржаўным кіраванні, войску, інфармацыйных службах, адміністрацыйных органах выканаўчай, заканадаўчай і судовай уладзе, грамадзкіх мэдыях, дзяржаўных прадпрыемствах, самакіраванні, юстыцыі ды некаторых галінах прадпрыемства, якія падлягаюць канцэсіі (асабліва ў галіне зброі ды выбуховых рэчываў).

Несумяшчальныя функцыі (ii) названы ў § 2 і яны тычацца службоўцаў і супрацоўнікаў СтБ, вышэйшых функцыянераў апарату КПЧ, супрацоўнікаў Народнай міліцыі ды студэнтаў некаторых савецкіх школаў. Сваю неангажаванасць у СтБ грамадзянін сьцьвярджае пасведчаннем, якое выдае Міністэрства ўнутраных спраў і якое звычайна выдаецца па іх заяве, альбо тады, калі ён хоча на функцыі (i) застацца і пасведчаньне яшчэ не прадаставіў – калі ж прадставіць пазытыўнае люстрацыйнае пасведчаньне, то яно зьяўляецца падставой для сканчэння выканання функцыі ў вызначаны тэрмін – альбо тады, калі хоча на такую функцыю кандыдаваць. У § 6 абзац 1 прыведзены выключэнні з гэтага правіла, а менавіта грамадзяне, за якіх падае заяву іншы орган. Сваю неангажаванасць у іншых пазначаных установах паводле (i) грамадзяне пацвярджаюць чэснай дэкларацыяй. Гэты абавязак не датычыць грамадзян, якія нарадзіліся пасля 1.12.1971, гэта значыць тых, хто ў часы знікнення камуністычнага рэжыму былі надта маладымі, каб актыўна ў ім удзельнічаць.

Гэты закон выклікаў вострыя дыскусіі, асабліва вакол сваёй цвёрдай неканстытуцыйнасці. У цытаванай пастанове федэральнага Канстытуцыйнага суду было аргументавана, што гэты закон нельга ўважаць ні за прымяненне калектыўнай віны, ні за дыскрымінацыю, якая абмяжоўвае права займаць пасады ці мець працу, ані за рэтраактыўны, што азначае недазволенае дзеянне ў мінуўшчыне, калі з пэўных чынаў і пазыцый у мінуласці вынікаюць наступствы ў сучаснасці. Таму праблемы выклікала хутчэй практычнае прымяненне гэтага закону, якое ўскладнялася з аднаго боку знішчэннем часткі

архіваў СтБ, а з другога – супярэчнай навязанасцю супрацоўнікаў Міністэрства ўнутраных спраў, які мусілі люстрацыйныя пасведчанні выдаваць, на камуністычную мінуласць.

Аб прынамсі частковай, нават да сёння ня поўнай, пасьпяховасці і патрэбнасці люстрацыйнага закону сьведчыць ня толькі пэрыядычнае падаўжэньне яго дзейнасці, але і непаспяховыя спробы яго зрушыць Канстытуцыйным судом ЧР. Суд патрэбу абодвух люстрацыйных законаў пачаткам XXI стагодзьдзя абагульніў у пастанове Pl. ÚS 9/01 (№ 35/2002 Sb.), якой зноўку (акрамя некаторых палажэньняў «малога люстрацыйнага закону») адмовіў прапанове іх зрушэньня: *«Вялікі і малы люстрацыйныя законы дасюль ахоўваюць існуючы грамадзкі інтарэс, ці – іначай кажучы – адпавядаюць легітымнай мэце, чым зьяўляецца актыўная ахова дэмакратычнай дзяржавы ад небяспэкі, якую могуць уяўляць недастаткова лаяльныя і маланадзейныя грамадзкія службы. Шчыльныя адносіны асобаў з таталітарным рэжымам і яго рэпрэсіўнымі групоўкамі ўважае Канстытуцыйны суд ЧР у згодзе са сваім чэхаславацкім папярэднікам стала за адпаведныя абставіны, якія могуць выклікаць недавер палітычнай лаяльнасці ды пашкодзіць давер да грамадзкіх службаў дэмакратычнай дзяржавы, тым болей прынесці пагрозу такой дзяржаве і яе ладу.»*

Закон аб незаконнасці камуністычнага рэжыму і супарцьдзеяньні яму

Наступнай праблемай, зь якой мусіла сустрэцца пасьялістападаўская судовая сыстэма, быў факт, што частка злачынстваў у часы камуністычнага рэжыму па ціхай ці выказанай згодзе гэтага рэжыму ўжо падпадала ці набліжалася да тэрміну даўніны. Гэтую праблему мусіў вырашыць закон № 198/1993 Sb., аб незаконнасці камуністычнага рэжыму і супарцьдзеяньні яму ад 9 ліпеня 1993 году. Асабліва сцю гэтага закону зьяўляецца ў асноўным дэкларатыўны характар, большасьць яго тэксту не прадстаўляе правілаў паводзін, але толькі пэўныя заявы (не кажа, *што мусіць быць*, але *што ёсьць*, ці нават *што было* – законы такога стылю ўяўляюць чэскую заканадаўчую традыцыю, як гэта паказвае закон № 22/1930 Sb., аб заслугах Т. Г. Масарыка).

Закон такім чынам у сваёй першай частцы (праэамбуле і § 1 – § 4) дэкларуе злачынную сутнасць камуністычнага рэжыму ў часова абмежаваным пэрыядзе нашай гісторыі, вызначае галоўныя прыкметы яго злачыннасці, дакладна як і злачыннасць Камуністычнай партыі Чэхаславацкай як яго ініцыятаркі; далей вызначае маральную каштоўнасць супраціву гэтаму рэжыму (каб немагчыма было яго пасья ставіць пад сумніў, як гэта паказалі некаторыя канкрэтныя выпадкі ацэнкі ўзброенага супрацькамуністычнага рэзыстансу), як і права асоб перасьледаваных гэтым рэжымам на пашану.

Неяк ужо на ўскрайку гэтых асноўных канстатацый закон у сваёй другой (хаця і фармальна адасобленай) частцы (§ 5 – § 7) утрымлівае тры канкрэтныя, узаемна ня надта залежныя правілы, якія вырашаюць пытанні тэрміну даўніны ў часы камуністычнага рэжыму. Нарэшце ў § 8 зьмяшчаюцца паўнамоцтвы ўраду па ліквідацыі некаторых крыўдаў. Гэтыя паўнамоцтвы ўрад пазьней рэалізаваў у пяці сваіх пастановах, з дапамогай якіх адбыліся кампэнсацыі некаторым асобам, што пацярпелі ад камуністычнага рэжыму.

Найбольш супярэчным было правіла зьмешчанае ў § 5 закону, паводле якога да тэрміну даўніны крымінальных злачынстваў не ўлічваецца час з 25 лютага 1948 году па 29 сьнежня 1989 году, калі з палітычных прычынаў не адбыўся іх правамоцны разгляд. Прыгадаем, што паводле § 67 абзац 1 крымінальнага кодэксу крымінальныя злачынствы маюць тэрмін даўніны ў залежнасці ад свайго характару адпаведна 3, 5, 10 ці 20 год, прычым вышэйшая мяжа адпавядае больш цяжкім злачынствам, таму адносна палітычных і юстычных забойстваў пяцідзiesiąтых гадоў тэрмін даўніны прымяняўся б практычна заўсёды¹ і людзі, якія здзейснілі злачынствы, што ва ўсім цывілізаваным сьвеце разглядаюцца як крымінальныя (забойства, катаваньне ды іншае нечалавечае і жорсткае абыходжаньне, а таксама і здрада радзіме), пазьбеглі б пакараньня толькі таму, што камуністычны рэжым ня быў зацікаўлены ў іх пакараньні, а гэта толькі дзеля таго, што такія злачынствы адбыліся ў «інтарэсах дзяржавы» ці справа ішла пра асобы, чыё б пакараньне не было б палітычна выгодным.

Менавіта таму гэтая норма была галоўным довадам крытыкі групы дэпутатаў, якія аспрэчылі цэлы закон у Канстытуцыйным судзе. Суд ім адмовіў у сваёй пастанове ад 21.12.1993 публікаванай пад № 14/1994 Sb. Адносна § 5 суд асабліва канстатаваў, што гэтыя палажэньні не ўсталёўваюць новыя перашкоды тэрміну даўніны крымінальных злачынстваў, але толькі дэкларуюць, у якіх выпадках тэрмін даўніны ня меў свайго ўчынку, нават калі мусіў мець, калі прымяненьне заканадаўства да некаторых высьледкаў і асобаў было ў адпаведным пэрыядзе толькі фікцыяй. Такой жа фікцыяй было прымяненьне тэрмінаў даўніны да тых крымінальных злачынстваў, якія дзяржава ўвогуле не хацела пакараць. Канстытуцыйны суд тут дакладна сказаў: *«Вядома, што побач з тымі галінамі жыцьця супольнасці і асобы, у якіх*

заканадаўства ў 1948 – 1989 гадах вытрымала пэўны рэальны сэнс і засноўвалася на законнасці, былі і сфэры палітычнага інтарэсу пануючага слою, у якіх існаваў стан прававой няпэўнасці, што ўтрымліваўся як сродак папярэдняй аховы рэжыму і маніпуляцый супольнасцю. Часткай гэтага асаблівага рэжыму была палітычным ды дзяржаўным кіраўніцтвам змушаная ці талераваная крымінальнасць асобаў на палітычных і дзяржаўных пасадах там, дзе з улікам рэальных ці ўяўных інтарэсаў пануючага слою было выгодна наводзіць сябе парушаючы і ўласныя законы. ... Палітычная ўлада, закладзеная на гвалце, прыцытова абараняе таго, каб сама назбаўлялася выканаўцаў уласнага гвалту. Дзяржава сама хутчэй станавілася гарантам іх беспакаранасці і фактычнага крымінальна-прававога імунітэту. ... Стан масавых і ахоўваемых дзяржавай парушэнняў закону ня быў ані вынікам індывідуальных памылак, перагібаў, надбайнасці ды дэградацыі асобаў, якія б маглі захоўваць яшчэ шанцы на пакараньне, але вынікам сьвядомых і калектыўных наводзінаў апарату палітычнай і дзяржаўнай улады як цэлку, які крымінальны пераслед і пакараньне апрыёры вылучалі. Ахова злачынцаў такім чынам станавілася на столькі ўсебаковай, якой усебаковай была і ўладная сыстэма.» Пры ацэнцы Канстытуцыйным судом захаваліся і астатнія палажэнні закону, калі суд сцвердзіў, што ўступныя палажэнні маюць толькі дэкларатывы, маральна-палітычны характар і што § 6 і § 8 не засноўваюць незаконныя перавагі ахвяраў рэжыму ды змагаюць супраць яго ці прынамсі дыскрымінацыю астатніх.

Абодва цытаваныя законы ажыццявілі ў прыцыпе тры мэты: па-першае зацвердзілі некаторыя правілы рашэння канкрэтных практычных праблемаў адыходу ад таталітарнай мінуўшчыны, па-другое ясна дэкларавалі таталітарнасць, незаконнасць і злачыннасць мінуўшчыны, і па-трэцяе далі магчымасць Канстытуцыйнаму суду (у парадакслым судзеяньні з праціўнікамі гэтых законаў, якія прапаноўвалі іх зрушэнне), каб гэтыя асноўныя тэзісы пашырыў і распрацаваў больш глыбокім спосабам, які апэляваў і адначасова быў бы аўтарытэтным і абавязковым. Такім чынам былі азначаны межы сучасных і будучых дыскусій у прававой галіне, у якіх пытаньне злачыннасці камуністычнага рэжыму ўжо ня можа брацца пад сумніў. Як прывёў сам канстытуцыйны суд у цытаванай пастанове № 14/1994 Sb.: «Іншае рашэнне азначала б выдаць рэжыму таталітарнай дыктатуры пасьведчаньне прававой дзяржавы, а гэтым і небяспечны сыгнал для будучыні: доказ, што злачынства можа стацца беспакараным, калі праводзіцца масава, арганізавана, доўгі час і пад аховай арганізацыі паўнамоцтвы якой дала дзяржава.» Абодва законы такім чынам дапамаглі вырашыць нялёгкаю пасьлярэвалюцыйную задачу захавання пераемнасці са «старым правам» пры выразным абазначэнні перарванасці ў каштоўнасцях са «старым рэжымам».

¹ Пачынаючы ад рэдакцыі крымінальнага кодэксу 1999 году забаронена прымяненне тэрміну даўніны да сур'ёзных крымінальных злачынстваў, выканаўцы якіх з-за сваёй правязанасці (ці правязанасці сваіх чынаў) з камуністычным рэжымам не былі пакараныя, што вызначана непасрэдна ў § 67a літара d) гэтага закону. Тут жа наадварот выкарыстана іншая канструкцыя, чым у законе № 198/1993 Sb., бо ў гэтым законе тэрмін даўніны толькі «спыняўся» і з 30.12.1989 мог «разагнацца»; у новай рэдакцыі крымінальнага кодэксу тэрмін даўніны ў такіх крымінальных злачынстваў не вызначаецца ўвогуле і таму ня скончыцца ні ў 2001 годзе, ні ў 2009 (паводле таго, калі б прымянялі дванаццаці ці дваццацігадовы тэрмін даўніны).

ЗАКОН

ад 4 кастрычніка 1991 году,

137

які ўсталёўвае некаторыя наступныя ўмовы для выканання некаторых функцый у дзяржаўных органах ды арганізацыях Чэскай і Славацкай Фэдэратыўнай Рэспублікі, Чэскай рэспублікі й Славацкай рэспублікі

Фэдэральны сход Чэскай і Славацкай Фэдэратыўнай Рэспублікі ўхваліў наступны закон:

§ 1

- (1) Гэты закон ўсталёўвае некаторыя наступныя ўмовы для выканання функцый, якія займаюцца ў выніку выбараў, прызначэньнем ці пастановай
- a) у органах дзяржаўнага кіравання Чэскай і Славацкай Фэдэратыўнай Рэспублікі, Чэскай рэспублікі й Славацкай рэспублікі,
- b) у Чэхаславацкім войску,
- c) у Фэдэральнай бясъпечнаснай інфармацыйнай службе, Фэдэральнай паліцыйнай ахове, Корпусе замкавай паліцыі,
- d) у Канцылярыі прэзідэнта Чэскай і Славацкай Фэдэратыўнай Рэспублікі, Канцылярыі Фэдэральнага сходу, Канцылярыі Чэскай нацыянальнай рады, Канцылярыі Славацкай нацыянальнай рады, Урадзе Чэскай і Славацкай Фэдэратыўнай Рэспублікі, Урадзе Чэскай рэспублікі, Урадзе Славацкай рэспублікі, Канцылярыі Канстытуцыйнага суду Чэскай і Славацкай Фэдэратыўнай Рэспублікі, Канцылярыі Канстытуцыйнага суду Чэскай рэспублікі, Канцылярыі Канстытуцыйнага суду Славацкай рэспублікі, Канцылярыі Найвышэйшага суду Чэскай і Славацкай Фэдэратыўнай Рэспублікі, Канцылярыі Найвышэйшага суду Чэскай рэспублікі, Канцылярыі Найвышэйшага суду Славацкай рэспублікі, у прэзыдыюму Чэхаславацкай акадэміі навук і ў прэзыдыюму Славацкай акадэміі навук,
- e) у Чэхаславацкім радыё, Чэскім радыё, Славацкім радыё, Чэхаславацкай тэлевізіі, Чэскай тэлевізіі, Славацкай тэлевізіі, Чэхаславацкім прэсавым агенцтве,
- Чэхаславацкім прэсавым агенцтве Чэскай рэспублікі ды Чэхаславацкім прэсавым агенцтве Славацкай рэспублікі,
- f) у дзяржаўных прадпрыемствах дзяржаўных арганізацый, акцыянэрных таварыствах, дзе бальшыня належыць дзяржаве, у прадпрыемствах замежнага гандлю, у дзяржаўнай арганізацыі Чэхаславацкія дзяржаўныя чыгункі, дзяржаўных фондах, у дзяржаўных фінансавых арганізацыях і ў Дзяржаўным банку чэхаславацкім, калі далей не прадугледжана іншага.
- (2) Функцыямі паводле § 1 абзац 1 літара b) разумеюцца ў Чэхаславацкім войску ды ў фэдэральным міністэрству абароны функцыі з плянаваным званьнем палкоўнік і генэрал і функцыі вайсковых аташэ.
- (3) Функцыямі паводле § 1 абзац 1 літара f) разумеюцца функцыі кіраўніка арганізацыі ды кіруючых супрацоўнікаў у ягоных найпроставых кіраўнічых паўнамоцтвах. У вышэйшых школах пад гэтымі функцыямі разумеюцца таксама функцыі выбарных акадэмічных функцыянэраў і функцыі, якія ўхваляюцца акадэмічным сэнатам.
- (4) Гэты закон усталёўвае таксама некаторыя наступныя перадумовы для выканання функцый судзьдзі, засядацеля, пракурора, сьледчага пракуратуры, дзяржаўнага натарыюса, дзяржаўнага арбітра ды для асобаў, якія выконваюць дзейнасьць судовага стажору, пракурорскага стажору, натарыяльнага стажору й арбітральнага стажору.
- (5) Гэты закон усталёўвае таксама ўмовы дабранадзейнасьці для магчымасьці ажыцьцяўленьня некаторых прадпрымальніцкіх дзейнасьцяў з канцэсіяй.¹⁾

- (1) Перадумоваю для выканання функцый, якія пазначаны ў § 1 зьяўляецца тое, што грамадзянін у перыяд з 25. 2. 1948 году па 17. 11. 1989 году ня быў
- a) членам Корпусу нацыянальнай бясьпекі залічаным да адзінкі Дзяржаўнай бясьпекі,
 - b) на ўліку ў матэр'ялах Дзяржаўнай бясьпекі як рэзыдэнт, агент, карыстальнік арэндаванай кватэры, карыстальнік канспірацыйнай кватэры, інфарматар або ідэялагічны супрацоўнік Дзяржаўнай бясьпекі,
 - c) свядомым супрацоўнікам Дзяржаўнай бясьпекі,
 - d) сакратаром ворганаў Камуністычнай партыі Чэхаславацчыны або Камуністычнай партыі Славацчыны ад узроўню раённага або прыраўнанага да яго камітэту, членам прэзыдыюму гэтых камітэтаў, членам цэнтральнага камітэту Камуністычнай партыі Чэхаславацчыны або цэнтральнага камітэту Камуністычнай партыі Славацчыны, членам Бюро па кіраванні партыйнай працаю ў чэскіх краёх або членам Камітэту па кіраванні партыйнай працаю ў чэскіх краёх за выключэньнем тых, хто займаў гэтыя пасады ў перыяд з 1. 1. 1968 да 1. 5. 1969,
 - e) супрацоўнікам апарату ворганаў, што былі прыведзены пад літараю d) у галіне палітычнага кіравання Корпусу нацыянальнай бясьпекі,
 - f) супрацоўнікам Народнай міліцыі,
 - g) членам выканаўчага камітэту Нацыянальнага фронту пасля 25. 2. 1948, правачальных камісій пасля 25. 2. 1948 або правачальных і нармалізацыйных камісій пасля 21. 8. 1968,
 - h) студэнтам Вышэйшай школы імя Фэлікса Эдмундавіча Дзяржынскага пры Савеце міністраў Саюзу савецкіх сацыялістычных рэспублік для службоўцаў Дзяржаўнай бясьпекі, Вышэйшай школы міністэрства ўнутраных спраў Саюзу савецкіх сацыялістычных рэспублік для службоўцаў

Грамадзкай бясьпекі, Вышэйшай палітычнай школы альбо навуковым аспірантам ці ўдзельнікам курсаў даўжэйшых за 3 месяцы ў гэтых школах.

- (2) Сьвядомым супрацоўніцтвам з Дзяржаўнай бясьпекай паводле абзацу 1 літара c) для мэтай гэтага закону разумеецца, што грамадзянін быў на ўліку ў матэр'ялах Дзяржаўнай бясьпекі як давераная асоба, кандыдат тайнага супрацоўніцтва або тайны супрацоўнік давераных зносін і ведаў, што сустракаецца са службоўцам Корпусу нацыянальнай бясьпекі ды перадае яму інфармацыі формай тайных зносін або выконваў ім пастаўленыя мэты.
- (3) У абгрунтаваных выпадках можа міністар абароны Чэскай і Славацкай Фэдэратыўнай Рэспублікі зьняць умову паводле абзацу 1 літара a), калі б яе выкананьне парушыла важны інтарэс бясьпекі дзяржавы ды не была б гэтым пастаўлена пад пагрозу мэтай гэтага закону.

§ 3

- (1) Перадумоваю для выканання функцый, якія пазначаны ў § 1, у Фэдэральным міністэрстве ўнутраных спраў, Фэдэральнай бясьпечнасна-інфармацыйнай службе, Фэдэральным паліцыйным корпусе ды Корпусе замкавай паліцыі зьяўляецца тое, што грамадзянін у перыяд з 25. 2. 1948 году па 17. 11. 1989 году ня быў
- a) членам Корпусу нацыянальнай бясьпекі залічаным да адзінкі Дзяржаўнай бясьпекі ў аддзеле са спецыялізацыяй на контрвыведку,
 - b) залічаны на пасаду начальніка аддзела ды вышэйшую ў адзінцы Дзяржаўнай бясьпекі,
 - c) студэнтам Вышэйшай школы імя Фэлікса Эдмундавіча Дзяржынскага пры Савеце міністраў Саюзу савецкіх сацыялістычных рэспублік для службоўцаў Дзяржаўнай бясьпекі, Вышэйшай школы міністэрства ўнутраных спраў Саюзу савецкіх сацыялістычных рэспублік для службоўцаў Грамадзкай бясьпекі, Вышэйшай палітычнай школы альбо навуковым аспірантам ці ўдзельнікам курсаў даўжэйшых за 3 месяцы ў гэтых школах,

d) у Корпусе нацыянальнай бясъпекі на пасадзе сакратара галоўнага камітэту Камуністычнай партыі Чэхаславацчыны або галоўнага камітэту Камуністычнай партыі Славацчыны, членам галоўнага камітэту Камуністычнай партыі Чэхаславацчыны або галоўнага камітэту Камуністычнай партыі Славацчыны, членам агульнаструктурнага камітэту Камуністычнай партыі Чэхаславацчыны ці агульнаструктурнага камітэту Камуністычнай партыі Славацчыны або службоўцам Корпусу нацыянальнай бясъпекі, які залічаны да Ўпраўленьня палітычнавыхаваўчай, адукацыйнай, культурнай і прапагандысцкай дзейнасьці фэдэральнага міністэрства ўнутраных спраў,

e) асобай, якая згадваецца ў § 2 абзац 1 літара ад b) па g).

- (2) У абгрунтаваных выпадках можа міністар ўнутраных спраў Чэскай і Славацкай Фэдэратыўнай Рэспублікі, кіраўнік Фэдэральнай бясъпечнасна-інфармацыйнай службы ды кіраўнік Фэдэральнага паліцыйнага корпусу зьняць умову паводле абзацу 1 літара а), калі б яе выкананьне парушыла важны інтарэс бясъпекі дзяржавы ды не была б гэтым пастаўлена пад пагрозу мэта гэтага закону.

§ 4

- (1) Абставіны, якія згаданы ў § 2 абзац 1 літара а) і b) грамадзянін сьцьвярджае пасьведчаньнем, якое выдае фэдэральнае міністэрства ўнутраных спраў.
- (2) Абставіны, якія згаданы ў § 2 абзац 1 літара c) грамадзянін сьцьвярджае пасьведчаньнем, якое выдае фэдэральнае міністэрства ўнутраных спраў або рашэньнем камісіі паводле § 11.
- (3) Абставіны, якія згаданы ў § 2 абзац 1 літара ад d) па h) грамадзянін сьцьвярджае часнай дэкларацыяй.
- (4) Грамадзянін павінен да заняцьця функцыі, якая згадваецца ў § 1 прадставіць дэкларацыю, што ён ня быў і не зьяўляецца супрацоўнікам ніводнай замежнай інфармацыйнай ці выведкавай службы.

§ 5

Грамадзянін, які павінен выконваць функцыю ў воргане ці арганізацыі, якія згадваюцца ў § 1, прадстаўляе пасьведчаньне, чэсную дэкларацыю або рашэньне кіраўніку гэтага воргана ці арганізацыі. Па пасьведчаньне зьвяртаецца ў фэдэральнае міністэрства ўнутраных спраў грамадзянін, калі далей не прадугледжана іншага.

§ 6

- (1) Замест грамадзяніна, які павінен выконваць функцыю згаданую ў § 1, або грамадзяніна, які такую функцыю выконвае на дзень набыцьця моцы гэтага закону, зьвяртаецца ў фэдэральнае міністэрства ўнутраных спраў па выданьне пасьведчаньня,

a) у выпадку грамадзяніна, які на функцыю быў абраны, той ворган, якому гэты выбар належыць,

b) у выпадку грамадзяніна, які на функцыю быў прызначаны, той ворган, якому гэтае прызначэньне належыць,

c) у выпадку грамадзяніна, які на функцыю быў пастаўлены, той ворган, якому гэтае пастанаўленьне належыць.

Кіраўнік воргану ці арганізацыі павінен адначасова гэтага грамадзяніна папярэдзіць, што той павінен яму прадставіць пасьведчаньне да 30 дзён па атрыманьні.

- (2) Заява пра выданьне пасьведчаньня замест грамадзяніна, які на дзень набыцьця моцы гэтага закону выконвае функцыю згаданую ў § 1, мусіць быць заслана фэдэральнаму міністэрству ўнутраных спраў не пазьней за 30 дзён ад дня набыцьця моцы гэтым законам.
- (3) Фэдэральнае міністэрства ўнутраных спраў зашле пасьведчаньне грамадзяніну, якога яно тычыцца, не пазьней за 60 дзён ад дня атрыманьня заявы ды адначасова пра адпраўку гэтага пасьведчаньня паведаміць таму, хто зьявруўся па выданьне пасьведчаньня.
- (4) Калі грамадзянін, які на дзень набыцьця моцы гэтага закону выконвае функцыю згаданую ў § 1, не прадставіць пасьведчаньне

кіраўніку воргана ці арганізацыі да 30 дзён ад яго атрымання, то кіраўнік воргана ці арганізацыі да сямі дзён мусіць пажадаць фэдэральнае міністэрства ўнутраных спраў пра засланьне копіі пасьведчаньня.

§ 7

Прэзыдэнт Чэскай і Славацкай Фэдэратыўнай Рэспублікі, прэзыдыюм Фэдэральнага сходу, прэзыдыюм Чэскай нацыянальнай рады, прэзыдыюм Славацкай нацыянальнай рады, урад Чэскай і Славацкай Фэдэратыўнай Рэспублікі, урад Чэскай рэспублікі ды ўрад Славацкай рэспублікі, генэральны пракурор Чэскай і Славацкай Фэдэратыўнай Рэспублікі, генэральны пракурор Чэскай рэспублікі ды генэральны пракурор Славацкай рэспублікі пажадаюць фэдэральнае міністэрства ўнутраных спраў аб выданьні пасьведчаньняў аб асобах у адпаведнасьці з выкананьнем функцый, на якія адбываецца прызначэньне, у якіх ім гэта права належыць паводле адмысловых актаў. Фэдэральнае міністэрства ўнутраных спраў павінна гэтыя заявы што найхутчэй задаволіць.

§ 8

- (1) Кожны грамадзянін старэйшы за 18 год мае права пажадаць фэдэральнае міністэрства ўнутраных спраў аб выданьні пасьведчаньня паводле § 2 абзац 1 літары а), b) і с), або і рашэньня паводле § 13.
- (2) Заява пра выданьне пасьведчаньня павінна быць забясьпечана маркай аб аплаце дзяржпошліны ў памеры 200 Kčs (чэхаславацкіх кронаў) і натарыяльна завераным подпісам заяўляльніка.

§ 9

- (1) Пасьведчаньні выдае фэдэральнае міністэрства ўнутраных спраў і даручае яго грамадзяніну ўласнаручна, гэта ня дзейсна ў выпадку паводле § 7.
- (2) Калі зьвесткі для выдачы пасьведчаньня знаходзяцца ў іншага дзяржаўнага воргану, то гэты орган павінен на заяву фэдэральнага міністэрства ўнутраных спраў да сямі дзён прадставіць гэтаму міністэрству ўсе зьвесткі ды іншыя інфармацыі, якія патрэбны для выдачы пасьведчаньня.

§ 10

Пасьведчаньне, рашэньне ды зьвесткі зь іх не зьяўляюцца для мэтай гэтага закону ды мэтай судовага разьбіральніцтва таямніцаю.

§ 11

- (1) Для высвятленьня акалічнасьцяў, што прыведзеныя ў § 2 абзац 1 літары ад с) па h) ствараецца пры фэдэральным міністэрству ўнутраных спраў незалежная камісія (далей толькі «камісія»). Камісія складаецца са старшыні, намесьніка старшыні ды іншых сябраў.
- (2) Старшыню, намесьніка старшыні ды аднаго сябра камісіі прызначае ды адклікае прэзыдыюм Фэдэральнага сходу з грамадзянаў, якія зьяўляюцца беззаганнымі ды не зьяўляюцца дэпутатамі Фэдэральнага сходу. Калі старшынём камісіі зьяўляецца грамадзянін Чэскай рэспублікі, то яго намесьнікам мусіць быць грамадзянін Славацкай рэспублікі ды наадварот.
- (3) Два сябры камісіі прызначае ды адклікае міністар унутраных спраў Чэскай і Славацкай Фэдэратыўнай Рэспублікі з шэрагаў супрацоўнікаў фэдэральнага міністэрства ўнутраных спраў ды адначасова вызначае, які з гэтых супрацоўнікаў будзе выконваць функцыю сакратара камісіі; аднаго сябра камісіі прызначае ды адклікае кіраўнік Фэдэральнай бясьпечнасна-інфармацыйнай службы; аднаго сябра камісіі прызначае ды адклікае міністар абароны Чэскай і Славацкай Фэдэратыўнай Рэспублікі; па тры сябры камісіі прызначаюць ды адклікаюць прэзыдыюм Чэскай нацыянальнай рады ды прэзыдыюм Славацкай нацыянальнай рады з шэрагаў грамадзянаў, якія зьяўляюцца беззаганнымі ды не зьяўляюцца дэпутатамі Чэскай нацыянальнай рады або Славацкай нацыянальнай рады; аднаго сябра камісіі прызначае ды адклікае міністар унутраных спраў Чэскай рэспублікі, аднаго сябра камісіі прызначае ды адклікае міністар нутраных спраў Славацкай рэспублікі з шэрагаў супрацоўнікаў гэтых міністэрстваў. Сябры камісіі, якіх прызначылі міністры ды кіраўнік Фэдэральнай бясьпечнасна-інфармацыйнай службы; павінны мець закончаную вышэйшую юрыдычную адукацыю; для мэтай гэтага закону за такую не ўважаецца

адукация, якая была атрымана ў Вышэйшай школе Корпусу нацыянальнай бясъпекі.

- (4) Сяброўства ў камісіі зьяўляецца незамяшчальным. Выкананьне функцый у камісіі зьяўляецца дзейнасьцю ў грамадзкім інтарэсу, за якую належыць вызваленьне ад працы з кампэнсацыяй заробку.
- (5) Дзейнасьць камісіі забяспечвае фэдэральнае міністэрства ўнутраных спраў.

§ 12

- (1) Паседжаньні камісіі зьяўляюцца правамоцнымі, калі прысутнічае старшыня або намесьнік старшыні камісіі ды ня меней за сем іншых сябраў камісіі. Паседжаньні камісіі зьяўляюцца закрытымі.
- (2) Грамадзяніну, датычнаму да разгляду справы, мусіць быць перад пачаткам паседжаньня камісіі дана магчымасьць азнаёміцца з усімі доказамі, улучна пісьмовых зьвестак пра яго асобу. Падчас паседжаньня камісіі яму павінна быць дана магчымасьць, каб да ўсіх доказаў мог выказацца.
- (3) Запрошаныя асобы павінны да камісіі прыйсьці, казаць праўду ды нічога не замоўчваць.
- (4) Пра абавязкі сьведчыць і пра выклік, прывод, забарону допыту, права адмовы даваць паказаньні, права на сьведкаў і пра запрашэньне эксперта адпавядае крымінальна-працэсуальны кодэкс.

§ 13

- (1) Камісія распачынае разгляд на падставе заявы, якую
 - а) можа падаць грамадзянін, які атрымаў пасьведчаньне пра тое, што зьяўляецца асобаю, якая прыведзена ў § 2 абзац 1 літара с),
 - б) можа падаць грамадзянін, які сьцьвярджае, што чэсная дэкларацыя асобы, якая выконвае функцыю прыведзеную ў § 1 зьяўляецца непраўдзівай. Для пачатку разгляду грамадзянін павінен скласьці заклад у памеры 1000 Кčs, які яму будзе вернуты,

калі падчас разгляду дакажа, што ягоная заява была правамоцная,

- с) можа падаць арганізацыя, калі мае сумніў пра праўдзівасьць чэснай дэкларацыі грамадзяніна, які мусіць выконваць функцыю, што прыведзена ў § 1.
- (2) Камісія да 60 дзён ад дня даручэньня заявы выдае рашэньне, у якім прыводзіць ці зьяўляецца грамадзянін асобаю прыведзенай у § 2 абзац 1 літары ад с) па h). Рашэньне мусіць быць абгрунтаваным.
- (3) Дакажа лі грамадзянін, які іншым чынам не адпавядае патрабаваньням для выкананьня функцыі, якая прыведзена ў § 2, што пасля таго, як перастаў быць у становішчы асобы прыведзенай у § 2 абзац 1 літары ад d) па h), быў пакараны за дзеянні прыведзеныя ў § 2 закону № 119/1990 Sb., пра судовую рэабілітацыю, і што паводле таго закону быў удзельнікам рэабілітацыі, то камісія прыме рашэньне, што патрабаваньні для выкананьня функцыі прыведзенай у § 1 выконвае.
- (4) Камісія пашле рашэньне грамадзяніну, якога яно тычыцца, а адначасова пра адасланьне гэтага рашэньня паведаміць таму, хто падаў заяву на пачатак разгляду.
- (5) Будзе лі ў рашэньні прыведзена, што грамадзянін не зьяўляецца асобаю прыведзенай у § 2 абзац 1 літара с) вызначыцца гэтая акалічнасьць ва ўсіх рээстрах і дакумэнтах тым, што гэтыя рээстры ды дакумэнты нельга ў адносінах да грамадзяніна далей выкарыстоўваць.

§ 14

- (1) Не адпавядае лі грамадзянін для выкананьня функцыі ўмовам, што прыведзеныя ў § 2, то скасоўваецца працоўная дамова дадзенай арганізацыяй не пазьней за 15 дзён ад дня, калі арганізацыя пра тое даведлася, пакуль ня дойдзе да сканчэньня працоўных адносінаў па дагодзе ці іншым чынам у раньнейшым тэрміне, або ня дойдзе лі да накіраваньня грамадзяніна на іншую функцыю, чымся тая, што прыведзена ў § 1.
- (2) Палажэньні абзацу 1 дзейнічаюць таксама і для сканчэньня службовых адносінаў звальненьнем,²⁾ калі грамадзянін не адпавядае

перадумовам для выканання функцыі, што прыведзены ў § 3.

- (3) Адмовіцца лі грамадзянін зрабіць чэсную дэкларацыю пра абставіны, што прыведзены ў § 2 абзац 1 літары ад d) па h), альбо чэсная дэкларацыя выявіцца непраўдзівай, далейшы поступ паводле абзаца 1 ці 2.

§ 15

Не адпавядае лі пракурор або сьледчы пракуратуры перадумовам для выканання функцыі, што прыведзеныя ў § 2, то гэтая акалічнасьць зьяўляецца падставай для зрушэньня ягонай працоўнай дамовы.

§ 16

Пры ўмовах, што прыведзены ў § 14 абзац 1 падае адпаведны ворган заяву на адкліканьне судзьдзі або засядацеля зь яго функцыі.

§ 17

На заканчэньне працоўных адносінаў паводле § 14 і 15 ня маюць уплыву палажэньні працоўнага кодэксу пра магчымасьць арганізацыі звальняць толькі з папярэдняй згодаю адпаведнага прафсаюзу.³⁾

§ 18

- (1) Сьцьвярджае лі грамадзянін, што зьвесткі прыведзеныя ў рашэньні зьяўляюцца непраўдзівымі, то можа пажадаць суд пра перагляд абсягу гэтага рашэньня найпазьней да дзвух месяцаў ад дню даручэньня рашэньня. Разглядам мусіць займацца адпаведны краёвы суд паводле месца сталага жыхарства грамадзяніна.
- (2) Несапраўднасьць зрушэньня працоўных адносінаў ці службовых адносінаў можа грамадзянін даказаць у судзе найпазьней да дзвух месяцаў ад дню, калі працоўныя ці службовыя адносіны муселі скончыцца. Разглядам мусіць займацца адпаведны краёвы суд паводле месца сталага жыхарства грамадзяніна, а тое як суд першай інстанцыі.

§ 19

Агалошваньне абставінаў, што прыведзены ў пасьведчаньні, ці рашэньні або

агалошваньне пасьведчаньня ці рашэньня як такога, так і агалошваньне якіх заўгодна дакумэнтаў для іх выпрацоўкі, зьяўляецца без папярэдняй пісьмовай згоды грамадзяніна забаронена.

§ 20

Хто як сьведка, эксперт або перакладчык прывядзе перад камісіяй няпраўду пра абставіну, якая мае важнае значэньне для рашэньня ці такую акалічнасьць замоўчыць, то будзе пакараны пазбаўленьнем волі да трох год або грашовым штрафам.

§ 21

- (1) Выдаўцы перыядычнага друку ды распарадчыкі радыё і тэлевізійнага вяшчання, інфармацыйных агенцтваў і аўдыёвізуальных перадачаў на падставе ліцэнзій могуць ад сябе ці па папярэдняй пісьмовай згодзе супрацоўніка, якога маюць на працы ды які займаецца стварэньнем ідэйнага абсягу прыведзеных сродкаў масавай інфармацыі, пажадаць фэдэральнае міністэрства ўнутраных спраў пра выданьне пасьведчаньня або камісію пра выданьне рашэньня, палажэньні § 6 абзац 3, § 9 абзац 1, § 10, 12, 13, § 18 па § 20 гэтага закону прымяняюцца для гэтых выпадкаў такім самым чынам.
- (2) Старшыні альбо гэтаму ўзроўню адпавядаючыя прадстаўнікі палітычных партый, палітычных рухаў і асацыяцыяў⁴⁾ могуць за сябе альбо за сябру кіраўніцтва палітычнай партыі, палітычнага руху ці асацыяцыі пажадаць па яго папярэдняй пісьмовай згодзе фэдэральнае міністэрства ўнутраных спраў пра выданьне пасьведчаньня або камісію, што створана паводле § 11 пра выданьне рашэньня. Палажэньні, што згаданыя ў абзацы 1 прымяняюцца для гэтых адносінаў такім самым чынам.

§ 22

- (1) Нададуць лі законы паўнамоцтвы нацыянальных рад міністрам унутраных спраў і міністрам юстыцыі Чэскай рэспублікі ды Славацкай рэспублікі да высьвятленьня акалічнасьцяў, што прыведзены ў § 2 абзац 1, так фэдэральнае міністэрства ўнутраных спраў і камісія павінны задаволіць іхныя пажаданьні пра выданьне пасьведчаньня ці рашэньня.

- (2) Спосаб зрушэння службовых адносінаў супрацоўнікаў Корпусу выпраўчай выховы Чэскай рэспублікі ды Корпусу выпраўчай выховы Славацкай і паліцэйскіх з шэрагаў Паліцыі Чэскай рэспублікі ды Паліцыйнага корпусу Славацкай рэспублікі вызначаюць законы нацыянальных радаў.

§ 23

Гэты закон набывае моц днём абвешчання ды страчвае моц 31 сьнежня 1996 году.

Гавал уласнаручна
в.а. **Батцек** уласнаручна
намесьнік старшыні ФС ЧСФР
Цалфа ўласнаручна

- 1) § 27 абзац 2 закону № 455/1991 Sb., пра прадпрымальніцтва ды дадатак № 3 гэтага закону.
- 2) § 16 абзац 1 літара с) закону № 334/1991 Sb., пра службовыя адносіны паліцэйскіх з шэрагаў Фэдэральнага паліцэйскага корпусу ды Корпусу замкавай паліцыі.
- 3) § 59 абзац ад 2 па 4 **працоўнага кодэксу**.
- 4) Закон № 83/1990 Sb., пра асацыяцыі грамадзянаў у рэдакцыі закону № 300/1990 Sb.

ЗАКОН

ад 9 ліпеня 1993 году

145

аб незаконнасьці камуністычнага рэжыму і супрацьдзеяньні яму

Парлямэнт ухваліў наступны закон Чэскай рэспублікі:
Усьведамляючы абавязкі свабодна абранага парлямэнту перагледзіць існаваньне камуністычнага рэжыму,

Парлямэнт

канстатуе, што Камуністычная партыя Чэхаславацкай рэспублікі, яе кіраўніцтва і шэраговыя сябры нясуць адказнасьць за тое, якім чынам кіравалі нашай краінай у перыяд з 1948 па 1989 гады, а асабліва за плянавае зьнішчэньне традыцыйных каштоўнасьцяў эўрапейскай цывілізацыі, за сьвядомое парушэньне правоў і свабод чалавека, за маральны і гаспадарчы ўпадак, што быў выкліканы заканадаўчымі зьлачынствамі і тэрорам супраць маючых іншыя погляды, замену дзейснай рынкавай гаспадаркі дырэктывым кіраваньнем, дэструкцыяй традыцыйных прынцыпаў уласьніцтва, злоўжываньнем выхаваньня, адукацыі, навукі і культуры ў палітычных і ідэалягічных мэтах, бяздумным зьнішчэньнем прыродных рэсурсаў,

і абвясчае, што ў сваёй далейшай дзейнасьці будзе кіравацца наступным законам.

§ 1

(1) Камуністычны рэжым і тыя, хто яго актыўна прасоўвалі,

а) пазбаўляў грамадзянаў магчымасьцяў свабоднага праяўленьня палітычнай волі, змушаў іх хаваць свае погляды на сытуацыю ў дзяржаве ды супольнасьці і прымушаў на грамадзкасьці выказаць сваю згоду з тым, што лічылі маною або зьлачынствам, а тое праз пэрзэкуцыі ці пагрозу пэрзэкуцый асобаў, іх сем'яў і блізкіх,

б) сыстэматычна ды стала парушаў правы чалавека, прычым асабліва жорсткім спосабам зьнішчаў некаторыя палітычныя, рэлігійныя і сацыяльныя групы грамадзянаў,

с) парушаў асноўныя прынцыпы прававой дэмакратычнай дзяржавы, міжнародныя пагадненьні і свае ўласныя законы, чым практычна паставіў памкненьні і інтарэсы камуністычнай партыі і яе прадстаўнікоў па-над законам,

д) выкарыстоўваў для пэрзэкуцый грамадзянаў усе сілавыя сродкі, а менавіта:

— караў, забіваў іх і вязьніў у турмах і лягерах прымусовых працаў, падчас сьледства ды вязьненьня скарыстоўваў супраць іх брутальныя мэтады ўлучна фізычнага і псыхічнага гвалту ды падваржэньня нечалавечым пакутам,

— самавольна пазбаўляў іх маёмасьці ды парушаў іх права прыватнай уласнасьці,

— рабіў немагчымым ім працаўладкаваньне, атрыманьне прафэсіі або пасады ды атрыманьне вышэйшае ці прафэсійнае адукацыі,

— забараняў ім свабодна выязжаць у замежжа ды свабодна вяртацца назад,

— прызываў на тэрміновую вайсковую службу ў Дапаможныя тэхнічныя батальёны ды Тэхнічныя батальёны на неабмежаваны тэрмін,

е) для дасягненьня сваіх мэтаў не вагаўся ў здзяйсненьні зьлачынстваў, рабіў магчымым іх бяскарна здзяйсньняць і надаваў няпраўныя выгоды тым, хто ў зьлачынствах і пэрзэкуцыях удзельнічалі,

ф) змовіўся з замежнымі дзяржавамі ды з 1968 году ўтрымліваў уведзенае становішча з дапамогаю іх акупацыйных войскаў.

- (2) За здзейсьненя злачынствы ды іншыя акалічнасьці, што прыведзеныя ў абзацы 1, нясуць адказнасць і тыя, хто камуністычны рэжым прасоўваў як функцыянер, арганізатар і агітатар у палітычнай ды ідэалёгічнай галіне.

§ 2

- (1) Асабліва для акалічнасьцяў, што былі прыведзеныя ў § 1 абзац 1 гэтага закону быў рэжым заснаваны на камуністычнай ідэалёгіі, які вырашаў кіраваньне дзяржаваю і лёсы грамадзянаў у Чэхаславацчыне ад 25 лютага 1948 году па 17 лістападу 1989 году, злачынным, нелегітымным і вартым ганьбы.

- (2) Камуністычная партыя Чэхаславацчыны была арганізацыяй злачыннай і вартай ганьбы падобна як і іншыя арганізацыі, што былі заснаваныя на яе ідэалёгіі, якія ў сваёй дзейнасьці схіляліся да парушэньня правоў чалавека ды дэмакратычнай сыстэмы.

§ 3

Супраціў грамадзянаў супраць гэтага рэжыму, якія паасобку ці ў грамадзе на падставе дэмакратычнага перакананьня ў палітычнай, рэлігійнай ці маральнай сфэры праяўлялі ў рэзыстансе ці іншай дзейнасьцю або сьвядома ды на грамадзкасьці выказваліся, як на тэрыторыі краіны, так і за яе межамі, а тое і ў супрацоўніцтве зь іншай дэмакратычнай дзяржаваю, быў легітымны, справядлівы, маральна абгрунтаваны ды варты гонару.

§ 4

Кожны, хто быў камуністычным рэжымам несправядліва пакараны ды пэрэкаваны і ня браў удзелу ў акалічнасьцях, што былі прыведзеныя ў § 1 абзац 1 гэтага закону, заслугоўваюць спагады ды маральнае сатысфакцыі.

§ 5

Да часу даўніны не залічваецца тэрмін ад 25 лютага 1948 году па 29 сьнежня 1989 году, калі з палітычных прычын несумяшчальных з асновамі права дэмакратычнай дзяржавы не дайшло да правамоцнага асуджэньня або пазбаўленьня віны.

§ 6

Суд па заяве зрушыць або зменьшыць пакараньне за крымінальны чын, на які не распаўсюджваецца рэабілітацыя паводле закону № 119/1990 Sb., аб судовай рэабілітацыі, у пазьнейшай рэдакцыі, калі падчас разьбіральніцтва будзе даказана, што дзейнасьць асуджанага схілялася да абароны асноўных правоў і свабодаў чалавека не яўна перабольшанымі сродкамі. Для мэтай такога разьбіральніцтва ды наступнае кампэнсацыі адпаведна выкарыстоўваюцца палажэньні § 4 і наступныя закону № 119/1990 Sb., аб судовай рэабілітацыі.

§ 7

Дзяржаўныя рэабілітацыйныя пазыкавыя абавязальніцтвы, выдадзеныя грамадзянам, якія маюць права на кампэнсацыю паводле § 23 абзац 5 закону № 119/1990 Sb., аб судовай рэабілітацыі, падлягаюць аплаце да канца 1995 году.

§ 8

Урад зьяўляецца правамоцным, каб пастановай выправіў некаторыя крыўды, што былі ўчыненыя праціўнікам камуністычнага рэжыму, і асобам, на якіх адбіліся яго пэрэкуцыі, у сацыяльнай, фінансавай галінах і сфэры аховы здароўя.

§ 9

Гэты закон набывае моц 1 жніўня 1993 году.

Угдэ ўласнаручна
Гавал уласнаручна
Клаўс уласнаручна

Скарачэньні

- АВС** – Акцыя выборчая Салідарнасьці
АЗК – Аб’яднаньне забастовачных камітэтаў
БІС – Бяспечнасна-інфармацыйная служба
ВАІС – Вайсковая абарончая інфармацыйная служба
ВЗП – Усеагульная мэдычная страхавая кампанія
ВІС – Вайсковая інфармацыйная служба
ВКВ – Вайсковая контрвыведка
ВНУ – вышэйшая навучальная ўстанова
ВСРП – Вугорская сацыялістычная рабочая партыя
ВУП – валавы унутраны прадукт
ГБ – Грамадзкая бяспека
ГДА – Грамадзянска-дэмакратычны альянс
ГДП – Грамадзянска-дэмакратычная партыя
ГР – Грамадзянскі рух
ГРУ – Галоўнае разведвальнае ўпраўленьне
ГСГ – Грамадзкасьць супраць гвалту
ГФ – Грамадзянскі форум
ДБЧС – Дзяржаўны банк чэхаславацкі
ДІК – уладальнік інвэстыцыйнага купону
ІПБ – Інвэстыцыйна-паштовы банк
ІСГШ – Інфармацыйная служба генэральнага штабу
КАКД – Камітэт па ахове канстытуцыі і дэмакратыі
КБ – Камэрцыйны банк
КДБ – Камітэт дзяржаўнай бяспекі
КДР – Камітэт па дакумэнтацыі і расьсьледаваньні злачынстваў камунізму
КЗСІ – Камітэт па замежным сувязям і інфармацыі
КНБ – Корпус нацыянальнай бяспекі
КПЧ – Камуністычная партыя Чэхаславацкіх камуністаў
КПЧМ – Камуністычная партыя Чэхіі і Маравіі
МАП – Міжнародная арганізацыя працы
МКДП – Міжпарляманцкі клуб дэмакратычнай правіцы
МУС – Міністэрства ўнутраных спраў
НАТА – Паўночнаатлянтычны альянс
НДР – Нямецкая дэмакратычная рэспубліка
РІФ – Рэстытуцыйны інвэстыцыйны фонд
РПР – Рэвалюцыйны прафсаюзны рух
САПН – Сацыялістычная аб’яднаная партыя Нямецкіх камуністаў
СІС – Славацкая інфармацыйная служба
СМ – Саюз моладзі
СМІ – сродкі масавае інфармацыі
СР – Славацкая рэспубліка
ССМ – Сацыялістычны саюз моладзі
СССР – Саюз савецкіх сацыялістычных рэспублік
СтБ – Дзяржаўная бяспека
СЭЎ – Савет эканамічнай узаемадапамогі
УКББ – Ўсеагульны крэдытны банк Браціслава
ФБІС – Фэдэральная бяспечнасна-інфармацыйная служба
ФІС – Фэдэральная інфармацыйная служба
ФІФ – Фундацыйны інвэстыцыйны фонд
ФМК – Фэдэральнае міністэрства кантролю
ФМУС – Фэдэральнага міністэрства ўнутраных спраў
ФНМ – Фонд нацыянальнай маёмасьці
ФРН – Фэдэратыўная рэспубліка Нямецкіх дэмакратычных рухаў
ХДР – Хрысьціянска-дэмакратычны рух
ХДУ – Хрысьціянская дэмакратычная ўнія
ЦК – Цэнтральны камітэт
ЧНБ – Чэскі нацыянальны банк
ЧНР – Чэская нацыянальная рада
ЧПН – Чэхаславацкая партыя народная
ЧР – Чэская рэспубліка
ЧСГБ – Чэхаславацкі гандлёвы банк
ЧССР – Чэхаславацкая сацыялістычная рэспубліка
ЧСФР – Чэская і Славацкая Фэдэратыўная рэспубліка
ЧТ – Чэская тэлевізія
ЧЭЗ – Чэскія энэргетычныя заводы
ЭЗ – Зўрапейскі зьвяз

Любаш Вэсэлы (рэдактар)

Выдаў Чалавек у нядолі з падтрымкай Міністэрства замежных справаў Чэскай рэспублікі, Прага 2005

Рэдактар выказвае падзяку ўсім, хто дапамог узьнікнуць гэтай кнізе: *Льле Глыбоўскаму, Рыце Гаціх*

Náklad: 2000 ks

Vytiskla: *tiskárna Hugo, s. r. o., Pražská 16, Praha 10*

Zakázka číslo: 2005/cvt/0035

ISBN 80-86961-06-0 (беларус. вэрсія)

ISBN 80-86961-05-2 (гішп. вэрсія)

...Паспрабуем сёння, калі ўжо мінула
15 гадоў, абагульніць прычыны нашых
посьпехаў, а яшчэ лепш прычыны нашых
няўдач. Пры гэтым будзем імкнуцца
ўвайсьці ў становішча тых, хто будзе
заўтра ці паслязаўтра побач з намі ці
на іншым баку сьвету пераймаць уладу
а разам з ёй і адпаведнасьць за будучыню
краіны, якая выйдзе на цяжкі шлях
свабоды. Яны будуць стаяць на сцэне,
ярка асьвечаныя сьвятлом пражэктараў...

Пэтр Пітгарт / *Petr Pithart*